

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2519-058X (Print)

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

EAST EUROPEAN HISTORICAL BULLETIN

**ВИПУСК 3
ISSUE 3**

**Дрогобич, 2017
Drohobych, 2017**

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол від 27 квітня 2017 року № 7)*

Наказом МОН України збірник включено до Переліку наукових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук (Наказ МОН України від 13.03.2017 р. № 374).

Східноєвропейський історичний вісник / [головний редактор В. Ільницький]. – Дрогобич: Посвіт, 2017. – Вип. 3. – 136 с.

Збірник розрахований на науковців, викладачів історії, аспірантів, докторантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних та посилань.

Головний редактор: Ільницький В. І. – д.іст.н., доц.

Відповідальний редактор: Галів М. Д. – к. пед.н., доц.

Редакційна колегія:

Боршевич В. Т. – д.і.н.; **Вагнер Марек** – д.габ. з іст., проф. (Польща); **Вегеш М. М.** – д.і.н., проф.; **Вацлав Вежбенец** – д.габ. з іст., проф. (Польща); **Гліва Анджей** – доктор історії (Польща); **Корсак Р. В.** – д.і.н., проф.; **Литвин М. Р.** – д.і.н., проф.; **Морозов А. Г.** – д.і.н., проф.; **Новацький Роман** – д. габ. з іст., проф. (Польща); **Падалка С. С.** – д.і.н., проф.; **Патриляк І. К.** – д.і.н., проф.; **Петречко О. М.** – д.і.н., проф.; **Сергійчук В. І.** – д.і.н., проф.; **Ситник О. М.** – д.і.н., проф.; **Стародубець Г. М.** – д.і.н., проф.; **Стемнік Анджей** – д.габ. з іст., проф. (Польща); **Тельвак В. В.** – д.і.н., проф.; **Футала В. П.** – д.і.н., проф.; **Чопек Сильвестер** – д.габ. з іст., проф. (Польща);

Рецензенти:

Білий Дмитро Дмитрович – д.і.н., проф., професор кафедри хореографії та мистецтвознавства Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського;

Гуцуляк Віктор Володимирович – д.і.н., проф., професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького;

Деревінський Василь Федорович – д.і.н., проф., професор Київського національного університету будівництва і архітектури.

Збірник індексується в міжнародних базах даних: Cite Factor, Directory of Research Journals Indexing, Journal Index, Polish Scholarly Bibliography, Research Bible, Scientific Indexing Services

Статті збірника порівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних науково-метричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380).

*Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
«Східноєвропейський історичний вісник» Серія КВ № 22449-12349Р від 28.12.2016 р.*

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання
<http://http://ddpu.drohobych.net/ehbull/>

Засновник і видавець – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.
Адреса редакції: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, обл. Львівська, 82100.
тел.: (0324) 41-04-74, факс: (03244) 3-38-77, e-mail: vilnickiy@gmail.com

Recommended for publication
by Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University Academic Council
(protocol dd. 27.04.2017 No. 7)

By a Decree of Ministry of Education and Science of Ukraine this collection of articles is entered into the List of scientific editions in which results of dissertational researches in competition for scientific degrees of doctor and candidate of science in historical disciplines may be published.
(Decree of MES of Ukraine dd. 13.03.2017 No 374).

East European Historical Bulletin / [chief editor Vasyl Ilnytskyi]. – Drohobych: “Posvit”, 2017. – Issue 3. – 136 p.

This collection is meant for scholars, history lecturers, aspirants, doctorants, students and all the readership interested in historical past.

Editorial board do not necessarily reflect the position expressed by the authors of articles, and are not responsible for the accuracy of the data and references.

Chief editor: Vasyl Ilnytskyi – PhD. (History), Assist. Professor

Executive editor: Mykola Haliv – PhD. (Education), Assist. Professor

Editorial Board:

Volodymyr Borshchevych – PhD hab. (History); **Marek Wagner** – PhD hab. (History), Professor (Poland); **Mykola Vehesh** – PhD hab. (History), Professor; **Wacław Wierzbieniec** – PhD hab. (History), Professor (Poland); **Andrzej Gliva** – PhD (History) (Poland); **Roman Korsak** – PhD hab. (History), Professor; **Mykola Lytvyn** – PhD hab. (History), Professor; **Anatoliiy Morozow** – PhD hab. (History), Professor; **Roman Nowacki** – PhD hab. (History), Professor (Poland); **Serhiy Padalka** – PhD hab. (History), Professor; **Ivan Patryliak** – PhD hab. (History), Professor; **Oleh Petrechko** – PhD hab. (History), Professor; **Volodymyr Serhiychuk** – PhD hab. (History), Professor; **Oleksander Sytnyk** – PhD hab. (History), Professor; **Galyna Starodubets** – PhD hab. (History), Professor; **Andrzej Stęmpnik** – PhD hab. (History), Professor (Poland); **Vitaliy Tel’vak** – PhD hab. (History), Professor; **Vasyl Futala** – PhD hab. (History), Professor; **Sylwester Czopek** – PhD hab. (History), Professor (Poland);

Reviewers:

Dmytro Bilyi – PhD hab. (History), Professor of the Chair of Choreography and Art Studies, Lviv State Ivan Boberskyi Physical Culture University;

Victor Hutsuliak – PhD hab. (History), Professor of the Chair of Archeology and Special Branches of Historic Science, Cherkassy State Bohdan Khmelnytskyi University;

Vasyl Derevinskyi – PhD hab. (History), Professor of Kyiv National University of Construction and Architecture.

The edition has been entered into international scientometric databases: Cite Factor, Directory of Research Journals Indexing, Journal Index, Polish Scholarly Bibliography, Research Bible, Scientific Indexing Services

The articles are equaled to publications in Ukrainian journals entered in international scientometric databases in accordance with the MES of Ukraine order dd. 17 november 2012 p. No. 1112 (amended by the MES of Ukraine order dd. 03.12.2012 No. 1380).

Print media registration certificate «East European Historical Bulletin» series KV No. 22449-12349P dd. 28.12.2016

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition

<http://http://ddpu.drohobych.net/ehbull/>

Founder and Publisher: Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Office address: Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko Str., 24, Drohobych, Lviv Region, 82100. tel.: (0324) 41-04-74, fax: (03244) 3-38-77, e-mail: vilnickiy@gmail.com

© Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 2017

© Copyright by the contributors, 2017

ЗМІСТ

Марія МАРКОВИЧ ПАРИЗЬКЕ ПРОГОЛОШЕННЯ ЮЛІАНА АВГУСТОМ (ЛЮТИЙ 360 Р.).....	6
Домінік ШУЛЬЦ РЕФОРМИ УПРАВЛІННЯ ЛИТВИ 1564 – 1566 РОКІВ Й ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА УНІЯ. ПІДСУМКИ В 450-у РІЧНИЦЮ ВПРОВАДЖЕННЯ ІІ ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ	12
Микола ГАЛІВ ДУХОВЕНСТВО В СЕЛІ ЛІТИНЯ НА ДРОГОБИЧЧИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII ст.): ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ НАРИС	23
Інна ШВАЙКА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СВЯТКУВАННЯ ОСНОВНИХ ХРИСТИЯНСЬКИХ СВЯТ НІМЕЦЬКИМИ КОЛОНІСТАМИ ТА УКРАЇНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.).....	30
Володимир ГАЛІК ДРОГОБИЧ ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ В ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ФРАНКА	36
Наталія ТУРМИС УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ У ВІДЕНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ НАПРИКІНЦІ XIX – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.	45
Зінаїда СВЯЩЕНКО ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДО СИБІРУ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ	53
Андрій ЛОЗИНСЬКИЙ ГАЛИЦЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ЧИННИК У БОРОТБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (ЛЮТИЙ 1917 – БЕРЕЗЕНЬ 1918 рр.)	60
Марія БИСТРА «ЧЕКАЛИ СМЕРТІ, АЛЕ ВОНА НЕ ПРИХОДИЛА, СПОДІВАЛИСЬ НА СВОБОДУ, АЛЕ ЇЇ НЕ БУЛО...»: ДІЙСНІСТЬ У ДИТЯЧИХ ТВОРАХ ПРО ПЕРЕЖИТЕ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	67
Наталія КАСЬЯНОВА ЖИТЛОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УРСР (1940 – 1960-ті рр.)	73
Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИМИ СИЛОВИМИ ОРГАНАМИ АГЕНТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ МЕРЕЖІ У БОРОТБІ ІЗ ПІДПІЛЛЯМ У КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН (1945 – 1954)	80
Вікторія ЛИСАК, Катерина ТРИМА СІЛЬСЬКА РОДИНА УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКОМУ СПОСОБІ ЖИТТЯ 1950 – 1960-х рр.	94
Марія ПАРАХІНА ЕКОНОМІКА У КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ: ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ (1990-ті – 2000-ні рр.)	101
Олександр ПАВЛЕНКО ПРОБЛЕМА СТАТУСУ КОСОВО В ПОЛІТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (1998 – 2016 рр.)	107
Володимир ФУРТІЙ РОЗВИТОК ТУРИЗМУ НА ЗАКАРПАТТІ В ПЕРІОД ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ 1918 – 1938 рр.	114
Роман КОРСАК ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДІЛОВОГО ТУРИЗМУ У СВІТІ	118
Іван ГОДЯ РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ В ЗАКАРПАТТІ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ	124
Віталій ТЕЛЬВАК КУЦІЙ І ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.: МІЖ СЛОВ'ЯНЩИНОЮ ТА ЄВРОПОЮ. – ТЕРНОПІЛЬ: ПІДРУЧНИКИ І ПОСІБНИКИ, 2016. – 480 С.	130

CONTENTS

Mariia MARKOVYCH PROCLAMATION OF JULIAN AS AUGUSTUS IN PARIS (FEBRUARY, AD 360)	6
Dominik SZULC LITEWSKIE REFORMY USTROJOWE LAT 1564 – 1566 A SPRAWA UNII POLSKO-LITEWSKIEJ. PODSUMOWANIE PROBLEMU W 450-tą ROCZNICĘ WEJŚCIA W ŻYCIE II STATUTU LITEWSKIEGO	12
Mykola HALIV CLERGY OF THE VILLAGE OF LITYNIA IN DROHOBYCH LAND (SECOND HALF OF THE XVII – XVIII CENTURIES): A GENEALOGICAL ESSAY	23
Inna SHVAIKA COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CELEBRATION OF MAJOR CHRISTIAN HOLIDAYS BY GERMAN COLONISTS AND UKRAINIAN POPULATION (LATE XVIII – EARLY XX CENTURY)	30
Volodymyr HALYK DROHOBYCH AND ITS OUTSKIRTS IN LITERATURE HERITAGE IVAN FRANKO'S	36
Natalia TURMYS UKRAINIAN STUDIES AT THE UNIVERSITY OF VIENNA IN LATE XIX – EARLY XX CENTURY	45
Zinaida SVYASCHENKO TRANSMIGRATION OF PEASANTRY OF KIEV GUBERNIA TO SIBERIA DURING STOLYPIN'S AGRARIAN REFORM.....	53
Andrii LOZYNSKYI GALICIAN MILITARY FACTOR IN THE STRUGGLE FOR UKRAINIAN STATEHOOD (FEBRUARY 1917 – MARCH 1918).....	60
Maria BYSTRA «THEY HAD BEEN WAITING FOR DEATH, THEY BUT IT DID NOT COME, HAD BEEN HOPING FOR FREEDOM, BUT IT WAS NOT...»: REALITY IN CHILDREN'S ESSAYS ABOUT WHAT THEY WITNESSED IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR	67
Natalia KASIANOVA HOUSING PROVISION OF IMMIGRANTS IN USSR (1940 – 1960-ies).....	73
Vasyl ILNYTSKYI THE USE BY THE STATE FORCE ORGANS OF THE INTELLIGENCE AND INFORMATION NETWORK DURING THE STRUGGLE AGAINST THE UNDERGROUND IN THE CARPATHIAN AREA OF THE OUN (1945 – 1954).....	80
Victoria LYSAK, Kateryna TRYMA RURAL FAMILY IN UKRAINE IN THE SOVIET WAY OF LIFE IN THE 1950s – 1960s	94
Mariia PARAKHINA ECONOMICS AGAINST THE BACKGROUND OF GEOPOLITICAL CHALLENGES: TOWARDS UKRAINIAN-RUSSIAN ECONOMIC RELATIONS (1990S – 2000S).....	101
Alexander PAVLENKO THE PROBLEMS OF THE STATUS OF KOSOVO IN THE POLICY OF THE EUROPEAN UNION (1998 – 2016).....	107
Volodymyr FURTIY THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN TRANSCARPATHIA IN THE PERIOD OF CZECHOSLOVAKIA OF 1918 – 1938	114
Roman KORSAK TRENDS OF BUSINESS TOURISM IN THE WORLD.....	118
Ivan HODYA DEVELOPMENT OF HISTORICAL AND CULTURAL TOURISM IN TRANSCARPATHIA: ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES.....	124
Vitaly TELVAK KUTSYI I. CIVILIZATION IDENTITY IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY LATE XVIII – EARLY XX CENTURY: BETWEEN SLAVS AND EUROPE. – TERNOPIL: TEXTBOOKS, 2016. – 480 S.....	130

УДК 94(37)(092)

DOI 10.24919/2519-058x.3.101054

Марія МАРКОВИЧ,

orcid.org/0000-0002-9817-8709

аспірант кафедри всесвітньої історії

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Україна, Дрогобич) markovych.mariia@yandex.ua

ПАРИЗЬКЕ ПРОГОЛОШЕННЯ ЮЛІАНА АВГУСТОМ (ЛЮТИЙ 360 р.)

У статті показано, що прийняття Юліаном титулу Августа було вимушеним. Встановлено, що цезар Юліан пробував розв'язати проблему дипломатичним шляхом і намагався уникнути громадянської війни у Римській імперії. Розкрито, що популярність Юліана і значні успіхи у відновленні провінції активізували протест армії проти відправлення значної частини військ імператору Констанцію II. Доведено, що Юліан не відхилявся від виконання наказу і визнавав владу імператора над собою.

Ключові слова: імператор Констанцій II, цезар Юліан, Галлія, Персія, Римська імперія, Август, паризьке проголошення.

Літ. 7.

Mariia MARKOVYCH,

PhD Student of Historical Department

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Ukraine, Drohobych) markovych.mariia@yandex.ua

PROCLAMATION OF JULIAN AS AUGUSTUS IN PARIS (FEBRUARY, AD 360)

Constantius II gave the orders to Gallic troops to be sent to the East. Notarius Decentius arrived in Gaul with these orders. According to Constantius II's decision substantial numbers of Gallic troops were sent from Gaul to the East. Caesar Julian hesitated over decision because of the absence of the high command.

Julian organized accelerating sending of troops. Discontent with sending to foreign lands had grown in the army. It was peace in Gaul after numerous victories and soldiers didn't want to leave the province.

Sintula obeyed emperor Constantius II's order and went to the east of the empire with one part of the army. The rest of the army went via Paris. Soldiers heard the appeal of Caesar at the outskirts of Paris. Julian protested against Constantius II's decision. He had enlisted a lot of barbarians on condition that they would never leave the territory of the province. The army did not want to fight against Persia. As a result it was a riot in the army. Soldiers acclaimed Julian their Augustus. He eventually consented to their demands after several refusals. Julian had power over the military command and soldiers after successful campaigns in Gaul.

The negotiations continued throughout 360 without any results. Two cousins could not share the power. Julian found out that the emperor bribed barbarian king Vadamarius to attack his troops. He used this tactics in fighting with the previous usurpers, Magnentius and Silvanus. A civil war had become inevitable. Julian with the army of 23,000 soldiers decided to march against the emperor. He divided his troops between his generals Nevitta and Jovinus. This division of the army intended to show the emperor larger forces of Caesar than they actually were. Julian arrived in Naissus by October of 361. There he wrote and sent letters to the local councils of Rome, Athens, Corinth and Sparta. One of these letters was preserved. It was a letter to the Athenians. He wrote this letters in defence of his conduct and now we are able to estimate Caesar Julian's motives of activities.

The majority of researchers believe that this Paris proclamation was the late Roman usurpation. However, Julian's letter to the Athenians shows that he rejected the title of Augustus and the Paris proclamation was a spontaneous act of the troops. Julian was faced with a difficult choice. On the one hand he had to execute the order of the Emperor and send troops to the East and on the other hand the province of Gaul were threatened by the attack of the barbarians.

The article shows that the adoption of the title of Augustus by Julian was forced. It is established that Caesar Julian was tried to solve the problem diplomatically and attempted to avoid a civil war in the Roman Empire. The Julian's popularity and considerable success in province restoring intensified protest of the army against sending substantial part of troops to Constantius II are described. The author also proves that Julian has not deviated from the execution of the order and recognized the authority of the emperor over him.

Key words: *Emperor Constantius II, Caesar Julian, Gaul, Persia, the Roman Empire, Augustus, the Paris proclamation.*

Ref. 7.

Марія МАРКОВИЧ,

аспірант кафедри всемирной истории

*Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко
(Украина, Дрогобыч) markovych.mariia@yandex.ua*

ПАРИЖСКОЕ ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ ЮЛИАНА АВГУСТОМ (ФЕВРАЛЬ 360 г.)

В статье показано, что принятие Юлианом титула Августа было вынужденным. Установлено, что цезарь Юлиан пытался решить проблему дипломатическим путем и избежать гражданской войны в Римской империи. Раскрыто, что популярность Юлиана и значительные успехи в восстановлении провинции активизировали протест армии против отправки большого числа войск императору Констанцию II. Доказано, что Юлиан не уклонялся от выполнения приказа и признавал власть императора над собой.

Ключевые слова: *император Констанций II, цезарь Юлиан, Галлия, Персия, Римская империя, Август, парижское провозглашение.*

Лит. 7.

Постановка проблеми. З 355 до 361 р. Римською імперією управляли два співправителі – імператор Констанцій II і цезар Юліан, який був військовим намісником імператора у Галлії. До 360 р. сильно загострилася ситуація на сході імперії. Перси тривожили кордони Римської імперії постійними набігами. Імператор видав наказ, згідно з яким Юліан мав відправити йому всі свої найкращі війська. Виконання такого розпорядження означало залишити провінцію без армії в час, коли існували ще загрози нападів германських і франкських племен.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що у сучасній історіографії приділена увага паризькому проголошенню Юліана Августом. Р. Еррінгтон вважає, що причиною цього послужило незадоволення армії повноваженнями Юліана як цезаря [3, 17]. Р. Блоклі стверджує, що Юліан був свого роду військовим помічником імператора, який не мав, чітко визначених повноважень і залежав від волі Августа [2, 452]. Дж. Негрі переконаний у тому, що якби Юліан відіслав свою армію імператору, то був би приреченим. У нього не залишалося іншого вибору, крім повстання проти наказу Констанція II [6, 84–85]. Розрив відносин з Констанцієм II відбувся не з вини Юліана, а був наслідком розвитку подій на сході імперії, зазначає Т. Моммзен [1, 525].

Метою статті є дослідити причини видання наказу про відкликання імператором військ, з'ясувати, чи було паризьке проголошення спланованою узурпацією престолу Юліаном.

Виклад основного матеріалу. Юліан, завдяки проведеній успішній боротьбі проти варварів в Галлії, завоював собі велику повагу у війська. У той час на Сході сильно погіршилася ситуація. Шапур II – цар Персії (309 – 379) у 359 р. сильно активізував наступ проти Римської імперії [7, 212]. Допоміг йому у цьому перебіжчик Антонін – римський чиновник, який не зміг відкупитися від «боргової ями». Антонін збирав відомості про становище римської армії і передавав персам, брав участь у плануванні наступу на землі Римської імперії і був провідником перської армії (Амм. Марс. 18, 5, 1–8). Шапур II у супроводі Антоніна зумів добратися до міста Аміді, що розміщувалося на території сучасного міста Діярбакир в Туреччині, і захопити його, протримавши в облозі сімдесят три дні (Амм. Марс. 19, 8, 1–4). Для імператора Констанція II втрата цього міста була жахливою, оскільки він доклав багато зусиль до його розбудови, звів навколо нього оборонні стіни та вежі і, за повідомленням Амміана Марцелліна, хотів назвати його своїм іменем (Амм. Марс. 18, 9, 1).

Стурбований такою ситуацією, імператор вирішив забрати від цезаря Юліана з Галлії частину війська для участі в бойових діях з персами на сході імперії. У лютому 360 р. нотарій Деценцій прибув до Галлії з наказом відправити значну кількість військ на схід імперії. Амміан називає й іншу причину, через яку імператор прийняв таке рішення, а саме: «... щоб слава Юліана не зросла ще більше...». Констанцій II відправив трибуна Деценція до цезаря і наказав йому

негайно забрати допоміжні загоны герулів, батавів, кельтів з петулантами і по триста чоловік з інших легіонів (Amm. Marc. 20, 4, 1–2). А це становило приблизно від третини до половини армії в Галлії [4, 56]. Юліан стверджує, що це всі без винятку кращі війська (Jul. ad Ath. 282 d). Імператор дійшов висновку, що після налагодження ситуації в провінції, Юліану не потрібна наскільки чисельна армія [5, 51]. Повідомлення Амміана Марцелліна про те, що імператор віддав наказ завдяки намові Флоренція, пояснює ще одну версію причини відкликання військ імператором, окрім його стурбованості через перську загрозу.

У лютому 360 р. армія проголосила Юліана Августом в Парижі. Проте армія в Галлії не вперше пробувала здійснити такий переворот. Юліан був проголошений Августом ще після здобутої перемоги у битві при Аргентораті (357), але не прийняв тоді цей титул (Amm. Marc. 16, 12, 64). Дж. Негрі вважає, що він рішуче відмовився, оскільки обставини не були такими, які вимагали б здійснити вибір між бунтом і смертю [6, 85]. Протягом зими 357 – 358 рр. цезар активізував свою діяльність в адміністративній і цивільній сфері життя провінції. Юліан часто не погоджувався із рішеннями префекта преторія Флоренція щодо оподаткування. Імператор неодноразово закликав його підпорядкуватися префекту. Юліан не завжди підкорявся таким розпорядженням імператора і продовжував займатися адміністративною діяльністю, яка не входила до його повноважень. Він самостійно провів розрахунки податків і добився їх зменшення у провінції (Amm. Marc. 17, 3, 2–5). Коли Юліан зіткнувся з проблемою доставки харчів для армії з Британії по Рейну, то не погодився платити данину варварам, які контролювали ці території і всупереч рішенню префекта преторія і наказу імператора організував напад і підкорив ці племена, внаслідок чого забезпечив безкоштовну доставку провіанту (Jul. ad Ath. 279 d – 280 d). Можливо, Констанцій II з Флоренцією вже тоді бачили в Юліановій ініціативі проведення адміністративної політики спробу узурпації. Костянтин наприкінці свого правління змінив Діоклетіанову концепцію цезаря. Двоє з його старших синів володіли, окрім військових, ще й деякими адміністративними повноваженнями, але не законодавчою владою. Констанцій II ще не був стурбований правонаступництвом, коли призначив співправителями Галла і Юліана, тому повернувся до цієї концепції, згідно з якою Юліан мав повноваження лише у військовій сфері життя провінції [2, 461].

У 358 р. цезар відзначився ще більшими успіхами у військових походах і активнішою діяльністю у цивільній сфері. Він діяв з власної ініціативи і протягом 359 р. здобув собі ще більшу популярність серед війська [2, 449]. Імператору про це неодноразово повідомляли (Amm. Marc. 20, 4, 1–2). А політика цезаря Юліана в Галлії підсилила протест армії проти відправлення Констанцію II значної її частини.

До кінця 359 р., завдяки адміністративній політиці Юліана, в Галлії було зроблено більше, ніж просто стабілізовано ситуацію. І це дало йому досвід і освіту, гідну імператора. Юліан був в змозі зосередитися і вивчити військову кар'єру Юлія Цезаря і Марка Аврелія. Він зміг стати кращим солдатом у своїх військових навчаннях і тренуваннях. Дуже важливо відзначити, що своїм прикладом Юліан зумів завоювати лояльність та повагу своїх військ [5, 50–51].

Спочатку цезар підпорядкувався імператору і намагався виконати наказ про відправлення військ на схід імперії. Р. Блоклі стверджує, що Юліан був свого роду військовим помічником імператора, який мав делеговані, не визначені однак чітко повноваження і залежав від волі Августа. Та обставина, що наказ відправити допоміжні війська і загоны по триста осіб з полків з Галлії на схід імперії був відданий не Юліану, а Лупіцину – магістру кінноти (*magister militum*), а також те, що Сінтулі – трибуну конюшні цезаря Юліана було наказано відібрати і доставити кращих серед скутаріїв і гентілів, підкреслює перевагу Констанція II і його авторитет над цезарем [2, 452]. Очевидно, що Юліан був зобов'язаний підпорядкуватися імператору [4, 56]. Сінтула виконав наказ імператора і з вибраними кращими людьми зі скутаріїв та гентілів відправився до нього. На момент отримання наказу Лупіцин брав участь у британському поході, тому відправлення іншої частини армії було відкладено. Відсутність префекта преторія Флоренція сильно ускладнила прийняття рішення цезарем. Флоренцій перебував у В'єнні. Амміан Марцеллін пише, що він відлучився під приводом заготівлі харчів, щоб, насправді, бути подальше від заворушень в армії (Amm. Marc. 20, 4, 6). Серед армії зростало невдоволення через такий наказ імператора, оскільки солдати

не хотіли йти в чужі землі за Альпи тоді, коли в провінції після численних перемог був мир. Юліан робив усе для прискорення підготовки військ і їх відправки.

Юліан висловлював протести проти такого рішення імператора, тому що багато солдатів з варварів він завербував з умовою, що вони не будуть змушені йти за межі Галлії [5, 51]. Те, що Юліан поставився до наказу імператора з недовірою, було повністю виправданим. Бачити необхідність розпоряджень у тому, щоб зробити Юліана як суперника безсилим, було цілком характерним для імператора. Число військ, якими володів цезар, не було великим, а Констанцій II хотів забрати від нього кращих перевірених ветеранів [1, 525].

Цезар вирішив виконати наказ і відправити війська. Зібрана армія мала пройти через Париж, де перебував Юліан. У передмісті він привітав свою армію і після цього запросив командирів на обід. Після обіду офіцери розійшлися по квартирах і вночі озброєна армія збунтувалася, оточила палац, де був імператор, і проголосила його Августом. Юліан довго не виходив з палацу, а вранку, коли вийшов, намагався заспокоїти армію тим, що він проведе переговори з імператором і переконає його відмовитися від цього наказу. Проте такі обіцянки цезаря армія не прийняла (Amm. Marc. 20, 4, 9–17), і солдати кидалися на нього з погрозами вбивства. Юліан пише, що погодився на їхні погрози, заспокоюючи себе усвідомленням того, що, якщо його вб'ють, хтось інший з радістю проголосить себе імператором. Він був піднятий на щиті, і на голову йому поклали ланцюжок, який імітував корону імператора (Amm. Marc. 20, 4, 18) (Jul. ad Ath. 284 d).

Після проголошення Юліана війська під командуванням Сінтули, які вирушили до імператора, повернулися назад до Парижа (Amm. Marc. 20, 5, 1). Наступного дня уже проголошений Август Галлії виступив перед армією з промовою, в якій вихваляв заслуги військ у походах проти варварів. Трохи згодом Юліан скористався можливістю, щоб винагородити своїх вірних прихильників і зробив нові призначення серед командування армії, не враховуючи ті, які робив раніше імператор [4, 58] (Amm. Marc. 20, 9, 8; 21, 1, 4). Префект преторія Флоренцій після всіх подій втік до імператора (Amm. Marc. 20, 8, 21).

Християнські історики подають кардинально протилежну картину паризького проголошення Юліана Августом. Ермії Созомен причиною проголошення визначає авторитет цезаря у війську, проте замовчує про проведення Юліаном дипломатичних переговорів і наявність будь-якого листування з Констанцієм II. Він стверджує, що Юліан ніяк не пояснював ситуацію Констанцію II, а лише змінив командування в армії і виступив походом проти імператора (Soz. Hist. Eccl. V, 1). Сократ Схоластик також вказує на відсутність будь-яких дипломатичних спроб налагодження відносин між імператором і цезарем. Автор підкреслює активні спроби Юліана розпочати військовий конфлікт, зокрема, розповсюдження змісту листа Констанція II до варварів. За свідченнями Сократа Схоластика, Юліан виступає ініціатором громадянської війни (Soz. HE, III, 1).

Юліан знав, що кращим результатом для нього буде укласти угоду з імператором, коли Констанцій II має справу з перською загрозою на сході імперії. Юліан прагнув миру зі своїм двоюрідним братом, з надією, що відбудеться розподіл імператорської влади [5, 52]. Причиною обурення військ проти виконання наказу імператора було те, що солдати після численних перемог не отримували ніяких винагород, а також те, що солдатам був звичний холодний клімат, і вони не хотіли відправлятися на війну в Персію. Юліан також повідомляє про скрутне становище в Галлії, спричинене набігами германських племен і відзначає, що провінція сама потребує допомоги ззовні (Amm. Marc. 20, 8, 16) і не в змозі відсилати військові загоны. В листі до імператора Констанція II Юліан іменує себе Августом і пропонує дипломатичний шлях розв'язання цієї проблеми. Він полягав у компромісі між двома Августами. Юліан зобов'язувався надавати імператору упряжних коней з Іспанії і відсилати молодих летів (варвари, які отримали дозвіл на поселення в Римській імперії) із варварів. За імператором він хотів залишити право призначати префектів преторія, а сам хотів призначати решту чиновників і офіцерів в армії, а також власну свиту (Amm. Marc. 20, 8, 13–14). Якби Юліан відмовився від титулу Августа, то він, враховуючи характер імператора, підписав би собі смертний вирок [1, 526].

Імператор Констанцій II не прийняв пропозиції Юліана і не визнав його Августом. Він відправив послів з листом, в якому засуджував переворот у Парижі. Зразу після цих подій Констанцій II зробив деякі призначення у Галлії, незважаючи на думку Юліана (Amm. Marc. 20, 9, 4–8).

Успіх Юліана проти варварських племен у Галлії міг би бути лише тимчасовим, якби імператору вдалося забрати досвідчених ветеранів і відправити на східний фронт. Переговори протягом 360 р. були безрезультатними. Юліан дізнався, що імператор підкупив племена варварів, щоб атакувати його військо. Імператор тут використовував таку ж тактику боротьби, як проти узурпаторів Магненція і Сільвана [5, 53].

Юліан влаштував святкування п'ятиріччя свого правління у В'єнні у 361 р. (Amm. Marc. 21, 2, 4). Така провокаційна демонстрація Юліана, як Августа Галлії сигналізувала про кінець безвихідного положення дипломатичних відносин з Констанцієм II. Юліан захопив у полон алеманського короля Вадомарія, який підтвердив, що його атаки були ініційовані Констанцієм II (Amm. Marc. 21, 3, 5). Він кинув відкритий виклик імператору арештом Вадомарія (Amm. Marc. 21, 4, 5–8). Юліан звинуватив Констанція II у заохоченні Вадомарія нападати на кордони провінції, на підставі листування між ними (Jul. ad Ath. 287 a). Констанцій II готувався до громадянської війни. Вадомарій своїми нападами мав послабити сили Юліана в Галлії. І виявлення цього Юліаном стало приводом до походу проти імператора. Громадянська війна стала неминучою (Amm. Marc. 21, 5, 13) [5, 53–54; 4, 58–59].

Юліан з 23-х тисячним військом вирушив проти імператора. Війська були розділені під командуванням двох генералів Іовіана та Невітти. Іовіан мав пройти в Італію, Невітта відправився дорогою через Рецію, а сам Юліан – через Шварцвальд. Це було зроблено, щоб справити сильніше враження на імператора про кількість армії (Amm. Marc. 21, 8).

У місті Ниш (Naissus) Юліан написав і відправив листи з поясненням своїх дій, адресовані у різні міста Греції: Афіни, Коринф і Спарту, а також звернення до senatorів у Рим. Останні були обурені неповагою Юліана до імператора (Amm. Marc. 21, 10, 7) [4, 60]. З цих листів до нас дійшов лише один – звернення до афінян. Про паризьке проголошення Юліана Августом нам повідомляють і язичницькі автори, серед яких: Амміан Марцеллін, Лібаній і Зосім. Проте свідчення самого Юліана також є цінними. Т. Моммзен вважає Юліана правдивим оповідачем, оскільки його повідомлення підтверджуються фактами [1, 525].

На думку Т. Моммзена, імперія насправді не була єдиною. Тільки завдяки випадковості і війні проти узурпатора Магненція Констанцію II вдалося об'єднати дві внутрішньо розділені і вже відчужені одна від одної половини імперії. Солдати і народ західної частини імперії знову хотіли окремого правителя [1, 524].

Після проголошення Юліана Августом в Парижі він ще намагався знайти порозуміння з Констанцієм II. Оскільки така спроба потерпіла поразку, Юліан вирішив іти війною з Галлії проти імператора. Він уважав, що залишатися в Галлії небезпечно, тому що Констанцій II може напасти на нього зі всіх сторін – з тилу і флангів силами варварів, а зі своїми легіонами – з фронту. Для нього було ганебно виявитися слабшим через страх і нерозуміння, аніж через множинність сил імператора Констанція II. Юліан пише, що повинен був заручитися підтримкою наймогутніших племен і грошовим забезпеченням, відчеканивши золоту і срібну монети, щоб прибути з тим, чим володіє у випадку, якщо імператор відмовиться з ним воювати (Jul. ad Ath. 286 d – 287 c).

Армія в Галлії під командуванням Юліана здобувала перемогу за перемогою. Як Юліан, так і армія були незадоволені званням цезаря і на церемонії в Парижі він заявив про свою рівність з Констанцієм II. Юліан став Августом [3, 17]. На думку Д. Ханта, процедура проголошення Юліана Августом в Парижі показує деякі складові пізньоримської узурпації. Такими складовими є – розпалення невдоволення, зібрання військ, вечеря з військовим командуванням, Юліан в імператорському вбранні. Юліан посилається на «волю богів», аби приховати свою відповідальність за те, що сталося. Проте такі дії Юліана були спровоковані ситуацією, яка склалася в Галлії. Констанцій сам підштовхнув його до повстання тим, що хотів забрати найкращі війська від цезаря і підкуповував племена алеманів, які мали спустошувати провінцію. Спроби переговорів закінчилися дипломатичними докорами з боку імператора Констанція II [4, 57–58].

3 листопада 361 р. під час походу проти Юліана помер імператор Констанцій II, в місті Мопсукрена поблизу Тарсу, залишивши наступником свого двоюрідного брата Юліана (Amm. Marc. 21, 15, 1–3). Перед смертю Констанцій II продемонстрував державну і династичну солідарність, підтверджуючи неминуче і публічне визнання Юліана Августом [3, 18]. 11 грудня Юліан

з узурпатора перетворився на одноосібного правителя Римської імперії. Якби справа дійшла до війни, то результат міг виявитися досить сумнівним, оскільки Італія була на стороні Констанція II і закрила перед Юліаном двері [1, 527].

Висновки. Отже, прийняття Юліаном титулу Августа було вимушеним. Призначаючи Юліана цезарем, Констанцій II обмежив його у повноваженнях. Юліан був військовим намісником імператора у Галлії, проте спочатку не був навіть головнокомандувачем військ у провінції. Керувати військами йому було дозволено аж з 357 р. А беручи до уваги те, що Юліан проводив й адміністративну політику, часто всупереч префекту преторія Флоренцію і імператору, що викликало обурення у двох останніх. Тому ми можемо стверджувати, що напади персів на сході імперії не були єдиною причиною відкликання військ із заходу імперії. А неодноразові спроби відмовитися від титулу Августа вказують на те, що Юліан не планував узурпувати владу в імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Моммзен Т. История римских императоров / Т. Моммзен / [пер. Т. А. Орестовой]. – СПб.: Ювента, 2002. – 628 с.
2. Blockley R. C. Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II / R. C. Blockley // Latomus. – 1972. – Fasc. 2. – Т. 31. – P. 433–468.
3. Errington M. R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius / M. R. Errington. – Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2006. XII+336 p.
4. Hunt D. Julian / D. Hunt // CAH². – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – Vol. XIII. – P. 44–77.
5. Marshall L. Companion to the Gods, Friend to the Empire: the Experiences and Education of the Emperor Julian and How It Influenced His Reign 361 – 363 Ad. Master of Arts (History) / L. Marshall. – August 2014. – 108 p.
6. Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese / G. Negri. – New York: Scribner, 1905. – Vol. I. – XXXIV + 320 p.
7. Samuel N. C. Lieu and Dominic Montserrat (edd.), From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views, A Source History / G. Negri. – London: Routledge, 1996. – XXI+285 p.

REFERENCES

1. Mommzen T. Istoriya rimskikh imperatorov / T. Mommzen / [per. T. A. Orestovoy]. – SPb.: Yuventa, 2002. – 628 c.
2. Blockley R. C. Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II / R. C. Blockley // Latomus. – 1972. – Fasc. 2. – Т. 31. – P. 433–468.
3. Errington M. R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius / M. R. Errington. – Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2006. XII+336 p.
4. Hunt D. Julian / D. Hunt // CAH². – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – Vol. XIII. – P. 44–77.
5. Marshall L. Companion to the Gods, Friend to the Empire: the Experiences and Education of the Emperor Julian and How It Influenced His Reign 361 – 363 Ad. Master of Arts (History) / L. Marshall. – August 2014. – 108 p.
6. Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese / G. Negri. – New York: Scribner, 1905. – Vol. I. – XXXIV + 320 p.
7. Samuel N. C. Lieu and Dominic Montserrat (edd.), From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views, A Source History / G. Negri. – London: Routledge, 1996. – XXI+285 p.

Стаття надійшла до редакції 31.03.2017 р.

УДК 94(477)«1564–1566»
DOI 10.24919/2519-058x.3.101062

Dominik SZULC,
orcid.org/0000-0002-3480-1012

*Doctor Historii, pracownik naukowy Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla
Polskiej Akademii Nauk (Polska, Warszawa), rocznik.ltg@interia.pl*

LITEWSKIE REFORMY USTROJOWE LAT 1564 – 1566 A SPRAWA UNII POLSKO-LITEWSKIEJ. PODSUMOWANIE PROBLEMU W 450-TĄ ROCZNICĘ WEJŚCIA W ŻYCIE II STATUTU LITEWSKIEGO¹

Домінік ШУЛЬЦ,
*доктор історії, науковий працівник Інституту історії ім. Тадеуша Мантефля
Польської академії наук (Польща, Варшава), rocznik.ltg@interia.pl*

РЕФОРМИ УПРАВЛІННЯ ЛИТВИ 1564 – 1566 РОКІВ Й ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА УНІЯ. ПІДСУМКИ В 450-у РІЧНИЦЮ ВПРОВАДЖЕННЯ II ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ

В статті аналізується доробок польських, литовських, білоруських дослідників Люблінської унії та II статуту Великого Князівства Литовського. Розкрито обставини впровадження змін в систему управління Великого Князівства Литовського та їхнє закріплення на законодавчому рівні шляхом прийняття II статуту. Показано які політичні сили були в цьому зацікавлені й хто чинив опір цим змінам.

Ключові слова: Литовський статут, Люблінська унія, Річ Посполита.

Літ. 55.

Dominik SZULC,
*PhD (History), researcher in the Tadeusz Manteuffel Institute of History
Polish Academy of Sciences (Poland, Warsaw), rocznik.ltg@interia.pl*

REFORMS OF LITHUANIAN MANAGEMENT 1564 – 1566 AND POLISH-LITHUANIAN UNION. RESULTS IN THE 450th ANNIVERSARY OF INTRODUCTION OF THE II LITHUANIAN STATUTE

The works of Polish, Lithuanian, Belarussian researchers in the Lublin Union and the II statute of the Grand Duchy of Lithuania are analyzed in this article. The circumstances of introduction of changes in the management system of the Grand Duchy of Lithuania and their strengthening at the legislative level through the adoption of the II statute are disclosed. It is shown what political forces were interested in this and who resisted these changes.

Keywords: Lithuanian statute, Lublin union, Rzeczpospolita (Polish and Lithuanian Kingdom).

Ref. 55.

Домінік ШУЛЬЦ
*доктор історії, научный работник Института истории им. Тадеуша Мантефля
Польской академии наук (Польша, Варшава), rocznik.ltg@interia.pl*

РЕФОРМЫ УПРАВЛЕНИЯ ЛИТВЫ 1564 – 1566 ГОДОВ И ПОЛЬСКО-ЛИТОВСКАЯ УНИЯ. ИТОГИ В 450-ЛЕТИЕ ВВЕДЕНИЯ II ЛИТОВСКОГО СТАТУТА

В статье анализируются работы польских, литовских, белорусских исследователей Люблинской унии и II статута Великого Княжества Литовского. Раскрыты обстоятельства внедрения изменений в систему управления Великого Княжества Литовского и их укрепление на законодательном уровне путем

¹ Prezentowany tekst jest rozszerzoną wersją referatu pt. II Statut Litewski a sprawa unii polsko-litewskiej, który zaprezentowany został w październiku 2016 r. podczas VI Międzynarodowego Kongresu Badaczy Białorusi w Kownie. Opracowano go m.in. dzięki kwerendzie biblioteczno-archiwalnej zrealizowanej w czerwcu i lipcu 2016 r. w Wilnie ze środków Fundacji Lanckorońskich (tzw. stypendium pieniężne).

принятия II статута. Показано какие политические силы были в этом заинтересованы и кто сопротивлялся этим изменениям.

Ключевые слова: Литовский статут, Люблинская уния, Речь Посполитая.

Лит. 55.

Sformułowanie problemu. W 2016 r. przypadła 450-ta rocznica wejścia w życie II Statutu Litewskiego. W ostatniej dekadzie przed zawarciem unii polsko-litewskiej w Lublinie w 1569 r., której podobną rocznicę obchodzić będziemy w 2019 r., Zygmunt August zapoczątkował reformy ustrojowe w Wielkim Księstwie Litewskim, w kolejności: sądownictwa, sejmu i sejmików, oraz administracji, kontynuowane później i wprowadzone na podstawie odkazu hospodarskiego z 21 grudnia 1565, tzw. przywileju wileńskiego z 30 grudnia 1565 r., wreszcie II Statutu Litewskiego [48, 16]. Niniejszy tekst nie ma na celu szczegółowe przedstawienie przyjętych w latach 1564 – 1566 nowych rozwiązań prawnych, gdyż już dawno stały się one przedmiotem zainteresowania historyków i prawników [29; 35]. Niedawno podsumowania poglądów historiografii białoruskiej (w tym białorusko-sowieckiej) na temat sejmu i przywileju bielskiego z 1564 r., który rozpoczął proces reform, podjął się Witalij Hałubowicz [3, 209–218].

Cel artykułu. Moim celem jest przedstawienie najważniejszych regulacji prawnych przyjętych w latach 1564 – 1566 w kontekście polsko-litewskich negocjacji mających doprowadzić do zawarcia unii realnej między tymi państwami.

Material podstawowy. Niedawno litewski historyk Mečislovas Jučas, po raz kolejny w historiografii, podkreślił, że II Statut Litewski służyć miał reformie systemu prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego, przygotowującego się do zawarcia unii z Królestwem Polskim [25, 185]. Zdaniem Dariusa Vili-masa zapowiedź reform, które rozłożyły się na lata 1564 – 1566 należy dostrzegać już w I Statucie Litewskim z 1529 r. [49, 267]. Jerzy Suchocki wyraził nawet śmiały pogląd, że *przywrócenie czasowej równowagi politycznej na wschodzie* [Litwy po 1514 r.] *będzie efektem ponownego nawiązania unii z Polską*. Miało to pozwolić m.in. na wydanie I Statutu Litewskiego [45, 65]. Także Stanislovas Lazutka genezę I Statutu widział w sytuacji, jaka powstała po ułożeniu unii z 1501 r. [34, 282–283]. Tymczasem litewski historyk Juozas Avižonis stwierdził, że I Statut Litewski w żaden sposób nie potwierdzał unii polsko-litewskiej, ani słowem nie wspominając tak o związku Litwy z Polską [13, 4]. Irina Starostina zauważyła, że o ile w przywilejach ziemskich dla Wielkiego Księstwa z I. połowy XV w. widać jeszcze pewne wpływy polskie, o tyle już I Statut Litewski daleki był od recepcji polskich rozwiązań prawnych, dostrzegła w nim wręcz «dążenie do samostanowienia Wielkiego Księstwa Litewskiego» [7, 243]. Zdaniem Łukasza Bednarskiego przygotowanie I Statutu miała związek z chęcią zapewnienia sobie przez możnowładztwo litewskie samodzielnej pozycji w świetle nieuniknionego zacieśnienia unii polsko-litewskiej [16, 33]. Z drugiej strony w jego ułożeniu uczestniczyli polscy juryści [53, 24], a Wojciech Hejnosz i jemu podobni widzieli w nim sporo przejawów recepcji prawa polskiego [23, 198–202], choć nie poszło za tym ujednoczenie polskiego i litewskiego «systemu» (sic) prawnego. Tymczasem unia realna wymagała upodobnienia ustrojowego Litwy do Polski, czemu przeciwny był Zygmunt Stary, władca nie znajdujący zrozumienia dla idei demokracji szlacheckiej i egzekucji praw, zwołujący sejmy walne jedynie dla uzyskania uchwał podatkowych [44, 18]. Zresztą to co niektórzy uważali za przejaw recepcji prawa koronnego, w rzeczywistości mogło być zapożyczeniem wzorców prawa rzymskiego, które po prostu wcześniej przenikły do prawa polskiego [29, 125].

W przekonaniu Juliusza Bardacha przyczyną przyjęcia II Statutu należy doszukiwać się w *emancypacji szlachty litewsko-ruskiej [...] oraz przemianach formy unii z Polską*. Unia wpływała bowiem, jego zdaniem *przyspieszająco na zakończenie prac kodyfikacyjnych* [14, 764]. Komisję do jego – Statutu, ułożenia powołano już w 1551 r. i już jej skład wiele mówi o intencjach monarchy, gdyż połowę stanowili katolicy, połowę zaś prawosławni. Przygotowany przez nich tekst Statutu gotowy był w 1561 r., niemniej jednak właściwe prace nad tekstem, który w przyszłości i tak trzeba było jeszcze nie raz «poprawiać», zakończono w Bielsku w 1564 r. [16, 34]. Ogłoszenie podczas tamtejszego sejmu tzw. przywileju bielskiego 1 lipca 1564 r. uważa się powszechnie za początek trwającego dwa lata intensywnego procesu litewskich ustrojowych [26, 201]. Zdaniem Vilimasa na sejmie bielskim Litwini zdali sobie sprawę z konieczności doprowadzenia do unii z Koroną na zasadzie równorzędności, a jako krok ku temu widzieli poważną reformę ustroju przeprowadzoną na wzór polski, do czego pierwszym krokiem miały być tzw.

artykuły bielskie [49, 269; 50, 227]. Zgodzili się co prawda na wspólne sejmy oraz reformę sądownictwa, jednak przy zachowaniu odrębnych urzędów centralnych i wyłączeniu Litwy z programu egzekucji dóbr, choć magnaci litewscy byli przeciwni szczególnie pierwszemu z tych rozwiązań. Musieli także zrezygnować z uprawnień sądowych, jak również korzyści majątkowych, jakie z nich ciągnęli. Ustalono również, że II Statut Litewski wejdzie w życie 11 listopada 1564 r., co wobec istotnych zastrzeżeń szlachty do jego postanowień okazało się niemożliwe. Przełomowe okazały się jednak sejmy miński i wileński lat 1565-1566, na którym podjęto decyzję o przeprowadzeniu reformy administracyjnej i sejmikowej [8, 33–53].

Związek między tempem prac nad II Statutem oraz jego zapisami, a zmianą stanowiska panów litewskich w sprawie unii dostrzegł Wojciech Kulisiewicz. Zauważył on bowiem, że o ile przed II Statutem wielki książę posiadał prawo arbitralnego ustalania wysokości zabezpieczeń pieniężnych w sprawach spornych między bojarami a panami na Litwie, o tyle Statut odbierał mu je. Odtąd wysokość zabezpieczenia ustalać miał podkanclerzy (wówczas był nim Ostafi Wołłowicz) i pisarze kancelarii wielkoksiążęcej, przy czym nie mogło być ono wyższe aniżeli 2000 kop groszy, a więc niewiele, gdy zaręka ustalana była w relacjach między możnowładcami. Dla panów litewskich była to sprawa ważna o tyle, że monarcha potrafił i niejednokrotnie ustalał wysokość zaręki na 10, 20 czy 50 000 kop groszy (przy czym zwykle znaczna część tej kwoty miała przypaść nie poszkodowanemu, a monarsze), co mogło doprowadzić obłożonego nim do upadku majątkowego. Stąd zapewne wniosek Kulisiewicza, że Zygmunt August zrezygnował z przysługującego mu dotychczas prawa tylko za cenę jakichś nieokreślonych ustępstw panów w sprawie unii z Polską. Takim ustępstwem miałyby być może fakt, iż podlegli dotychczas jedynie sądowi hospodara panowie litewsko-ruscy teraz, na równi ze szlachtą, podlegali jurysdykcji sądów grodzkich i ziemskich [16, 35]. Warto dodać, że II Statut leżał w interesie możnowładców litewskich także z innego powodu. Zakazywał bowiem gospodarowi wypowiedzania wojny, zawierania pokoju, nakładania podatków i stanowienia prawa bez zgody sejmu litewskiego, a zatem na wzór koronny. Tymczasem już przynajmniej od 11 lipca 1569 r., co może nie być bez związku z faktem zawarciem unii, król przestał się stosować do zapisów II Statutu, samodzielnie ustalając wysokość zabezpieczeń na kwoty wyższe aniżeli 2000 kop groszy, uznając najwyraźniej, że niższe wadium w sprawach spornych nie spełnia roli zabezpieczającej [30, 57–58].

II Statut Litewski dokładniej aniżeli dotychczas określał skład sejmu litewskiego. Każdy powiat sądowy miał odtąd wybierać po dwóch szlachciców na sejm [34, 329] – zamiast miejscowych elit miały więc robić to sejmiki powiatowe [15, 135]. Wyjątek stanowiło tylko województwo podlaskie. Ujednolicono strukturę jednostek podziału terytorialnego, która na Litwie była skomplikowana i nawet dziś sprawa trudności w jej pełnym odtworzeniu, że wspomnę jedynie o kilku rodzajach powiatów (województów, marszałków, starostów i dzierżawców), oraz jednostkach mniejszych, niespotykanych w Koronie lub mających nieco inne znaczenie, jak włości, stany, ciwuństwa czy pola [52, 31–50, 145–157]. Król postanowił przy tym ustanowić nowe dostojęstwa – województwa i kasztelanie – na wzór tych, które funkcjonowały w Królestwie Polskim [52, 136–137]. Dotychczasowe 8 województw i zaledwie 2 kasztelanie uznano za liczbę zbyt małą, w porównaniu z liczbą analogicznych urzędów w Koronie, w kontekście przewidywanej unii z Polską – stąd utworzenie 5 nowych województw i 6 kasztelanii [18, 126]. Zaprowadzono sądy ziemskie i grodzkie (zastąpiły sądy zamkowe) oraz podkomorskie. Członków sądów ziemskim miały odtąd wybierać jedynie sejmiki powiatowe, a akceptować monarcha [2, 46]. Co ważne lokalne zjazdy możnowładztwa, aż do tych reform nie były zinstytucjonalizowane, teraz natomiast przybrały formę sejmików (przywilej wileński 1565 r.) [5, 67].

Reformy Zygmunta Augusta nie oznaczały jednak unormowania wszystkiego na wzór polski. Nowy powiat miał być jednostka nie tylko sądową, ale także administracyjną. Na jego czele, inaczej aniżeli w Koronie, stał marszałek powiatowy i chorąży [54, 20]. Ponadto już w 1566 r. w Wielkim Księstwie przewidziano nieznaną w Polsce awans pisarza ziemskiego lub podsędka na sędziego ziemskiego [42, 76]. Pozostawiono także niektórych dawnych urzędników nie znanych w Koronie, jak ciwuna [48, 19]. Zakres kompetencji sądów grodzkich został, w przeciwieństwie do Polski rozszerzony poza tzw. 4 artykuły grodzkie, mianowicie o sprawy o kradzież, fałszerstwo i mężobójstwo [18, 121]. Co ciekawe kompetencje sądów grodzkich w Koronie poszerzono o te sprawy dopiero w 1611 r. [38, 72]. Niezadowolona z wyroku sądu ziemskiego szlachta litewskiego wciąż miała prawo złożenia apelacji do wielkiego księcia

[17, 116]. Jako, że na Litwie w połowie XVI w. nie przewidywano realizacji programu egzekucyjnego na wzór tego znanego nam z Korony, sądy grodzkie na Litwie nie mogły także rozpatrywać spraw wynikłych z niedopuszczenia egzekucji, co spotykamy w Polsce od 1563 r. [17, 71]. W administracji i sądach pozostawiono język ruski [49, 280], zniesiony ostatecznie dopiero w 1697 r. Andrzej Rachuba zwrócił także uwagę na skład zaprowadzonego II Statutem sejmu litewskiego, który *dość istotnie różnił go od sejmu koronnego* [41, 154]. Sejm litewski zachował bowiem w tym zakresie widoczne odrębności, jak tzw. odkazy gospodarskie. Niemniej wszystko to było ukłonem w stronę szlachty litewskiej, bez poparcia której, zdaniem Kutrzeby, niemożliwe było podjęcie na Litwie stosownych reform i doprowadzenie do zawarcia unii lubelskiej [33, 16–17]. Podobnych przykładów można byłoby podać jeszcze kilka [40, 132]. Ostatnio Andrzej B. Zakrzewski komentując przywilej wileński z 1563 i poprawę II Statutu z 1566 r. stwierdził jednak, że *unifikacja bojarских uprawnień* [choć – D. Sz.] *iuxta consuetudinem Regni Poloniae przeciągnęła się omal na dwa stulecia* [55, 45]. Już Jan Jakubowski twierdził, iż *reforma [...] nie zrównała jej* [szlachty litewskiej – D. Sz.] *w zupełności ze szlachtą polską; sejm litewsko-ruski nadal pozostał przepelniony kniaziami i panami [...]* [24, 655]. Należy także zaznaczyć, że ani I, ani też II Statuty Litewskie nie objęły terytorium Podlasia, a to z uwagi na dominację tam szlachty polskiej i objęcie tego województwa już na przełomie XV i XVI w. koronnym prawem ziemskim. Miejscowa szlachta regularnie zresztą przypominała monarsze o konieczności sądenia jej według prawa polskiego [6, 112o6.]. Tam też znacznie wcześniej, aniżeli na innych ziemiach Wielkiego Księstwa zaprowadzono system sądów przewidzianych II Statutem. Pierwszego podkomorzego mielnickiego (Aleksego Czonsnowskiego) nominowano chociażby w 1548 r. [6, 194; 47, 114].

W końcu kwietnia 1566 r. w Brześciu miał się zebrać dla rozmów o unii i poprawienia II Statutu Litewskiego sejm litewski. W tym celu na 10 kwietnia 1566 r. król złożył pierwsze w litewskiej historii sejmiki powiatowe [4, 39]. Kilka miesięcy później rozsyłając do szlachty listy na kolejne sejmiki tłumaczył wprost, iż czyni to *jako jest obyczaj w Koronie Polskiej i zachowania około sejmików* [4, 39]. Z sejmu brzeskiego miała udać się do Lublina liczna delegacja stanów litewskich zebranych, jak twierdził monarcha *dla tych potrzeb Rzecz Pospolitej około unii i poprawy statutu* [II Litewskiego – D. Sz.] [4, 39], który zdaniem Błaszczyka ostatecznie wszedł w życie 11 marca 1566 r. (po kolejnej zmianie terminu) ustanawiając sejmiki powiatowe na wzór koronny, sejm litewski na wzór polski (z trzema stanami sejmującymi – wielkim księciem, jego radą i posłami szlacheckimi), oraz nowe województwa i kasztelanie [18, 127]. Na litewskiej prowincji przepisy Statutu wdrożono naturalnie później, zapewne w związku z koniecznością rozpowszechnienia jego tekstu. Znany jest mi zapis z księgi sądu zamkowego łuckiego z którego wynika jakoby II Statut wdrożono w powiecie łuckim dopiero 8 września 1566 r., zaś konsekwencją tego było ustanowienie w Łucku w następnym dniu (9 IX 1566) nowego sądu grodzkiego w miejsce dotychczasowego zamkowego [9, 356–357]. Tekst «Poprawy statutu» ogłoszony został z datą 1 lipca 1566 r. [1, 467]. Konieczność tej poprawy, skutkującej kilkukrotnym przenoszeniem terminu jej wejścia w życie, spowodowana była w przekonaniu Błaszczyka pośpiechem przy jego układaniu. Chodziło o to by wszedł w życie jeszcze przed zawarciem unii. Co ciekawe w znacznym stopniu opierał się na prawie polskim, choć Litwini darzyli je raczej niechęcią [18, 128].

Z sejmu brzeskiego do Lublina przybył starosta żmudzki Jan Chodkiewicz, który został wysłany z Brześcia przez panów z projektem Statutu Litewskiego (II) [36, 157]. Chodziło przy tym nie o jego pierwszą wersję, ale o tzw. poprawę brzeską, pierwszą poprawę Statutu przyjętą właśnie w Brześciu wiosną 1566 r., która zrównywała szlachtę litewską z koronną w zakresie prawa swobodnego władania ziemią. Jednocześnie dopuszczono cudzoziemców, w tym Polaków, do posiadania dóbr i urzędów na Litwie [18, 128], czego nie ujęto w pierwotnym tekście Statutu, określając jednak pewne warunki na jakich było to możliwe [21, 211]. Zdaniem Henryka Wisnera *kwestią otwartą jest ocena postępowania Zygmunta Augusta, który będąc zwolennikiem unii [...] zatwierdził podkreślający odrębność litewską Drugi Statut [...]*. Zauważył on bowiem, że *jego postanowienia nakładały na panującego obowiązek odzyskania ziem utraconych na rzecz Korony, Mazowsza, Inflant i Prus*, zaś wprowadzenie obcych oddziałów na Litwę uzależniał od zgody panów rady [51, 54]. Wreszcie 16 lipca 1566 r. przybyli i wysłuchani zostali w Lublinie posłowie litewscy na czele z podskarbis wielkim litewskim Mikołajem Naruszewiczem, z udziałem m.in. kniazia Łukasza Bolesława Świrskiego, którzy w przekonaniu Haleckiego nie mogli jednak podjąć żadnych wiążących decyzji, wskutek krępującej ich instrukcji jaką

otrzymali [21, 213–214]. Zgadźli się na powołanie wspólnych sejmów, i choć faktycznie sami nie mieli pełnomocnictwa wystarczającego do dalszego prowadzenia negocjacji, obiecywali przysłać w tej sprawie nowe poselstwo, o ile ich postulaty zostaną uznane.

Polaków wyraźnie to nie zadowalało. Na życzenie zgromadzonych w Lublinie Polaków 15 sierpnia 1566 r. król zapowiedział, że zwoła kolejny sejm wspólny, celem zawarcia tam umowy unijnej «według przywilejów», tym razem po zaplanowanym na 1567 r. sejmie koronnym piotrkowskim [46, 66; 12, 79–79v]. Obradował on od początku kwietnia do czerwca 1567 r. i był ostatnim sejmem koronnym przed sejmem unijnym w Lublinie [19, 482]. W tym celu król zwołał także 15 września przygotowawczy sejm litewski ponownie do Brześcia, a następnie Grodna, tym razem już na 1 grudnia 1566 r., a sejmiki litewskie na 1 listopada tego roku [4, 28]. «Poprawiono» na nim II Statut w zakresie porządku sejmowania *sposobom okolo tego Koruny Polskoe* [18, 129]. Błaszczyk wyraził pogląd, że *później sprawa unii znikła na pewien czas z dyskusji sejmowych lub odgrywała w nich niewielką rolę* [18, 114]. Zasadniczo zgadzając się z tą tezą, należy ją jednak doprecyzować – «zanik» sprawy unii z dyskursu politycznego na sejmach koronnych nie oznaczał zupełnego odejścia od tego tematu, będąc przy tym przysłowiową «ciszą przed burzą», jaką można nazwać sejm lubelski 1569 r. Otóż bowiem, że inkorporując w Lublinie w 1569 r. niektóre terytoria litewskie do Korony Zygmunt August złamał nie tylko przywilej wołyński z 1568 r., ale także ogólnopaństwowe przywileje ziemskie, które odbierały mu prawo decydowania o naruszeniu spójności terytorialnej państwa litewskiego bez zasięgania opinii rady panów [39, 625]. Zdaniem Jurate Kiaupienė Zygmunt August złamał tym samym Statut Litewski, nakładający na wielkiego księcia obowiązek stania na straży spójności i nienaruszalności terytorialnej państwa oraz przyłączenia do niego ziem niegdyś utraconych [27, 67]. Król musiał być jednak świadom niebezpieczeństwa zarzucenia mu braku legalizmu podejmowanych działań, skoro w listach sejmowych z 27 kwietnia 1569 r. tłumaczył, że po raz kolejny składając sejmiki powiatowe na Litwie nie łamie II Statutu [37, 33]. Być może więc z tego powodu 3 marca na zaproszenie królewskie nie przybył do senatu wciąż przebywający w Lublinie Konstanty Wasyl Ostrogski, wymawiając się chorobą. Litwinów zapewnił, że nie da zgody na inkorporację Wołynia do Korony i 5 marca, w dniu wystawienia przez króla dokumentu wcielającego Podlasie do Korony [11; 10, 207], wyjechał do Tarnowa. Z takimi reakcjami należy zapewne wiązać pozostawienie na inkorporowanych przez Polskę terenach II Statutu Litewskiego, który odtąd nazywany był (z pominięciem paragrafów, które straciły ważność wraz z samą inkorporacją) Statutem wołyńskim (ruskim) [14, 773]. II Statutu zachowano także w Wielkim Księstwie, tyle tylko, że przewidywano kolejną jego poprawę, w celu jego kodyfikacji i zbliżenia do prawa koronnego, choć nie myślano o stworzeniu wspólnego kodeksu praw [14, 765]. Jednocześnie powołano komisję do skodyfikowania II Statutu i porównania go ze Statutem Łaskiego (1506), która składała się wyłącznie z Litwinów, co zdaniem Wisnera *szłużyło raczej odrębności niż jednoczeniu* Litwy z Polską [51, 58]. Zdaniem Bednarskiego zachowanie Statutu po zawarciu unii w Lublinie Litwini zawdzięczali wysokiej kulturze prawnej jaki reprezentował ten akt [16, 35]. Do jego kolejnej już «poprawy» nazywanej III Statutem doszło ostatecznie w 1588 r. Ironia losu można nazwać fakt, iż Statut Litewski, choć w części wzorowany na prawie polskim i mającym przyspieszyć docho-dzenie Wielkiego Księstwa do unii z Polską przeżył nawet, z niewielkimi zmianami, prawo polskie. Na ziemiach zaboru rosyjskiego zniesiono go zastępując prawem rosyjskim dopiero w 1840 r., choć niektóre jego zapisy nadal praktykowano w stosunkach nieformalnych [20, 492].

Stanisław Kutrzeba wprost napisał o wielkich reformach, *jakie przeprowadza na Litwie Zygmunt August, starający się o asymilację urzędzeń litewskich do urzędzeń polskich ze względu na dążność do ściślejszego połączenia Litwy z Koroną, które już wkrótce miały doprowadzić do unii z r. 1569* [31, 597]. Dodał, że reforma sejmikowa zlikwidowała problem, który i tak trzeba było jakoś załatwić najpóźniej w czasie sejmiku lubelskiego 1569 r., tzn. wyboru posłów na wspólny sejm [32, 194]. Zdaniem Oskara Haleckiego *Zygmunt August, postanowiwszy przygotować polityczną unię obu swoich państw, przystąpił do przystosowywania praw litewskich do polskich* [22, 221]. Ludwik Kolankowski ocenił, że *były reformy Augustowe kulminacyjnym punktem [...] procesu asymilacji społeczno-gospodarczej Litwy z Koroną* [28, 187–188]. ... *Było to walnym krokiem ku unii* [28, 217]. Niemal dokładnie tymi samymi słowami posłużył się niedawno ukraiński badacz Mykoła Krykun [4, 5]. Zdaniem Henryka Łowmiańskiego reforma sądowa z lat 1565 – 1566 była uwieńczeniem procesu trwającego od blisko 20 lat,

szczególnie na obszarach zachodnich, sąsiadujących z Polską. Nie stanowiła jednak w jego przekonaniu warunku dostatecznego ziszczenia unii, choć była jej warunkiem koniecznym [39, 543]. W przekonaniu Bardacha gdyby nie reforma sejmu litewskiego, nie doszłoby do oddzielenia się władzy państwowej od osoby władcy, a co z tym idzie nie doszłoby do unii lubelskiej w znanym nam kształcie [15, 159]. Dotychczasowe różnice ustrojowe między Koroną a Litwą były zdaniem Anny Sucheni-Grabowskiej jedną z dwóch podstawowych przyczyn, dla których Zygmunt Stary był zdeklarowanym przeciwnikiem zawarcia unii realnej (instytucjonalnej), przy czym szczególne znaczenie dla władcy miały mieć owe różnice [44, 17–18]. O ile bowiem w Koronie istnienie trzech stanów sejmujących było już dawno faktem, o tyle na Litwie proces emancypacji bojarstwa spod wpływów możnowładztwa nie postępował na tyle szybko, aby jego udział we wspólnych sejmach na podobnych zasadach i w podobnym wymiarze co w Polsce, był możliwy do szybkiego zrealizowania. Zdaniem Sucheni-Grabowskiej ściśle połączenie instytucjonalne Polski i Litwy było niezbędnie potrzebne, aby oba społeczeństwa mogły prowadzić wspólną politykę zagraniczną i wewnętrzną oraz służyć wspólnym zadaniom [43, 149].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Вялікае княства Літоўскае. Энциклапедыя. – Мінск: Беларуская Энциклапедыя імя П.Броўк, 2010. – Т. 3 (Дадатак А–Я). – 690 с.
2. Вилимас Д. К вопросу о конфессиональных ориентациях урядников земских судов ВКЛ в конце XVI века (проба первичного анализа) / Д. Вилимас // Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага княства Літоўскага. Матэрыялы міжнароднай канферэнцыі, Гродна, 23–25 красавіка 2004 г., Мінск 2007. – С. 35–51.
3. Галубовіч В. Бельскі сойм і прывілей 1564 года ў беларускай гістарыяграфічнай традыцыі / В. Галубовіч // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. – 2015. – Т. 44. – S. 209–218.
4. Крикун М. Брацлавське воеводство впродовж своїх перших сорока років / М. Крикун // Документи брацлавського воеводства 1566 – 1606 років, упорядники. М. Крикун, О. Піддубняк. – Львів, 2008. – С. 5–132.
5. Поліщук В. Прохання представників Волинської землі на вальних сеймах Великого князівства Литовського 1547 – 1568 рр. / В. Поліщук // Парламентська структура Влади в системі дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях. – Мінск, 2008. – С. 51–73.
6. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389 (Метрыка Litewska). – Д. 232.
7. Старостина И. П. Право Великого Княжества Литовского XV в. в контексте культурно-исторических связей Польши, Литвы и Руси / И. П. Старостина // Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В. Т. Пашуто. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1999. – С. 237–244.
8. Фіонік Д. Біелскі сойм велікі року божого 1564 / Д. Фіонік, Г. Семянчук. – Studziwody: Elio, 2014. – 245 s.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 25: Луцькі замкові і гродські книги. – Оп. 1. – Спр. 8.
10. Akta unji Polski z Litwą 1385 – 1791, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. – Kraków: Skł. gł. w księg. Gebethnera i Wolffa, 1932. – 570 s.
11. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – Sygn. 8429.
12. Archiwum Państwowe w Lublinie. – Księgi grodzkie lubelskie, seria inkskrypcji. – Ks. 14.
13. Avižonis J. Pratarė // Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu, 1564 m. Apraša kokiomis istorinėmis aplinkybėmis desant, buvo priimta 1569 m. Liublino unija, Kaunas 1939. – S. IV (maszynopis ze zbiorów Litewskiej Biblioteki Narowej im. M. Mažvydasas w Wilnie, Fond 114, sygn. 364).
14. Bardach J. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby odrodzenia / Juliusz Bardach // *Kwartalnik Historyczny*. – 1974. – R. 81, z. 2. – S. 750–780.
15. Bardach J. Związek Polski z Litwą / Juliusz Bardach // Polska w epoce Odrodzenia. Państwo-kultura-społeczeństwo, pod red. A. Wyczańskiego. – Warszawa, 1986. – S. 131–142.
16. Bednarski Ł. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego / Ł. Bednarski // *Przegląd Wschodnioeuropejski*. – 2012. – T. 3. – S. 29–40.
17. Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie. – F. 256 (Kolekcja Konstantinasa Jablonskisa). – Sygn. 260.
18. Błaszczuk G. Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492 – 1569 / G. Błaszczuk. – Poznań: Wyd. Poz., 2002. – 336 s.
19. Chronologia polska / pod red. B. Włodarskiego. – Warszawa: PWN, 1957. – 490 s.
20. Godek S. III Statut Litewski w dobie porozbiorowej – stan badań nad dziedzictwem prawa litewskiego / S. Godek // Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej. red. W. Walczak i K. Łopatecki. – Białystok: Totem s.c., 2010. – T. II. – S. 474–499

21. Halecki O. Dzieje unji jagiellońskiej / Oskar Halecki. – Kraków: AU, Nakładem Fundusz Nestora Bucewicza, 1920. – T. II. – 385 s.
22. Halecki O. Od unii florenckiej do unii brzeskiej / Oskar Halecki. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1997. – T. I. – 614 s.
23. Hejnosz W. Statuty litewskie a prawo polskie / W. Hejnosz // Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. – Lwów, 1935. – T. I: referaty. – S. 198–202.
24. Jakubowski J. (rec.), Lubawskij Matwiej, Litowsko-russkij sejm. Opyt po istorii uczeżdzenija v swjazi s wnutrennim strojem i wnieszeniu ziznju gosudarstwa. Moskwa 1901. str. 850+232+LXXII / J. Jakubowski // Kwartalnik Historyczny. – 1902. – R. 16. – S. 655.
25. Jučas M. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Istorijos bruožai / M. Jučas. – Vilnius: Nacionalinis muziejus LDK valdovų rūmai, 2013. – 336 s.
26. Kiaupienė J. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaitos laikas – 1529–1588 metai / J. Kiaupienė // Lietuvos Istorija, t. V (1529 – 1588). – Vilnius: Baltos lankos, 2013. – 322 p.
27. Kiaupienė J. Swistość systemu prawno-ustrojowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku / J. Kiaupienė // Europa Środkowowschodnia od X do XVIII wieku – jednolitość czy różnorodność? / Pod red. K. Baczkowskiego i J. Smoluchy. – Kraków: Societas Vistulana, 2005. – S. 63–67.
28. Kolankowski L. Polska Jagiellonów / Ludwik Kolankowski. – Olsztyn: Oficyna Warmińska, 1991. – Wyd. III. – 305 s.
29. Koranyi K. O niektórych postanowieniach karnych Statutu Litewskiego z r. 1529 / K. Koranyi // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego, red. S. Ehrenkreutz. – Wilno: Nakł. Tow. Przyjaciół Nauk; skł. gł. w Księg. Św. Wojciecha, 1935. – S. 123–157.
30. Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku / W. Kulisiewicz. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1993. – 191 s.
31. Kutrzeba S. (rec.), Лаппо И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии // Журнал Министерства народного просвещения. – Новая серия. – 1908, январь / Stanisław Kutrzeba // Kwartalnik Historyczny. – 1909. – R. 23. – S. 595–597.
32. Kutrzeba S. Skład sejmu polskiego 1493–1793 / Stanisław Kutrzeba // Przegląd Historyczny. – 1906. – T. II, z. 2. – S. 311 – 334.
33. Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą. Problem i metoda badania / Stanisław Kutrzeba. – Kraków: Czas, 1911. – 20 s.
34. Lazutka S. Pirmojo Lietuvos Statuto 1522 metų redakcijos mįslė / S. Lazutka // Tarp istorijos ir butovės: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui, pod red. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 1999. – S. 282–283.
35. Lietuvos konstitucionalizmo istorija (Istorinė lietuvos konstitucija). 1387 m. – 1566 m. – 1791 m. – 1918 m. – 1990 m. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016. – 280 p.
36. Lietuvos Metrika. Knyga nr 51 (1566 – 1574). Užrašymų knyga 51 / parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė ir A. Ragauskas. – Vilnius: Žara, 2000. – 486 p.
37. Lietuvos Metrika. Knyga nr. 532 (1569 – 1571). Viešųjų reikalų knyga 10, wyd. L. Anužytė, A. Baliulis. – Vilnius: Žara, 2001. – 155 p.
38. Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urządzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego / J. Łosowski. – Lublin: Wydawnictwo UMCS 2004. – 444 s.
39. Łowmiański H. Polityka Jagiellonów / do druku przyg. K. Pietkiewicz / H. Łowmiański. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. – 673 s.
40. Miłkula M. Zakres przedmiotowy spadkobrania testamentowego w statutach litewskich / M. Miłkula // Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa. – 2010. – Vol. 3. – S. 131–143.
41. Rachuba A. Udział kapituły wileńskiej w życiu parlamentarnym Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku / A. Rachuba // Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku / pod red. U. Augustyniak. – Warszawa: Neriton, 2009. – S. 153–163.
42. Radaman A. Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogrodzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632 / A. Radaman // Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku, pod red. U. Augustyniak i A. Zakrzewskiego. – Warszawa: Neriton, 2010. – S. 55–103.
43. Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny, cz. I, Geneza egzekucji dóbr / Anna Sucheni-Grabowska. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974. – 302 s.
44. Sucheni-Grabowska A. Spory królów ze szlachtą w złotym wieku / Anna Sucheni-Grabowska. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988. – 79 s.
45. Suchocki J. Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza / J. Suchocki // Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich. – 1983. – T. 48, z. 1–2. – S. 31–78.

46. Szczygieł R. Lublin miejscem obrad sejmu unijnego w 1569 roku / R. Szczygieł // Unia lubelska-Unia Europejska, pod red. Hofman I. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010. – S. 61–68;
47. Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy, opr. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz. – Kórnik: Biblioteka Kornicka 1994. – 200 s.
48. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. I (Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek) / pod red. A. Rachuba. – Warszawa: DiG, 2004. – 23 s.
49. Vilimas D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564 – 1588) / D. Vilimas. – Vilnius: LII leidykla, 2006. – 288 s.
50. Vilimas D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismu pareigūnai (XVI a. pabaiga). Elito perimamumo problema / D. Vilimas // Konstantinas Jablonskis ir istorija, pod red. E. Rimša. – Vilnius: LII leidykla, 2005. – S. 223–228.
51. Wisner H. Litwa. Dzieje państwa i narodu / H. Wisner. – Warszawa: Mada, 1999. – 300 s.
52. Wojtkowiak Z. Lithuania transwilniensis saec. XIV–XVI podziały Litwy Północnej w późnym średniowieczu / Z. Wojtkowiak. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – 192 s.
53. Wyczański A. Dogonić Europę czyli Polska w czasach Zygmunta I (1506 – 1548) / A. Wyczański. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987. – 80 s.
54. Zakrzewski A. B. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. / A.B. Zakrzewski. – Warszawa: Liber, 2000. – 257 s.
55. Zakrzewski A. B. Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo-ustrój-społeczeństwo / A.B. Zakrzewski. – Warszawa: Campidoglio, 2013. – 322 s.

REFERENCES

1. Vyalikae knyastva Litojškae. Entsyklapedyya. – Minsk: Belaruskaya Entsyklapedyya imya P.Broŭk, 2010. – T. 3 (Dadatak A — Ya). – 690 s.
2. Bilimac D. K voprosu o konfessionalnykh orientatsyakh ypyadnikov zemskikh cydov BKL v kontse XVI veka (proba pervichnogo analiza) / D. Bilimac // Kanstruksyia i dekanstruksyia Byalikaga knyastva Litojškaga. Materyaly mizhnarodnay kanferentsyi, Grodna, 23–25 krasavika 2004 g., Minsk 2007. – S. 35–51.
3. Galubovich B. Belski soym i pryvilej 1564 goda ŭ belaruskay gistoryyagrafichnay tradytsyi / V. Galubovich // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2015. – T. 44. – S. 209–218.
4. Kpykun M. Bratslavskoe vovodstvo vprodovzh dvoikh pershykh copoka pokiv / M. Kpykun // Dokumenty bratslavskoho vovodstva 1566–1606 pokiv, uporiadnyky. M. Kpykun, O. Piddubniak. – Lviv, 2008. – S. 5–132.
5. Polishchuk B. Prokhannia predstavnykiv Volynskoi zemli na valnykh seimakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1547–1568 pp. / V. Polishchuk // Parlaentskiia cstrukтуры Vlady v cicteme dziarzhajnahy kiravannia Valikaha kniastva Litojškaha i Rechy Paspalitai u XV–XVIII stahoddziakh. – Minsk, 2008. – S. 51–73.
6. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv drevnikh aktov. – F. 389 (Metryka Litewska). – D. 232.
7. Starostina I. P. Pravo Velikogo Knyazhestva Litovskogo XV v. v kontekste kulturno-istoricheskikh svyazey Polshi, Litvy i Pyci / I. P. Starostina // Voctohnaya Evropa v istoricheskoy retrospektive. K 80-letiyu B. T. Pashuto. – Mockva: Shkola «Yazyki russkoy kultury», 1999. – C. 237–244.
8. Fionik D. Bielcki cojm veliki roku bozhogo 1564 / D. Fionik, G. Cemyanchuk. – Studziwody: Elio, 2014. – 245 s.
9. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. – F. 25.: Lutski zamkovi i hrodski knyhy. – Op. 1. – Spr. 8.
10. Akta unji Polski z Litwą 1385–1791, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. – Kraków: Skł. gł. w księg. Gebethnera i Wolffa, 1932. – 570 s.
11. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – Sygn. 8429.
12. Archiwum Państwowe w Lublinie. – Księgi grodzkie lubelskie, seria inskrypcji. – Ks. 14.
13. Avižonis J. Pratarmė // Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu, 1564 m. Apraša kokiomis istorinėmis aplinkybėmis desant, buvo priimta 1569 m. Liublino unija, Kaunas 1939. – S. IV (maszynopis ze zbiorów Litewskiej Biblioteki Narowej im. M. Mażydyasa w Wilnie, Fond 114, sygn. 364).
14. Bardach J. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby odrodzenia / Juliusz Bardach // Kwartalnik Historyczny. – 1974. – R. 81, z. 2. – S. 750–780.
15. Bardach J. Związek Polski z Litwą / Juliusz Bardach // Polska w epoce Odrodzenia. Państwo-kultura-społeczeństwo, pod red. A. Wyczańskiego. – Warszawa, 1986. – S. 131–142.
16. Bednarski Ł. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego / Ł. Bednarski // Przegląd Wschodnioeuropejski. – 2012. – T. 3. – S. 29–40.
17. Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie. – F. 256 (Kolekcja Konstantinasa Jablonskisa). – Sygn. 260.

18. Błaszczyk G. Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492 – 1569 / G. Błaszczyk. – Poznań: Wyd. Poz., 2002. – 336 s.
19. Chronologia polska / pod red. B. Włodarskiego. – Warszawa: PWN, 1957. – 490 s.
20. Godek S. III Statut Litewski w dobie porozbiorowej – stan badań nad dziedzictwem prawa litewskiego / S. Godek // Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej. red. W. Walczak i K. Łopatecki. – Białystok: Totem s.c., 2010. – T. II. – S. 474–499
21. Halecki O. Dzieje unii jagiellońskiej / Oskar Halecki. – Kraków: AU, Nakładem Fundusz Nestora BUcewicza, 1920. – T. II. – 385 s.
22. Halecki O. Od unii florenckiej do unii brzeskiej / Oskar Halecki. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1997. – T. I. – 614 s.
23. Hejnosz W. Statuty litewskie a prawo polskie / W. Hejnosz // Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. – Lwów, 1935. – T. I: referaty. – S. 198–202.
24. Jakubowski J. (rec.), Lubawskij Matwiej, Litowsko-russkij sejm. Opyt po istorii uczeżdženija v swjazi s wnutrennim strojem i wniesznieju ziznju gosudarstwa. Moskwa 1901. str. 850+232+LXXII / J. Jakubowski // Kwartalnik Historyczny. – 1902. – R. 16. – S. 655.
25. Jučas M. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Istorijos bruožai / M. Jučas. – Vilnius: Nacionalinis muziejus LDK valdovų rūmai, 2013. – 336 s.
26. Kiaupienė J. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaitos laikas – 1529–1588 metai / J. Kiaupienė // Lietuvos Istorija, t. V (1529 – 1588). – Vilnius: Baltos lankos, 2013. – 322 r.
27. Kiaupienė J. Swoistość systemu prawno-ustrojowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku / J. Kiaupienė // Europa Środkowoschodnia od X do XVIII wieku – jednolitość czy różnorodność? / Pod red. K. Baczkowskiego i J. Smoluchy. – Kraków: Societas Vistulana, 2005. – S. 63–67.
28. Kolankowski L. Polska Jagiellonów / Ludwik Kolankowski. – Olsztyn: Oficyna Warmińska, 1991. – Wyd. III. – 305 s.
29. Koranyi K. O niektórych postanowieniach karnych Statutu Litewskiego z r. 1529 / K. Koranyi // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego, red. S. Ehrenkreutz. – Wilno: Nakł. Tow. Przyjaciół Nauk; skł. gł. w Księg. Św. Wojciecha, 1935. – S. 123–157.
30. Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku / W. Kulisiewicz. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1993. – 191 s.
31. Kutrzeba S. (rec.), Lappo I. Grodskiy sud v Velikom knyazhestve Litovskom v XVI stoletii // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. – Novaya seriya. – 1908, yanvar / Stanisław Kutrzeba // Kwartalnik Historyczny. – 1909. – R. 23. – S. 595–597.
32. Kutrzeba S. Skład sejmu polskiego 1493–1793 / Stanisław Kutrzeba // Przegląd Historyczny. – 1906. – T. II, z. 2. – S. 311–334.
33. Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą. Problem i metoda badania / Stanisław Kutrzeba. – Kraków: Czas, 1911. – 20 s.
34. Lazutka S. Pirmojo Lietuvos Statuto 1522 metų redakcijos mįslė / S. Lazutka // Tarp istorijos ir butovės: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui, pod red. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 1999. – S. 282–283.
35. Lietuvos konstitucionalizmo istorija (Istorinė lietuovos konstitucija). 1387 m. – 1566 m. – 1791 m. – 1918 m. – 1990 m. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016. – 280 p.
36. Lietuvos Metrika. Knyga nr 51 (1566 – 1574). Užrašymų knyga 51 / parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė ir A. Ragauskas. – Vilnius: Žara, 2000. – 486 p.
37. Lietuvos Metrika. Knyga nr. 532 (1569 – 1571). Viešųjų reikalų knyga 10, wyd. L. Anužytė, A. Baliulis. – Vilnius: Žara, 2001. – 155 p.
38. Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego / J. Łosowski. – Lublin: Wydawnictwo UMCS 2004. – 444 s.
39. Łowmiański H. Polityka Jagiellonów / do druku przyg. K. Pietkiewicz / H. Łowmiański. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. – 673 s.
40. Mikuła M. Zakres przedmiotowy spadkobrania testamentowego w statutach litewskich / M. Mikuła // Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa. – 2010. – Vol. 3. – S. 131–143.
41. Rachuba A. Udział kapituły wileńskiej w życiu parlamentarnym Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku / A. Rachuba // Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku / pod red. U. Augustyniak. – Warszawa: Neriton, 2009. – S. 153–163.
42. Radaman A. Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogródzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632 / A. Radaman // Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku, pod red. U. Augustyniak i A. Zakrzewskiego. – Warszawa: Neriton, 2010. – S. 55–103.

43. Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny, cz. I, Geneza egzekucji dóbr / Anna Sucheni-Grabowska. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974. – 302 s.
44. Sucheni-Grabowska A. Spory królów ze szlachtą w złotym wieku / Anna Sucheni-Grabowska. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988. – 79 s.
45. Suchocki J. Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza / J. Suchocki // Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich. – 1983. – T. 48, z. 1–2. – S. 31–78.
46. Szczygieł R. Lublin miejscem obrad sejmu unijnego w 1569 roku / R. Szczygieł // Unia lubelska-Unia Europejska, pod red. Hofman I. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010. – S. 61–68;
47. Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy, opr. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz. – Kórnik: Biblioteka Kornicka 1994. – 200 s.
48. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. I (Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek) / pod red. A. Rachuba. – Warszawa: DiG, 2004. – 23 s.
49. Vilimas D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564 – 1588) / D. Vilimas. – Vilnius: LII leidykla, 2006. – 288 s.
50. Vilimas D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismu pareigunai (XVI a. pabaiga). Elito perimamumo problema / D. Vilimas // Konstantinas Jablonskis ir istorija, pod red. E. Rimša. – Vilnius: LII leidykla, 2005. – S. 223–228.
51. Wisner H. Litwa. Dzieje państwa i narodu / H. Wisner. – Warszawa: Mada, 1999. – 300 s.
52. Wojtkowiak Z. Lithuania transwilniensis saec. XIV–XVI podziały Litwy Północnej w późnym średniowieczu / Z. Wojtkowiak. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – 192 s.
53. Wyczański A. Dogonić Europę czyli Polska w czasach Zygmunta I (1506 – 1548) / A. Wyczański. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987. – 80 s.
54. Zakrzewski A. B. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. / A. B. Zakrzewski. – Warszawa: Liber, 2000. – 257 s.
55. Zakrzewski A. B. Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo-ustrój-społeczeństwo / A.B. Zakrzewski. – Warszawa: Campidoglio, 2013. – 322 s.

Стаття надійшла до редакції 06.03.2017 р.

УДК 94:2(477.83)»15/17»

DOI 10.24919/2519-058x.3.101042

Микола ГАЛІВ,

orcid.org/ 0000-0001-7068-3124

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри нової та новітньої історії України

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна,

Дрогобич) halivm@yahoo.com

ДУХОВЕНСТВО В СЕЛІ ЛІТИНЯ НА ДРОГОБИЧЧИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.): ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ НАРИС

У статті зроблено спробу з'ясувати родовід духовних осіб (священиків, дяків, поповичів) у селі Літиня на Дрогобищині впродовж другої половини XVII – XVIII ст. Встановлено існування двох гілок роду священиків, протопластами яких були о. Василь (і його брат Іван) та дяк Степан. Виявлено їх родові зв'язки з дяками та поповичами. Охарактеризовано майновий стан та освітній рівень літинянських священиків.

Ключові слова: священики, дяки, поповичі, село Літиня, генеалогія.

Літ. 34.

Mykola HALIV,

PhD (EDUCATION), Associate Professor of Modern History of Ukraine

of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Ukraine, Drohobych) halivm@yahoo.com

CLERGY OF THE VILLAGE OF LITYNIA IN DROHOBYCH LAND (SECOND HALF OF THE XVII – XVIII CENTURIES): A GENEALOGICAL ESSAY

In the article an attempt to clarify the lineage of the clergy (priests and their sons, deacons) of the village of Litynia in Drohobych land in the second half of the XVII – XVIII centuries is made. The author used a large amount of historical documents. In the result of the study he found out that there were two branches of priest families whose protoplasts had been Father Vasyl (with his brother Ivan) and Deacon Stepan respectively. While one line of the family (from Father Vasyl and his brother Ivan to Father Mykola) extinguished at the beginning of the XVIII century, the other line (Fathers Yakiv, Ivan, Stepan and Vasyl) continued in Litynia until the end of the XVIII century. Not all the priests' children remained in the village, a few of them looked for other parishes or entered monasteries. The author discovered and described the generic relations between the priests, their sons and deacons in the village of Litynia. He also found that many of the priests had the surname of «Litynskyi» and had been priests in other parishes of the Peremyshl Diocese. An assumption has been made about their family links with Litynia's priests. The article presents a brief characteristics of the property status of Litynia's priests, as well as their educational level.

Key words: priests, deacons, priests' sons, the village of Litynia, genealogy.

Ref. 34.

Николай ГАЛИВ,

кандидат педагогических наук, доцент,

доцент кафедры новой и новейшей истории Украины

Дрогобычского государственного педагогического

университета имени Ивана Франко

(Украина, Дрогобыч) halivm@yahoo.com

ДУХОВЕНСТВО В СЕЛЕ ЛИТИНЯ НА ДРОГОБИЧЧИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVII – XVIII ВВ.): ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИЙ ОЧЕРК

В статье сделана попытка выяснить родословную духовных лиц (священников, дяков, поповичей) в селе Литыня на Дрогобыччине в течении второй половины XVII – XVIII вв. Установлено существование двух ветвей рода священников, протопластами которых были о. Василий (и его брат Иван) и дяк Степан.

Виявлені їх родовіє зв'язки з дьяками и поповичами. Дано характеристику имущественному состоянию и образовательному уровню литинянских священников.

Ключевые слова: священники, дьяки, поповичи, село Литыня, генеалогия.

Лит. 34.

Постановка проблеми. Історико-краєзнавче дослідження неможливе без вивчення історії соціальних груп певного локального простору. Культурно-духовні, соціально-правові, побутово-повсякденні особливості діяльності таких спільнот завжди повинні враховувати її генетично-родову тяглість, витворену поколіннями членів групи. Відтак дослідження історії певної соціальної групи крізь призму генеалогічних зв'язків набуває належної наукової актуальності. Вибір духовенства села Літиня як об'єкту дослідження пояснюється наявністю в автора значного комплексу джерел, пов'язаних з історією цієї групи, а також відсутністю в краєзнавчій історіографії значних досліджень минувшини соціальних груп населення середньовічних та ранньомодерних сільських поселень Дрогобицького краю.

Аналіз останніх досліджень. Господарське становище священників Перемишльської православної (згодом уніатської) єпархії було предметом наукових досліджень М. Бендзи, В. Інкіна, В. Пірка. Частково це питання порушувалися А. Яблоновським, І. Смутком, В. Слободяном. Певний зарис окресленої проблеми дано в краєзнавчих публікаціях Ю. Стецика, В. Галика, Л. Тимошенка, В. Лаби та ін. Перелік парафій, а отже й попівств Перемишльської єпархії спробував укласти І. Крип'якевич, пізніше польський дослідник З. Будзінський. Попівство ж у Літині стало об'єктом зацікавлень польського краєзнавця Л. Дзедіцького. У раніших публікаціях ми розглянули літинянське попівство, як господарську мікросистему сільської економіки [1] та охарактеризували церковно-релігійне життя Літині у XVI – XVIII ст. [2].

Мета статті – висвітлити генеалогію духовних осіб (священиків, поповичів, дяків) села Літиня на Дрогобиччині у другій половині XVII – XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Священик у Літині уперше згадується в поборовому реєстрі Перемишльської і Сяноцької земель 1507 р. [15, 36v; 34, 145]. Згодом наявність «попа» в селі нерідко фіксували різноманітні документи XVI – першої половини XVII ст. (поборові реєстри, люстрації, селянські відприсяження щодо завданих татарами збитків), але жодного разу у них не вказувалося його ім'я. Номінаційне упривнення літинських священників фіксують лише джерела другої половини XVII ст.

Під час правління Яна II Казимира (1648 – 1668) священник та поповичі з Літині отримали привілей на попівство, який було підтверджено 1 жовтня 1670 р. наступним королем Міхалом Вишневецьким [11, 2477–2481; 13, 18–18zv; 16, 310]. Згідно з цим документом «попові і поповичам Літинським» – о. Василю, його братам Семену та Івану, дочці Пазі, дякові Степану та його синові Яцю і доньці Єві надавалося у доживоття «попівство літинське з церквою і парафією до громади належною», дві чверті поля (половина попові з родиною, друга – дякові з дітьми) з луками, ставищами, сіножатями, саджавками з хростом (ставками із живністю-рибою) і трьома пастівниками, дозволяв їм вироблення пива та паління горілки на власну потребу, зокрема на празники, христини й весілля, а також вруб у лісі на опал. При цьому король звільняв попів та поповичів «від всіляких робіт, тягарів, повозів, данини, десятини бджолоїної і жировчизни та інших... повинностей...», опріч чиншу щорічного, який відповідно до давніших і останніх ревізій до Замку Самбірського на кожне свято Святого Марціана платити і віддавати повинні будуть» [11, 2480].

У цьому документі вказано дві родини посідачів попівства у Літині – родину о. Василя і родину дяка Степана. Власне від них простежується родовід літинянських священників, які у джеделах отримали локалізувальне прізвище – Літинські.

Удруге і востаннє о. Василь Літинський згадується в актах духовного суду Перемишльської єпархії за 1683 р. як відповідач у справі про сварку і бійку з о. Григорієм Довжанським, що сталася в Літині [17, 574–576]. Нічого не відомо з джерел про його доньку Пазю (Пелагію) та братів Симена й Івана, які, ймовірно, були поповичами чи дьяками. Так, привілей короля Міхала (1670 р.) облатув у Львівському гродському суді «дяк Іван» [11, 2477], найбільш вірогідно – рідний брат о. Василя.

Наступні кілька десятиліть одним із бенефіціарів літинського попівства був о. Яків, про якого уперше як про священника мовлять документи Перемишльського духовного суду від 1 травня 1681 р.

Отець Яків поскаржився на одного зі своїх боржників (о. Якова Меденицького), який уже давно нехотів повернути позичені 14 зл. [17, 512]. Лише через тридцять років (3 травня 1708 р.) ймення літинянського пароха знову фіксується у актах духовного суду, з якого дізнаємося, що в о. Якова був рідний брат Іван – також священник [18, 284]. Про нього майже нічого не відомо, крім лише того, що перед 1710 р. придбав у селі пастівник за 150 зл. [19, 30–32]. А от про о. Якова відомо дещо більше з огляду на зафіксовану у судових актах різних інстанцій низку конфліктів літинянського священника з корчмарем, громадою Літині та сусідніми парохами [21, 98, 241–242; 30, 105–106; 7, 398, 406–409].

Отці Яків та Іван, очевидно, були синами дяка Степана, якого згадано серед посідачів літинянського попівства у привілеї короля Міхала 1670 р. Серед дітей Степана у привілеї названо лише сина Яця і доньку Єву, тож Іван, мабуть, народився пізніше. Єдиним спадкоємцем о. Якова став син Степан, про котрого у документах 1708 – 1710 рр. йдеться як про поповича і водночас отця-священника [7, 398, 406–409; 30, 105–106; 19, 30; 20, 114–115]. На той час о. Яків був уже літньою людиною (про нього в документах мовилося як про «старого отця») й через деякий час, передавши свою частку попівства синові, постригся в ченці Чину Св. Василя Великого. Під іменем о. Йова він перебував початково у Летнянському, а потім у Дорожівському монастирях. Про нього в документах єпископського суду Перемишльської єпархії від 3 березня 1728 р. згадано як про ігумена монастиря в Летні [30, 74].

Менш ніж через рік о. Йов згадується вже у Дорожеві. Єпископський суд 3 січня 1729 р. розглядав справу щодо бійки між о. Степаном Літинським та о. Степаном Краснянським. Експес, мабуть, відбувався в Дорожеві, бо ж участь у ньому, замість припинити і вгамувати опонентів, узяв й дорожівський парох о. Григорій. Чернець Йов виступив на боці сина, допомагаючи йому у бійці з грушовським священником. Власне в судовому акті о. Йова названо родичем о. Степана [30, 105–106]. Проте 28 жовтня 1730 р. відбулося ще одне засідання суду, фігурантами якого стали знову ж «резидент Дорожівського монастиря» о. Йов і літинський пресвітер о. Степан. Стосувалося воно дзвону, котрий о. Йов купив частково за громадські (можливо, літинянських селян), частково за монастирські гроші. Дзвін було перевезено до Летнянського монастиря (мабуть, ще тоді о. Йов був ігуменом в цій обителі), звідки його через кілька років забрав о. Степан Літинський для своєї парафії (припускаємо, це сталося після того, як о. Йов переїхав з Летні до монастиря у Дорожеві). Власне в актах суду о. Степан чітко названий сином о. Йова [21, 241–242]. Як відомо, священник міг постригтися в ченці, але за умови вдівства. Очевидно дружина о. Якова померла, син став священником, тож він вирішив на схилі віку прийняти постриг.

Поряд з о. Яковом, його братом о. Іваном і сином о. Степаном, священничі функції в Літині деякий час виконував о. Микола. Він був сином дяка Івана (можливо брата о. Василя Літинського, якого згадано у привілеї 1670 р.) й разом з батьком займав частину попівства. У травні 1708 р. дяк Іван подав позов до єпископського суду щодо нерівномірного поділу попівського півлану ріллі. Духовний суд розпорядився поділити літинське попівство так: отцям Якові, Іванові та Миколі має належати по півчверті ріллі, а останню півчверть слід поділити – одну половину надати дякові Іванові, а другу, яку займала вдова поповича Василя Настасія зі своїм другим чоловіком Михайлом Гамулою, залишити «вакууючою», тобто незайнятою [18, 284]. Тож, постанова суду покращила становище лише однієї людини – о. Миколи, котрий до того користувався половиною півчверті (четвертою частиною чверті або 1/16 лану), а тепер отримав цілу півчверть. Натомість його батько – дяк, що ініціював судовий процес, так і залишився при своєму ґрунті.

Поміж о. Яковом і о. Степаном з одного боку та о. Миколою з іншого нерідко виникали конфлікти, які виявлялися у бійках і сварках. Так, у лютому 1709 р. о. Микола скаржився в духовному суді на о. Степана за побиття і погрози, серед яких була й обіцянка вигнання з парафії [18, 316]. До слова, можливо з часом оо. Якову і Степанові вдалося досягнути цього, оскільки в пізніших документах о. Микола не згадується, а єдиним парохом с. Літиня у 1720 – 1740-х рр. був о. Степан, який, мабуть, зосередив у своїх руках приблизно половину попівства.

Отець Степан Літинський також часто був фігурантом судових процесів у духовному суді Перемишльської єпархії та віце-адміністраторському суді Самбірської економії [7, 398, 406–409; 30, 105–106; 19, 30; 20, 114–115; 21, 98, 241–242; 23, 69–69v]. Документи свідчать, що у нього було троє синів. Два з них – Степан і Василь – згадуються в акті купівлі-продажу від 28 жовтня

1722 р., облатованому в книгах Самбірського замку. Священик о. Степан придбав половину млина з городом у Літині в синів корчмаря Стеця Любчака Василя та Івана за 30 битих талярів (240 злотих). При цьому зазначив, що купує маєтність для своїх синів Степана і Василя «на вічні часи», з обов'язком сплачувати щорічний чинш до Королівського Скарбу у розмірі 25 зл. [8, 260зв]. Про третього сина, Івана, згадано лише в контексті судових справ о. Василя Літинського – сина о. Степана. Востаннє о. Степан з'являється в історичних джерелах у 1741 р., оскільки разом з воровлевицьким парахом о. Павлом став відповідачем у єпископському суді через бійку з селянином Іваном Ковалем [23, 69–69в].

Його наступником на парафії і частині попівства став син о. Василь Літинський, котрий, як і батько, був єдиним парахом села. Уперше про нього дізнаємося з документів Перемишльського духовного суду: у березні 1748 р. заступник перемишльського єпископа у судових справах о. Григорій Сливінський закидав о. Василеві Літинському скандальну поведінку щодо жінок [24, 637–638]. Загалом о. Василь також часто виступав фігурантом судових процесів. Про його рідного брата о. Івана вперше згадано у джерелах від 26 червня 1763 р., при чому як про ченця чи послушника (*minorum ordinu clericum*). У той час о. Василь намагався зробити його своїм спів парахом [27, 179]. Удруге і востаннє він згадується у заповіті о. Василя від 4 липня 1778 р. уже як «парох Малиховський» [13, 11зв] (мабуть, займав парафію у с. Малехів біля Львова). Отець Василь Літинський мав принаймні одного сина – Василя, який згадується у документах лише раз у справі про убивство поповичем Петром селянина Сеня Пурія у 1764 р. [6, 37–38]. Припускаємо, що син о. Василя помер ще за життя батька, котрий змушений був передати парафію компарохіві. Сам о. Василь помер після 1780 р., завершивши собою не менш, ніж півтора столітній рід літинянських священиків-бенефіціарів.

Загалом, у документах XVIII ст. часто згадують парахи з прізвиськом Літинський. Відомо, що Літинські були парахами в Мокрянах. Першого грудня 1734 р. мокрянського священика о. Івана Літинського покликано до єпископського суду за те, що дав шлюб уже одруженому чоловікові [21, 108–109]. У березні 1745 р. о. Ілля Літинський з Малих Мокрян позивався з купновицьким компарохом о. Теодором Калічинським, а в жовтні 1766 р. взяв собі коадьютора – о. Василя Літинського [29, 7; 24, 451–452; 28, 393–394]. Його сусідами були о. Тимофій Літинський – декан і парох Великих Мокрян (січень 1747 р.) із сином о. Іваном (жовтень 1759, червень 1762 і 1767 рр.), з яким судилася великомокрянська громада 6 листопада 1777 р. [32, 402–406; 24, 569; 26, 109; 27, 214; 28, 604–605]. 25 січня 1747 р. парох с. Тулиголови о. Михайло Літинський учинив резигнацію, передавши свою частку попівства Івану – синівцеві (племіннику – синові померлого брата о. Матвія), якому доручив доглядати себе з дружиною на старість (при цьому акті був присутній мокрянський декан і парох о. Тимофій Літинський) [24, 568–569].

Парахом села Вистовичі Комарнянського деканату у першій половині XVIII ст. був о. Степан Літинський. Йому 30 грудня 1733 р. колятори тамтешньої церкви шляхтичі Павло Баричка і Єронім Залеський дарували півчверті ріллі і деякі сіножаті (документ було облатовано в актах духовного суду Перемишльської унійної єпархії 12 серпня 1740 р.) [21, 323]. У жовтні 1742 р. деякі селяни цього ж села позивалися із своїм парахом о. Степаном Літинським [29, 89]. Священик Євстахій Літинський на січень 1743 р. зафіксований як парох с. Хлипле Вишеньського деканату [24, 99–100]. Вікарієм церкви в селі Далява Дрогобицького деканату був о. Іван Літинський, проти якого у вересні 1749 р. позивався парох с. Гаї о. Степан Левицький [24, 779–780]. У лютому 1752 р. парох церкви в Розборі Порохницького деканату о. Яків Літинський судився з шляхтичем Григорієм Дорошинським [24, 829]. Аналогічно йменувався священик в селі Мочаради (поблизу с. Гусаків Мостиського деканату), який у квітні 1754 р. засвідчив у єпископському суді здобуття бенефіції в селі Хотинець [25, 187]. Парахом с. Бабичі Порохницького деканату був о. Василь Літинський (червень 1762 р.) [27, 206].

З великою долею правдоподібності можна стверджувати, що деякі з названих священиків мали прямий стосунок до Літині. Вони могли походити з селянського середовища, як наприклад грушовський пресвітер о. Леонтій Лепкий (друга половина XVII ст.) [12, 2908; 4, 303; 14, 119], або ж належати до роду літинянських священиків чи поповичів. Однак щодо мокрянських пресвітерів цього припускати не можна, оскільки вони мали шляхетське коріння. Так, син пароха Мокрян

Великих о. Тимофія Іван, що згодом став душпастирем в цьому ж селі, у документах 1759 року названий «nobitem», «nobilis vero» [26, 109]. Подібна вказівка міститься в актах єпископського суду й щодо Василя Літинського – майбутнього співпароха малоокрянського священника о. Іллі (1766 р.) [28, 394]. Найбільш можливо, мокрянські панотці вели своє походження від шляхтичів Літинських Пискоровичів або Пришляків.

Серед прикметних рис сільського духовенства був назагал низький освітній рівень. На жаль, про освіту літинянських пресвітерів нічого певного сказати не можемо. Припускаємо, що задля розуміння богослужбових книг вони уміли читати. Лише щодо о. Василя Літинського можна підтвердити його освіту. 17 серпня 1761 р. вїт і присяжні с. Літиня, позичаючи гроші (2000 злотих) у місцевого пароха В. Літинського, написали «скрипт», що засвідчував боргові зобов'язання громади [5, 753зв]. Безумовно, такий документ могли укласти і сам священник, і громадський писар. У двох судових справах, які розглядалася єпископським судом 3 лютого 1766 р., позивач о. Василь Літинський поставив власний підпис латинськими літерами [28, 202–203]. Освіту місцеві парохі могли здобути як в домашніх умовах, сільській школі-дяківці, а продовжити її у сусідніх школах, зокрема єзуїтській колегії в Самборі. Наприклад, станом на квітень 1733 р. там, ймовірно, навчався Григорій Тустановський – син о. Василя, пароха сусідньої з Літинєю парафії в Грушовій (долішня церква): в одному з судових актів його названо студентом із Самбора [31, 40–43].

На певний рівень освіти літинянських парохів непрямо вказує й наявність в церкві не лише богослужбових книг, незначний перелік яких подано у візитаційному акті 1780 р., але й можливо книг морально-дидактичного і правового характеру. Відомо, що на середину XIX ст. у літинській церкві містилися книги, видані в XVII – XVIII ст. Серед них «Naufragii Tabula...» Ф. Босквіяра (Кьольн, 1614), «Tractatus moralis...» (1637), «Tyrocinium Eloquentie seu orations habita...» Р. Небіуса (1648), «Codicis Justiniani. Liber XII» (1652), «Paedagogi Christiani...» (Триєст, 1656), «Triumfus Ss. Trinitatis...» (Краків, 1662), «Prawda chrescianska...» (Люблін, 1740), «Nowe Ateny albo Akademia wszelkiey scyencyi pełna...» Б. Хмеловського (Ч. 2, Львів, 1746) «Obraz prawdziwego kapłana w obowiazkach stanu duchownego...» С. Вітвіцького (Краків, 1751), «Nauka Wiary...» Я. Ковальського (Варшава, 1754), «Biblia Sacra Vulgate editionis. Sixti V» (Венеція, 1765) та ін. [33, 275–280]. Звісно, деякі з цих книг могли з'явитися в церкві Літині й пізніше, однак не можна виключати, що саме літинянські парохі XVII – XVIII ст. зібрали й читали зазначені томи.

У 60-х рр. XVIII ст. в Літині почали з'являтися священники-сотрудники (компарохі). Їх поява зумовлювалася не лише постзамайською політикою Церкви стосовно парафій, появою певної кількості священників, які не мали родових бенефіцій, але, у цьому конкретному випадку ще й тим, що священницький рід Літинських, які посідали літинянське попівство і парафію, перервався. У о. Василя Літинського з невідомих причин не стало спадкоємців, які б продовжили батьківську справу. Тож 9 березня 1766 р. о. Василь Літинський у духовному суді Перемишльської єпархії офіційно дав згоду на те, щоб священник з шляхетського роду о. Степан Білецький став його сотрудником. Він як бенефіціарій допускав сотрудника до адміністрування певних душпастирських функцій [28, 203]. Наступним компарохом у Літині був о. Яків Матольський (не пізніше 1778 р.) [13, 11–11зв]. Звісно, сотрудники при цьому не отримували майнових прав на попівство й могли лише користуватися певними ділянками ґрунту з дозволу пароха-посесора.

На основі історичних документів, які дійшли до нашого часу, можемо скласти приблизний родовід літинянських священників у XVII – XVIII ст., без урахування отців-сотрудників (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Ім'я	Родичі і нащадки	Дата згадки у документах	Джерело
о. Василь Літинський	брати Семен та Іван, дочка Пазя	1670, 1683	ЦДІАУ у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Кн. 423. – Арк. 2477–2481; APP. – ABGK. – Supl. 1. – К. 574–576.
о. Яків Літинський (він же чернець-василіянин о.Йов)	батько дяк Степан, брат Іван і сестра Єва, син Степан	1681, 1708, 1709, 1710, 1728 – 1730	APP. – ABGK. – Supl. 1. – К. 512; Supl. 4. – Nr 285. – К. 284; Supl. 5. – Nr 21. – К. 30–32; Supl. 10. – Nr 181. – К. 98, Nr 442. – К. 241–242; Sygn. 84. – К. 105–106; ВР НБ ЛНУ. – Ф. Самбірська економія. – Спр. 537. – Арк. 398, 406–409.

о. Іван Літинський	батько дяк Степан, брат Яків і сестра Єва, небіж Степан	1708, 1710	APP. – ABGK. – Supl. 4. – Nr 285. – К. 284; Supl. 5. – Nr 21. – К. 30–31.
о. Микола	батько дяк Іван	1708, 1709, 1710	APP. – ABGK. – Supl. 4. – Nr 285. – К. 284; Nr 323. – К. 316–317; Supl. 5. – Nr 21. – К. 30.
о. Степан Літинський	батько о.Яків, сини Степан, Василь, Іван, дядько о.Іван	1708, 1709, 1710, 1722, 1726, 1729, 1741	ВР НБ ЛНУ. – Ф. Самбірська економія. – Спр. 566. – Арк. 260зв; APP. – ABGK. – Sygn. 84. – К. 105–106; Supl. 5. – Nr 21. – К. 30; Supl. 9. – Nr 187. – К. 114–115; Supl. 10. – Nr 181. – К. 98, Nr 442. – К. 241–242; Supl. 13. – Nr 146. – К. 69–69v.
о. Василь Літинський	син Василь, сини або племінники Іван та Петро, брати Степан і о. Іван, дворідний брат Олександр	1748, 1752, 1755, 1761–1764, 1766, 1768, 1770, 1778, 1780	ВР НБ ЛНУ ім.І.Франка. – Ф.: Самбірська економія. – Спр. 525. – Арк. 753зв, 863зв–864; Спр. 531. – Арк. 37–38, 213зв, 295; Спр. 558. – Арк. 188, 441зв–443; ВР ЛННБ. – Колекція мікрофільмів. – МР–58. – Арк. 387; ЦДІАУ у Львові. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 9085. – Арк. 11–11зв, 34; APP. – ABGK. – Sygn. 37. – К. 24; Sygn. 102. – К. 140; Supl. 14. – Nr 438. – К. 637–638, Nr 683. – К. 906; Supl. 17. – Nr 25. – К. 33–34, Nr 45. – К. 56, Nr 314. – К. 443–444, Nr 411. – К. 599–601, Nr 414. – К. 604–607, Nr 416. – К. 608–610; Supl. 18. – Nr 140. – К. 201–202, Nr 142. – К. 203.

У документах, що стосуються літинянського попівства, поряд зі священниками згадуються й дяки та поповичі. Літинянські дяки простежуються у джерелах з 1670 р., коли в королівському привілеї серед священників і поповичів в Літині був зафіксований дяк Степан [11, 2480]. У 1708 і 1710 рр. згадується дяк Іван [18, 284; 19, 30–31]. У судовій справі між селянином Іваном Ковалем та літинянським парохом о. Степаном 17 липня 1741 р. зазначено й ім'я бакаляра Івана (Iana Bakalarza) [23, 69]. В останньому випадку йдеться про дяка, а дяків, як відомо, в актових джерелах за латинською традицією називали бакалаврами (бакалярами). Не виключено, що дяк, окрім церковних, виконував й освітні функції, проте у цьому не можна бути певним.

Крім них, історичні документи поряд зі священниками в Літині фіксують переважно двох поповичів (здебільшого, їх синів або племінників): Степан і Микола (1709), Степан й Василь (1722), Петро та Василь (1764), Іван і Василь Літинські (1768) [6, 37; 7, 398, 406–409; 8, 260зв; 3, 387]. Зауважимо, що королівський уряд обмежував кількість поповичів до двох осіб на одному лані. Часто ця норма в прикарпатських селах порушувалася. Як писав у меморіалі до Комісії Скарбової державець війтівства у с. Сторонна пан Дабковський, «сила поповичів на одному лані міститься, що проти виразного права – і світського і духовного – діється, бо два тільки знаходиться повинно». У відповідь на це чиновники Комісії в універсалі 1757 р. до адміністрації Самбірської економії доручили провести ревізію поповичів й залишити лише двох на лані, а решту – Gleba adstringere (до ріллі змусити) [9, 576–577], тобто прилучити до громади й зобов'язати сплачувати податки та виконувати повинності на рівні з іншими її членами. Результати цієї ревізії до нашого часу не дійшли, тож про стан справ у Літині судити неможемо. Відзначимо, однак, що для літинянського попівства навіть два поповичі було порушенням правил, оскільки вони містилися не на лані, а на півлановому господарстві. Ударом по інституту поповичів стала сеймова конституція 1764 р., яка дозволяла синів священників, які досягли 15-ліття, але при цьому не навчалися в школах чи не аплікувалися в ремеслі, переводити до стану підданих. Більше того, до підданства можна було уводити й тих поповичів, що після закінчення шкільних студій не увійшли до духовного стану чи не інкорпоровалися до цехів [10, 248–249]. Ця постанова, як відомо, викликала обурення й опір руського духовенства.

Висновки. Отже, попівство в селі Літиня належало священничій династії (умовно назвемо її династією Літинських), яку, однак, можна простежити в історичних джерелах від середини – другої половини XVII ст. Уже в той час документи фіксують дві гілки роду, протопластами яких були

о. Василь (і його брат Іван) та дяк Степан. Уже на початку XVIII ст. саме рід Степана (оо. Яків, Іван, Степан, Василь) закріпив за собою значну частину попівства. Їхні родичі і нащадки у пост-займойський період не завжди осідали в Літині, шукаючи інших парафій. Освітній рівень літинських парохів можна визначити лише щодо о. Василя, який підписувався у документах другої половини XVIII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Галів М. Попівство в селі Літиня на Дрогобиччині (XVI – XVIII ст.): соціально-економічна характеристика / М. Галів // Історія релігій в Україні: науковий вісник. – Л.: Логос, 2014. – Кн. 1. – С. 130–140.
2. Галів М. Церковно-релігійне життя села Літиня на Дрогобиччині у XVI – XVIII ст. / М. Галів // Східноєвропейський історичний вісник. – 2016. – Вип. 1. – С. 5–13.
3. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Колекція мікрофільмів. – МР-58 (інвентар Самбірської економії 1768 р.).
4. Відділ рукописів Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – ВР НБ ЛНУ). – Ф.: Самбірська економія. – Спр. 508.
5. ВР НБ ЛНУ. – Ф.: Самбірська економія. – Спр. 525.
6. ВР НБ ЛНУ. – Ф.: Самбірська економія. – Спр. 531.
7. ВР НБ ЛНУ. – Ф.: Самбірська економія. – Спр. 537.
8. ВР НБ ЛНУ. – Ф.: Самбірська економія. – Спр. 566.
9. ВР НБ ЛНУ. – Ф.: Самбірська економія. – Спр. 569.
10. Петрушевич А. Сводная галичско-русская летопись съ 1700 до конца августа 1772 года. – Львов: Изъ типографии Ставропигийского Института, 1887. – Часть I. – 329 с.
11. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 423.
12. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 562.
13. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 9085.
14. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Zespól: Arhiwum Kameralne. – Sygn. 70.
15. AGAD. – Zespól: Arhiwum Skarbu Koronnego. – Sygn. 20.
16. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowe.– Lwów, 1884. – Т. X: Spis oblat zawartych w aktach grodu i ziemstwa lwowskiego / Wyd. O. Pietruski, X. Liske. – 542 s.
17. Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Zespól: Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego (далі – APP. – ABGK). – Supl. 1.
18. APP. – ABGK. – Supl. 4.
19. APP. – ABGK. – Supl. 5.
20. APP. – ABGK. – Supl. 9.
21. APP. – ABGK. – Supl. 10.
22. APP. – ABGK. – Supl. 11.
23. APP. – ABGK. – Supl. 13.
24. APP. – ABGK. – Supl. 14.
25. APP. – ABGK. – Supl. 15.
26. APP. – ABGK. – Supl. 16.
27. APP. – ABGK. – Supl. 17.
28. APP. – ABGK. – Supl. 18.
29. APP. – ABGK. – Sygn. 26.
30. APP. – ABGK. – Sygn. 84.
31. APP. – ABGK. – Sygn. 86.
32. APP. – ABGK. – Sygn. 116.
33. APP. – ABGK. – Sygn. 475.
34. Budzyński Z. Sieć parafialna prawosławnej diecezji przemyskiej na przełomi XV i XVI wieku. Próba rekonstrukcji na podstawie rejestrów podatkowych ziemi przemyskiej i sanockiej / Z. Budzyński // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl, 1990. – Т. 1. – С. 135–155.

REFERENCES

1. Haliv M. Popivstvo v seli Litynia na Drohobychchyni (KhVI – XVIII st.): sotsialno-ekonomichna kharakterystyka / M. Haliv // Istoriiia relihii v Ukraini: naukovyi visnyk. – L.: Lohos, 2014. – Кн. 1. – С. 130–140.

2. Haliv M. Tserkovno-riliihine zhyttia sela Litynia na Drohobychchyni u XVI – XVIII st. / M. Haliv // Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk. – 2016. – Vyp. 1. – S. 5–13.

3. Viddil rukopysiv Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. – Kolektsiia mikrofilmiv. – MP-58 (inventar Sambirskoi ekonomii 1768 r.).

4. Viddil rukopysiv Naukovoï biblioteki Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka (dali – VR NB LNU). – F.: Sambirska ekonomiiia. – Spr. 508.

5. VR NB LNU. – F.: Sambirska ekonomiiia. – Spr. 525.

6. VR NB LNU. – F.: Sambirska ekonomiiia. – Spr. 531.

7. VR NB LNU. – F.: Sambirska ekonomiiia. – Spr. 537.

8. VR NB LNU. – F.: Sambirska ekonomiiia. – Spr. 566.

9. VR NB LNU. – F.: Sambirska ekonomiiia. – Spr. 569.

10. Petrushevych A. Svodnaia halychsko-russkaia letopys s 1700 do kontsa avhusta 1772 hoda. – Lvov: Iz tipohrafii Stavropyhyiskoho Instytutu, 1887. – Chast I. – 329 s.

11. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi (dali – TsDIAU u Lvovi). – F. 9. – Op. 1. – Spr. 423.

12. TsDIAU u Lvovi. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 562.

13. TsDIAU u Lvovi. – F. 146. – Op. 13. – Spr. 9085.

14. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (дали – AGAD). – Zespol: Arhiwum Kameralne. – Sygn. 70.

15. AGAD. – Zespol: Arhiwum Skarbu Koronnego. – Sygn. 20.

16. Akta grodskie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowe.– Lwów, 1884. – T. X: Spis oblat zawartych w aktach grodu i ziemstwa lwowskiego / Wyd. O. Pietruski, X. Liske. – 542 s.

17. Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Zespol: Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego (дали – APP. – ABGK). – Supl. 1.

18. APP. – ABGK. – Supl. 4.

19. APP. – ABGK. – Supl. 5.

20. APP. – ABGK. – Supl. 9.

21. APP. – ABGK. – Supl. 10.

22. APP. – ABGK. – Supl. 11.

23. APP. – ABGK. – Supl. 13.

24. APP. – ABGK. – Supl. 14.

25. APP. – ABGK. – Supl. 15.

26. APP. – ABGK. – Supl. 16.

27. APP. – ABGK. – Supl. 17.

28. APP. – ABGK. – Supl. 18.

29. APP. – ABGK. – Sygn. 26.

30. APP. – ABGK. – Sygn. 84.

31. APP. – ABGK. – Sygn. 86.

32. APP. – ABGK. – Sygn. 116.

33. APP. – ABGK. – Sygn. 475.

34. Budzyński Z. Sieć parafialna prawosławnej diecezji przemyskiej na przełomi XV i XVI wieku. Próba rekonstrukcji na podstawie rejestrów podatkowych ziemi przemyskiej i sanockiej / Z. Budzyński // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Przemysł, 1990. – T. 1. – S. 135–155.

Стаття надійшла до редакції 25.03.2017 р.

Інна ШВАЙКА,
 orcid.org/0000-0001-9967-394X
 аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету
 імені В. Н. Каразіна (Україна, Харків)
 innashvaika2111@gmail.com

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВІДЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ ХРИСТИЯНСЬКИХ СВЯТ НІМЕЦЬКИМИ КОЛОНІСТАМИ ТА УКРАЇНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті досліджується питання взаємодії німецьких колоністів з українським населенням у культурному аспекті, а саме як і в який спосіб німецькі переселенці сприймали традиційні українські свята. Було зроблено спробу виявити спільні та окремі риси у відзначенні основних релігійних свят. Німецькі колоністи були християнами-протестантами, українці – християнами-православними. Тому в основному релігійні свята були спільними. Різними були календар святкування та обрядовість. Зроблено висновок про те, що вивчення цього питання є важливим завданням задля науковців для кращого розуміння між-етнічних відносин, що склалися.

Ключові слова: німці, колоністи, українці, традиційні свята, християнство, протестантизм.

Літ. 9.

Inna SHVAIKA,
 PhD Student of History of Ukraine,
 V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine, Kharkiv) innashvaika2111@gmail.com

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CELEBRATION OF MAJOR CHRISTIAN HOLIDAYS BY GERMAN COLONISTS AND UKRAINIAN POPULATION (LATE XVIII – EARLY XX CENTURY)

This study covers the period from the XVIII century to the early XX century. The lower boundary corresponds to the time of the resettlement of German colonists in the territory of Ukraine. The upper boundary corresponds to the start of mass emigration of colonists to American countries. Territorial boundaries of the research cover the territory of modern Ukraine.

At the time of establishment of colonies in Ukraine by the Germans as well as Ukrainians had already formed a cultural array, so all the facts of the relations were initially due to economic feasibility. However, having moved, German colonists got trapped in the environment which was vital to adapt to and settle down in, which led to the expansion of relations with the surrounding population, not only in the aspect of economy but also culturally. It is necessary to pay attention to the fact that the relations in any aspect on the Ukrainian side were solely based on economic feasibility and benefit.

The purpose of this study is to highlight the facts of the relations of German colonists with the Ukrainian population during the celebration of major Christian holidays.

In connection with this purpose the following tasks have been assigned:

- to research how the German colonists and Ukrainian population celebrated the major Christian holidays;
- to identify similarities while celebrating Christian holidays;
- to identify the distinctive features during the celebration of religious holidays;
- to study out and research the facts of the relations and the main driving forces of these relations during the celebration of religious holidays by the Ukrainians and the colonists;

This study is based on the research and exploration of culture and household of the Ukrainians and German colonists that were made after Ukraine gained independence. The materials of the contemporary researchers of the colonists and the memoirs of the colonists themselves, which were published after the emigration of Germans abroad, have also been used in this study.

This study deals with the issue of the interaction between the German colonists and Ukrainian population in the cultural aspect, namely how German immigrants perceived traditional Ukrainian holidays. An attempt has been made to identify similar and distinctive features in celebrating major religious holidays such as New Year, Maslyana/Pancake Week (among the colonists of Kimersy), Easter, Whit Sunday, Christmas. German colonists were Protestant Christians, Ukrainians were Orthodox Christians. Thus, overall, religious holidays were common. This contributed to the proper understanding and respect for traditions and celebration of Christian holidays. The calendars of the celebration and the rituals were different. It was concluded that the study of this issue is an important task for scientists in order to understand the inter-ethnic relations existing between the colonists and Ukrainians better, because having researched a number of sources, we can conclude that the colonists were not such a closed community, as it is stated by most of the contemporary scientists. German colonists actively engaged with Ukrainian not only in the aspect of economy but also communicated in the area of culture.

Key words: *Germans, colonists, Ukrainians, traditional holidays, Christianity, Protestantism.*

Ref. 9.

Инна ШВАЙКА,

*аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна (Україна, Харків)
innashvaika2111@gmail.com*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРАЗДНОВАНИЯ ГЛАВНЫХ ХРИСТИАНСКИХ ПРАЗДНИКОВ НЕМЕЦКИМИ КОЛОНИСТАМИ И УКРАИНСКИМ НАСЕЛЕНИЕМ (КОНЕЦ XVIII – НАЧАЛО XX века)

В статье исследуется вопрос взаимодействия немецких колонистов с украинским населением в культурном аспекте, а именно по каким образом немецкие переселенцы воспринимали традиционные украинские праздники. Была предпринята попытка выявить общие и отдельные черты в праздновании основных религиозных праздников. Исследование охватывает период конца XVIII – начала XX в. Немецкие колонисты были христианами-протестантами, Украинцы христианами-православными, поэтому основные религиозные праздники были общими. Разным был календарь празднования и обряды. Сделан вывод о том, что изучение данного вопроса является важной задачей для ученых для лучшего понимания сложившихся межэтнических отношений.

Ключевые слова: *немцы, колонисты, Украинцы, традиционные праздники, христианство, протестантизм.*

Лит. 9.

Виклад основного матеріалу. Пропоноване дослідження охоплює період від кінця XVIII до початку XX ст. Нижня межа відповідає часу переселення німецьких колоністів на територію України, а верхня – початку масової еміграції колоністів до країн Америки. Територіально межі дослідження охоплюють територію сучасної України.

На час, коли німецькі колоністи переселялися на територію України, як у німців, так і в українців вже був сформований культурний масив. Але оскільки ці два етноси жили по сусідству, відбувалася їхня взаємодія у різних аспектах: економічному, соціальному, культурному. Але німецькі колоністи переселяючись, потрапили в середовище, у якому життєво необхідно було адаптуватися і прижитися, що спонукало до розширення зв'язків із навколишнім населенням не тільки в економічному аспекті, але і культурному. Слід приділити увагу тому, що з боку українського населення взаємовідносини у будь-якому аспекті ґрунтувалися на економічній доцільності та вигоді.

Аналіз останніх досліджень. Першим, хто звернувся до питання святкування німецькими колоністами свят, ще у XIX ст. був А. Клаус. Представник німецького етносу, він написав роботу «Наші колонії, досвід та матеріали по історії та статистиці іноземних колоній», у якій зобразив широку і різнобічну картину життя колоністів в історичній ретроспективі, дослідив широке коло архівних джерел. Варто також відзначити спогади, залишені П. К. Галлером «Спогади. Побут німецьких колоністів у 60-х роках XX століття». У роботі всебічно описано життя та побут німецьких колоністів. Особлива увага звернена на святкування релігійних свят

та головних подій у їхньому житті. Велике значення для дослідження мають також «Десять спогадів про Григорівку» Т. Фреза. У цих спогадах викладена історія виникнення та розвитку села Григорівка. Домінують відомості про школу, церкву, національні та релігійні свята, а також про відносини з місцевим населенням.

Варто відзначити працю І. Кулинич і Н. Кривець, яка була видана після здобуття Україною незалежності. Робота, що характеризується фундаментальним, аналітичним стилем викладу матеріалу, стала першим виданням у вітчизняній історіографії, де було комплексно досліджено суспільно-політичне й соціально-економічне життя німецьких колоністів від часу їх переселення на територію України і до кінця 20-х рр. ХХ ст.

Досить ґрунтовне видання, яке стосується німецьких колоністів, опублікував В. Васильчук. У книзі автор всебічно висвітлює розвиток німецьких колоній на території України.

Метою пропонованої розвідки є виділення фактів взаємовідносин німецьких колоністів з українським населенням під час відзначення основних християнських свят.

У зв'язку з поставленою метою були сформульовані такі завдання:

- дослідити у який спосіб відзначалися основні християнські свят анімецькими колоністами та українським населенням;
- виявити спільні риси під час відзначення християнських свят;
- виявити відмінні риси під час відзначення релігійних свят;
- з'ясувати та дослідити факти взаємовідносин та головні рушійні сили до цих відносин під час відзначення релігійних свят колоністами та українцями;

Виклад основного матеріалу. Німецькі колоністи у своєму повсякденному житті в основному керувалися правилами Закону Божого. Ці правила стимулювали і контролювали певною мірою економічне, соціальне і духовне життя німецьких переселенців. Тому саме вивчення культурного взаємовпливу українців та німців є важливим завданням для кращого розуміння економічних і соціальних питань.

Особливу роль у житті німецьких переселенців відігравала релігія, у цьому випадку – протестанство. Цей напрям був сформований у Західній Європі у XVI ст. Віросповідні традиції німецькими колоністами були перенесені ними до православної Російської імперії, де знайшли досить сприятливу основу для існування. Розуміючи особливу роль релігійного чинника у житті держави, уряд не тільки підтримував православ'я, але і толерантно ставився до інших гілок християнства. При розробці плану переселення цьому аспекту надавалася особлива увага. Усім колоністам-протестантам гарантувалися належні умови організації релігійного життя, не насадження православ'я, толерантне ставлення до їхньої віри, але за умови не розповсюдження ними протестантизму серед корінного населення. Характерними рисами релігійного життя колоністів в Україні були як і поважливе ставлення до православ'я, так і певна замкнутість всередині своєї общини.

Першим святом, яке було традиційним в українській культурі, слід вважати Новий Рік. У колоністів Новий Рік сприймався як цивільне свято, тому його особливо майже не святкували. У поодиноких випадках святкувався лише один день. Але колоністи з повагою приймали дітей та молодь, які приходили із сусідніх українських поселень. Зазвичай це були діти під керівництвом старшого, вони несли з собою мішки з гостинцями. Заходячи до будинків колоністів, обсипали їх пшеницею, житом, ячменем, за що отримували від господарів солодоші або гроші [2, 23].

Українці вечір напередодні Нового року називали «Щедрий вечір». Цього вечора по хатах ходили щедрувальники (раніше це були винятково чоловіки), які співали пісні на добрий врожай наступного року. Зранку після «Щедрого вечора» ще до схід сонця чоловіки ходили від хати до хати та посівали зерном підлогу, це також було своєрідним побажанням гарного врожаю у наступному році [9, 19].

Масляна неділя у колоністів взагалі ніяк не святкувалася. Цей день вважався буденним, і всі члени общини виконували щоденну роботу незважаючи на те, що українські сусіди зазвичай святкували Масляну з неабияким розмахом – цілий тиждень [3, 44]. В українців Масляна символізувала прощання із зимою і зустріч весни, а також початок Великого посту, який тривав до

самого Великодня. Німецькі колоністи не дотримувалися не тільки Великого посту, а й взагалі не обмежували себе в їжі [1, 164].

Своєрідним прототипом Масляної у колоністів можна вважати свято Кірмерс, яке відбувалося восени, коли вже був зібраний увесь урожай і закінчені роботи із землею. Кімерси святкувалися у різних колоніях у різні неділі протягом декількох тижнів. Це свято порівнюють із Масляною, оскільки виражалося народним гулянням [4, 156].

Наступне велике свято – Великдень. Варто зазначити, що колоністи святкували Великдень раніше, ніж українці. Але для обох етносів це було надзвичайно важливе релігійне свято. У пасхальні дні як колоністи, так і українці залишали свою щоденну роботу і намагалися присвятити цей час справам духовним. У колоністів ще на початку тижня відчувався святковий настрій, четвер і п'ятниця були в особливій пошані, адже в ці дні все село мало причастись. День перед Великою п'ятницею називали Зеленим четвергом. Усі будинки вбиралися по-весняному. Діти несли вербу, квіти. У цей день пекли паски – великі з капелюхом, як у гриба. Їх випікали великими і маленькими – для кожної дитини в родині. У суботу починали фарбувати яйця та пекти печиво, калачі, готувати м'ясні страви. Варто зазначити, що, як і українці, німці фарбували яйця на Великдень за допомогою лушпиння із цибулі, отримуючи в кінцевому результаті коричневий колір, а також соку буряка, отримуючи червоний колір. Усю роботу намагалися закінчити до вечора, бо увечері в церквах відбувалася служба [3, 93], що для українців була дуже важливою. У колоністів служба у церкві звечора у суботу не була урочистою, і вони могли за бажанням її не відвідувати. Опівночі в українських Церквах починалася урочиста служба, яка тривала до ранку. Під час цієї служби святилися паски і яйця. У німецьких протестантських общинах служба починалася вже зранку і тривала до обіду. Але у протестантській релігії не визнавалося освячення їжі [8, 61]. Варто зазначити, що під час приготування до Великодня колоністи зазвичай притрушували двори білим піском, для більш святкового вигляду. Можна навіть провести паралель із українськими традиціями на селі, де і сьогодні залишається традиція перед Великоднем притрушувати двір та клумби білим піском. Діти колоністів лягаючи спати, клали під ліжко свої шапки, для того, щоб у них зайчик вночі приніс великодні фарбовані яйця. Зранку діти у своїх шапках знаходили крашанки, печиво та цукерки [2, 115]. Що стосується українського населення, то в українців не було такої великодньої традиції – їм подарунки приносив Святий Миколай.

Великдень святкувався три дні як колоністами, так і українцями. Найбільше свято було у неділю. У цей день заборонялося робити будь-яку роботу. Понеділок також вважався святом, але люди вже могли виконувати свої повсякденні справи. У вівторок після обіду всі поверталися до звичного життя, навіть йшли в поле, якщо дозволяла погода [7, 221].

Увесь час, протягом семи тижнів від Масляної неділі і до Великодня, українці дотримувалися суворого посту. Як вже зазначалося вище колоністи не практикували ніяких обмежень у їжі.

Святкування Трійці відрізнялося у колоністів та українців. Більшість німецьких сімей намагалося до свята прибрати двір, приготувати всю святкову їжу заздалегідь для того, щоб мати можливість без перешкод святкувати. Трійця для колоністів мала величезне значення ще й через те, що цього дня молоді люди хлопці та дівчата приймали конфірмацію, тобто хрещення і перше причастя. Це було найважливіше свято для кожного колоніста. Класна кімната, де навчалися діти, рясно прикрашалася квітами. Дівчата одягалися у білі довгі сорочки й чіпляли квітку. Діти до 12 років не могли бути охрещеними тому, що вони ще не могли служити громаді, а кожен правовірний меноніт чи лютеран повинен вступати в церкву лише усвідомлено задля того, щоб мати можливість служити громаді [9, 48]. Напередодні цієї події всі збиралися в церкві і тут у присутності батьків проводився публічний іспит для майбутнього протестанта, за яким йде публічна сповідь. Після богослужіння – урочистого і тривалого – вони отримують причастя і одночасно в пам'ять про подію аркуш з малюнками з життя Христа і з відповідними текстами; рукою пастора приписується, що такий-то, народився тоді-то, у такий-то день і рік конфірмований ним, пастором, таким-то.

В українському суспільстві людина отримувала хрещення і приєднувалася до православної церкви майже відразу після народження за рішенням батьків через хрещених батьків, які з

моменту хрещення дитини несли відповідальність за її духовне виховання. У колоністів не було хрещених батьків через те, що людина сама усвідомлено приходила до конфірмації.

У колоністів Трійцю святкували два дні. Вранці першого дня всі йшли на службу до церкви, потім починалося святкування, яке тривало весь день, а інколи і ніч. Свято Трійці було також приводом для оголошення заручин серед молоді. Хлопці заздалегідь домовлялися з обраницею і вночі ставили біля воріт нареченої високу жердину з прив'язаним вгорі кушем зелені, на наступну ніч жердина зникала. З цього моменту дівчина вважалася зарученою [1, 88].

В українців свято Трійці мало також свої особливості. Напередодні свята оселю та весь двір прикрашали гілками дерев, квітами. Люди вірили, що так можна відігнати злі сили від оселі та двору. У церкві служба відбувалася один день. Наступний день також вважався святом, але люди могли виконувати свою повсякденну роботу [7, 325].

Наступним великим святом варто вважати Різдво. У колоністів Різдво припадало на 25 грудня і тривало три дні. Зазвичай перший день святкували із родиною, другий – із родичами з боку чоловіка, а третій – з друзями. Традиційна їжа була практичною і готувалася заздалегідь, що потім під час святкування не поратися на кухні. Особливо з нетерпінням Різдва чекали діти, вони, як і діти в усьому християнському світі, зазвичай отримували подарунки. У цей день їм дарували солодощі, приладдя для школи або іграшки [9, 82].

В українців Різдво святкувалося 7 січня. Напередодні ввечері ходили колядники із Віфлемською зіркою, сповіщаючи всіх, що Христос народився. Служба в церкві починалася опівночі і тривала до ранку, після чого люди приходили додому і святкували в родинному колі. На столах уже можна було побачити страви тваринного походження, заборонені під час Різдвяного посту, який тривав із кінця листопада. Зазвичай в українських родинх дітям дарували подарунки у вигляді солодощів та іграшок [5, 75].

Висновки. Отже, календар свят у німецьких колоністів та українців був схожим. Як і німці, українці були християнами. Але оскільки українці православні, а колоністи були протестантами, то і традиції відрізнялися. На сьогодні ця тема лише частково досліджується істориками. Подальше вивчення питання було б доцільним для кращого розуміння процесів, які визначали взаємодію культур. Взаємовідносини між німецькими колоністами і українським населенням мали серйозний вплив на економічний та соціальний розвиток етносів. Релігійний аспект відігравав у цьому одну з найголовніших ролей, тому означене питання потребує більш глибокого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність / В. М. Васильчук. – К.: Вид. центр КНПУ, 2004. – 340 с.
2. Галлер П. Воспоминания. Быт немцев-колонистов у 60-х годах XIX века / П. Галлер // Вожское областное научное общество краеведенья. – Саратов, 1927. – 145 с.
3. Клаус А. Наши колонии: опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний России / А. Клаус. – СПб.: Тип В. Нусвальта, 1869. – 455 с.
4. Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 345 с.
5. Пригорницький В. В. Народні свята / В. В. Пригорницький. – К.: «Освіта», 1993. – 146 с.
6. Сергійчук В. Німці в Україні / В. Сергійчук // Український світ. – 1993. – Ч. 1–2. – С. 28–29.
7. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчива. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.
8. Хрящевська Л. М. Культурні традиції німецького населення Південної України у XIX – початку XX ст. / Л. М. Хрящевська // Науковий вісник Одеського економічного університету. – 2009. – № 7 (85). – С. 60–72.
9. Friesen T. Memories of Grigorievka / T. Friesen, E. Dyck (Peters), G. Bergen. – CMBC Publications. – Winnipeg, Manitoba, 1998. – 100 с.

REFERENCES

1. Vasylchuk V. M. Nimtsi v Ukraini. Istorii i suchasnist / V. M. Vasylchuk. – K.: Vyd. tsentr KNPU, 2004. – 340 s.

2. Haller P. Vospomynanyia. Byt nemtsev-kolonystov u 60-kh hodakh XIX veka / P. Haller // Vozhskoe oblastnoe nauchnoe obshchestvo kraevedenia. – Saratov, 1927. – 145 s.
3. Klaus A. Nashi kolonii: opyt i materialy po istorii i statistike inostrannykh koloniy Rosii / A. Klaus. – SPb.: Tip V. Nusvalta. 1869. – 455 s.
4. Kulynych I. M. Narysy z istorii nimetskykh kolonii v Ukraini / I. M. Kulynych, N. V. Kryvets – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1995. – 345 s.
5. Pryhornytskyi V. V. Narodni sviata / V. V. Pryhornytskyi. – K.: «Osvita», 1993. – 146 s.
6. Serhiichuk V. Nimtsi v Ukraini / V. Serhiichuk // Ukrainyskyi svit. – 1993. – Cz. 1–2. – S. 28–29.
7. Ukrainske narodoznavstvo: Navch. posibnyk / Za red. S. P. Pavliuka, H. Y. Horyn, R. F. Kyrchyva. – Lviv: Feniks, 1994. – 608 s.
8. Khriashchevska L. M. Kulturni tradytsii nimetskoho naseleattia Pivdennoi Ukrainy u XIX – pochatku XX st. / L. M. Khriashchevska // Naukovyi visnyk Odeskoho ekonomichnoho universytetu. – 2009. – № 7 (85). – S. 60–72.
9. Friesen T. Memories of Grigorievka / T. Friesen, E. Dyck (Peters), G. Bergen. – CMBC Publications. – Winnipeg, Manitoba, 1998. – 100 s.

Стаття надійшла до редакції 6.03.2017 р.

УДК 94(477.83)(09):821.161.2.09

DOI 10.24919/2519-058x.3.101041

Володимир ГАЛИК,

orcid.org/0000-0001-9761-7661

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, докторант Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) galykvol@ukr.net

ДРОГОБИЧ ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ В ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ФРАНКА

У запропонованій статті окреслено та проаналізовано художньо-літературну спадщину Івана Франка, де прямо чи сюжетно представлене місто Дрогобич. Акцентовано, що упродовж усього свого життя Іван Франко приділяв значну увагу опису краєвидів Дрогобича та його околиць у своїх художньо-літературних творах. Сюжети, які подані у залишеній Франкові спадщині торкаються проблем соціально-економічного, політичного та культурного розвитку Дрогобича, життя й побуту дрогобичан (українців, поляків, євреїв) і інших різного роду проблем, якими тяготіло місто у другій половині XIX – на початку XX століття. Визначено, що письменникові належить близько тридцяти такого роду творів, у яких різноаспектно показане минуле міста Дрогобича Франкового часу.

Ключові слова: Іван Франко, Дрогобич, околиці, художньо-літературна спадщина, твори малої прози, поетичні твори, сюжетна канва.

Літ. 36.

Volodymyr HALYK,

PhD (History), Assistant Professor of World History, Doctoral Department of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine, Drohobych) galykvol@ukr.net

DROHOBYCH AND ITS OUTSKIRTS IN LITERATURE HERITAGE OF IVAN FRANKO'S

In the suggested article we define and analyse Ivan Franko's literary heritage where the town of Drohobych is directly represented. We emphasize that during his life time Ivan Franko pays particular attention to the description of the views of Drohobych and its outskirts in his literary works. The plots, represented in Franko's heritage, touch upon the problems of social, economic, political and cultural development of Drohobych, the life of Drohobychers (Ukrainians, Poles, Jews) and other different problems which existed in the town in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th centuries. For example, such poems as «Pohvala Drohobycha» («The Praise of Drohobych»), «Drohobytska Philantropiya» («Drohobych Philanthropy») in the satirical style ridicule the social economic state in the town at the times of Ivan Franko, and his poetic work «Ukrainian-Ruthenian student summer trip in 1884» became the so-called description programme of its participants' actions which started from Drohobych saltworks factory. In his verse poem «Vandrivka Rusyna z Bidoyu» («A Ruthenian's Trip with Grief») Ivan Franko gives the description of Galician cities and towns including Drohobych where in the context he tells about the misery and hard life of the local people. The plots of Drohobych life at Ivan Franko's times, town's streets and outskirts is the canvas of numerous works of the writer's small prose: «Pyrohy z chernytsyamy» («Blackberry pies»), «Perekhresni stezhky» («Cross Paths»), «Boryslav smiyetsya» («Boryslav laughs»), «Boa constrictor» and others. Such stories as «Gava», «Dobryi zarobok» («A Good Earning»), «Zlisnyi Sydir» («Angry Sydir»), «Batkivshchyna» («Motherland»), «Velykyi shum» («Big Noise») etc. belong to the number of Franko's works where the town Drohobych is represented. In general, we define that the writer owns nearly thirty works of this kind in which he shows the past of Drohobych of Franko's times.

Key words: Ivan Franko, Drohobych, outskirts, literary heritage, works of small prose, poetic works, plot canvas.

Ref. 36.

ДРОГОБЫЧ И ЕГО ОКРЕСТНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННО-ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ ИВАНА ФРАНКО

В предлагаемой статье обозначено и проанализовано художественно-литературное наследие Ивана Франко, где прямо или сюжетно представлен город Дрогобыч. Акцентировано, что на протяжении всей своей жизни Иван Франко уделял значительное внимание описанию видов Дрогобыча и его окрестностей в своих художественно-литературных произведениях. Сюжеты, которые представлены в оставленном наследии Ивана Франко, касаются проблем социально-экономического, политического и культурного развития Дрогобыча, жизни и быта дрогобычан (украинцев, поляков, евреев) и других разного рода проблем, которые переживал город во второй половине XIX – начале XX века. Определено, что писателю принадлежит около тридцати такого рода произведений, в которых разноаспектно показано прошлое города Дрогобыча времени Ивана Франко.

Ключевые слова: Иван Франко, Дрогобыч, окрестности, художественно-литературное наследие, произведения малой прозы, поэтические произведения, сюжетная канва.

Лит. 36.

Постановка проблеми. Вікодавнє місто Дрогобич посідає чільне місце у багатогранній творчій спадщині Івана Франка. І це не дивно, адже тут він навчався у Дрогобицькій головній школі при церкві Святої Трійці, Дрогобицькій вищій гімназії імені Франца-Йосифа. Із Дрогобича разом із групою товаришів-одномудців І. Франко розпочинав свою славнозвісну культурно-просвітну «прогулянку» Прикарпаттям. Яскравовиражену присутність Дрогобича можна побачити як у Франкових історико-краєзнавчих, етнографічно-фольклорних працях [див. напр.: 1; 8], так і в численних художньо-літературних творах. З огляду на це, актуальним, на наш погляд, вбачається саме аналіз художньо-літературної спадщини Івана Франка, де представлено Дрогобич як головний чи другорядний персонаж.

Аналіз досліджень. Порушена нами тема у франкознавстві, а особливо у літературознавчому не нова. Чимало дослідників різноаспектно аналізували художньо-літературну спадщину Івана Франка, проте історико-краєзнавчих праць на сьогодні є небагато. В цьому плані хочемо назвати таких дослідників-франкознавців, як З. Гузар [6], Я. Грицак [5], Р. Мних [7], Р. Горак та Я. Гнатів [2; 3; 4], які сюжетно торкалися аналізу окремих художньо-літературних творів Івана Франка, де присутня тема Дрогобича.

Мета статті – максимально повно окреслити художньо-літературні праці Івана Франка, де присутня дрогобицька тематика.

Виклад основного матеріалу. Сюжети про Дрогобич та його околиці присутні у низці віршованих творів письменника, а це – «Похвала Дрогобича», «Дрогобицька філантропія», «Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р.», «Вандрівка Русина з Бідою». Перші два вірші – «Похвала Дрогобича» [29], «Дрогобицька філантропія» [21] – у сатиричному стилі висміюють соціально-економічне становище Дрогобича у добу Івана Франка. «Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р.» [35] слугувала віршованим описом-програмою дій її учасників, яку було розпочато саме із теренів дрогобицької солевиварювальної жупи.

У віршованій поемі «Вандрівка Русина з Бідою», написаній упродовж 20 березня – 13 квітня 1893 р., І. Франко, мабуть, частково і у своєму прообразі та інших героїв подає опис подорожі містами й містечками Галичини, в тому числі Дрогобичем, де в контексті розповідає про злидні і нелегке життя місцевого населення, різнобарвну діяльність непересічних постатей краю, про різні події, пригоди тощо. Ось як зображений Дрогобич у цьому творі: «Приїхали у Дрогобич. / «Отут, Бідо, що нам зробиш? / Русин послом, бурмістром, / Гімназії міністром!» / Кажє Біда: «Лиш помалу! / Доберу я причандалу: / Тут доносів, там винця, / Та й доїду їм

кінця!» / З Дрогобича у Борислав / Русин Біду саму вислав. / «Іди, Бідо, не гайся, /Здоровенька вертайся!» [14, 132].

Тема соціально-економічного життя Дрогобича присутня у драмі І. Франка «Украдене щастя». Зокрема, головний герой Микола Задорожний їздив із Незванич (прообраз села Нагуєвичі) до дрогобицької солевиварні за дровами [див.: 34]. Наперед зазначимо, що дрогобицька солевиварня фігурує і в змісті Франкового твору «*Voа Constrictor*» [див.: 10].

Побіжно зауважимо, що дрогобицька соляна ропа сюжетно присутня і в низці інших творів Івана Франка. Наприклад, у праці «*Жіноча неволя в руських піснях народних*» автор описав, як карали дівчат, «*котрі дали волю нерозважливій любові*» [див.: 23]. За його словами: «...їх ждала ганьба перед цілою громадою, декуди на зарінку за церквою або коло корчми били їх прилюдно шнурками від дзвонів, котрі перед тим на кілька день намочені були в соляній ропі (Дрогобич)» [23, 218]. Зі слів письменника видно, що вкрай важким у його час було становище жінки, а особливо тоді, коли вона мала за своїми плечима значні гріхи. В контексті цього скажемо, що в згаданій праці присутній ще один сюжет про долю жінок-дрогобичанок, які мали нещасливе кохання. З цього приводу І. Франко пише: «*Але не тільки з нелюбим чоловіком лихо жити жінці. Не краща доля чекає її звичайно і за тим, котрого вона дівчиною полюбила. Се видно з многих пісень, як, напр., з сеї: Ти, зелена ліцинонько, / Чому гилля й опускаєш? / Ти, молода молодиче, / Чому сльози проливаєш? / Ой, я гилля й опускаю, / Тугу зиму прочуваю; / Ой я сльози проливаю, / Бо лихого мужа маю. / Ой не казав мені й отець, / Не казала мені мати, / Сама-м біду полюбила, / Ні на кого нарікати. (Дрогобич)*» [23, 231].

Сюжети дрогобицького життя часу І. Франка, міські вулиці та околиці є канвою багатьох творів малої прози письменника. Колорит вулиці Панської (згодом А. Міцкевича, а тепер Т. Шевченка) простежений в оповіданні «*Пирого з черниціями*» [див.: 28].

Чимало місця відведено Дрогобичу у повісті «*Перехресні стежки*» [див.: 27]. Тут автор описує дрогобицький малий і великий ринок, міський парк відпочинку, ратушу з годинником, костел і сквер навколо нього, міст, вживає такі топоніми, як Клекіт, Вигода тощо. Для прикладу наведемо кілька уривків, щоб побачити, як І. Франко змальовує Дрогобич з його околицями: «...*Гарне помешкання, поверховий дім, фронт на вулицю, довкола сад, а затильні вікна виходять на міський парк. Чудесне положення при головній вулиці, недалеко ринку і недалеко руської церкви...*» [27, 184]; «...*Ринок і вулиця, що вела до церкви, були повні святочно поприбираних міщан і передміщан. Дзвони гули і грали в повітрі. Сонце сипало золотим, ще не дуже палким промінням із безхмарного неба. Від ріки, що широким луком обгинала місто з двох боків, тягло вогким холодом. Було чудово гарно, весело, привітно довкола...*» [27, 186]; «...*Він зупинився. Вона зезла, а він звільна пішов у противний бік, довго блудив по різних площах і заулках, поки вийшов на ринок, і потім ніяк не міг пригадати собі, де се було, де вона покинула його і де її помешкання...*» [27, 240]; «*На годиннику вибила одинадцята. Найближчі вулиці, облиті місячним світлом, були пусті. Де-де на розі вулиці блимала жовтавим світлом лампа. Де-де в шинках світилися вікна, і відтам лунали крики та співи; далеко по передмістях переливалися голоси померзлих колядників...*» [27, 352]; «...*В його голові засіла думка, що мусить, отак тарабанячи, обійти три рази довкола ринок, потім обійти костел, пройти здовж головну вулицю, а потім боковою вулицею вернути додому...*» [27, 353]; «...*Якраз в тій хвилі виглянув місяць із хмари і показав його очам контури високого будинку з кінчастими вежами і золотими хрестами. Се був костел...*» [27, 356].

Не оминув І. Франко Дрогобича у повісті «*Борислав сміється*» [див.: 13]. В основу твору покладено закладини і будівництво будинка Леона Гартенберга, знаного та успішного підприємця. Згаданий дім у всій своїй красі існує до сьогодні. Повість починається зі слів: «*Сонце досягало вже полудня. Годинник на ратушевій вежі в вибив швидко і плачливо одинадцятую годину. Від громадки веселих, гарно повбраних панів-обивателів дрогобицьких, що проходжувалися по плантах коло костела в тіні цвітучих каштанів, відділився пан будовничий і, вимахуючи блискучою паличкою, перейшов через улицю до робітників, зайнятих при новорозпочатій будові*» [13, 256].

Загалом сюжетну канву Франкового твору «*Борислав сміється*» наповнюють краєвиди Стрийського (показано стрийський «*гостинець*»), Бориславського (показано бориславську

вулицю), Стебницького (на ньому пройшла сутічка між селянами та дрібними підприємцями за право поставок будівельного матеріалу на будову будинку Леона Гартенберга) та Самбірського (самбірський «гостинець») трактів, тобто усі найважливіші сполучні шляхи міста Дрогобича з іншими містами [див.: 13, 256–480]. Побіжно скажемо, що більш детально Бориславський трактат у Дрогобичі Іван Франко описав у своїх мемуарах «У столярні» [див.: 33, 171–189].

Крім того, у повісті змальоване соціально-економічне становище населення Дрогобича, наводяться паралелі статків та побуту бідних і багатих верств, окреслено особливості соціальних відносин тощо. Ось, для прикладу, подаємо уривки, які відображають соціальний склад міста, особливості життя та побуту дрогобичан Франкового часу: «...Робітники, що стояли над ямою, чекаючи на розказ майстра, зависно гляділи на цілий той обряд. Но ось уже кидання грошей скінчилось – ямка мало що не повна. Леон, що досі стояв при східцях і всіх виходячих з ями приязно стискав за руки (з Германом та з шляхтичем він на radoцях навіть поцілувався), тепер виступив наперед і казав принести плиту та цемент, замурувати фундамент...» [13, 266]; «...Минуло вже три неділі від закладин. Леонів дім швидко здвигався догори: підвалини були вже положені, і фронтowa стіна з тесаного каміння зносилася вже на лікоть понад землею. Будовничий наглядав за роботою, а в перших днях і сам Леон цілими днями тут просиджував, нипаючи в кождий кут і всіх понукуючи до поспіху. Але се недовго тривало. Якесь нагле діло покликalo Леона до Відня, а хоть без нього робота й не йшла повільніше, то прецінь робітники якось легше відотхнули, не видячи над собою тої вічної змори...» [13, 296]; «Була неділя, коли Бенедьо вибрався в дорогу. В церкві святої Трійці, попри котру переходив, дяки гриміли хвалу божу. А напротив церкви, на нужденнім дрогобицькім бруку, попід муром, сиділи купами ріпники в просяклих нафтою сорочках та подертих кахтанах, ждучи, аж скінчиться хвала божжа, щоб відтак рушити до Борислава. Деякі хрестилися та шептали «отченаші», другі дрімали на сонячній спеці, інші знов держали в руках десятикрейцарові хлібеньята і цибулю і їли, кусаючи з цілого, некраяного хліба. Бенедьо не задержувався коло церкви, не дожидавсь кінця хвали божої... Але немало здивувався Бенедьо, коли, вийшовши за місто, побачив, що як далеко тяглася дорога, всюди по ній мріли купки ріпників, звільна поступаючи серед туманів пороху. Ті не ждали кінця хвали божої, а спішать, щоб залучити деяку роботу. Хліб видно у кождого в брудній полотняній торбі; у деяких з торби висувалися зелені пера молодої цибулі...» [13, 302–303].

Чимала сюжетна лінія про Дрогобич представлена у Франковій повісті «*Voа constrictor*» [див.: 10, 370–443]. Центральним персонажем твору виступає успішний підприємець, власник нафтопромислу у Бориславі Герман Гольдкремер. Із початку повісті стає видно, що він проживає в Дрогобичі, має великий будинок, водночас показано періодичність його проживання у місті: «Герман Гольдкремер встав нині дуже злий. Він все такий, кілька разів йому лучається ночувати в Бориславі. А лучається то щотижня раз, в п'ятницю, коли приїздить сюди з Дрогобича оглянути роботу і виплатити ріпникам. Герман Гольдкремер, хоть маєток його доходить до мільйона, ніколи не звирює чужим очам надзору ані чужим рукам виплати...» [10, 370].

У повісті «*Voа constrictor*» приділено увагу описові колориту єврейського кварталу у Дрогобичі – Лан, де саме проживав головний персонаж: «...І досі він живо нагадає тому напіврозвалену, підгнилу, вогку, нехарну і занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напротив старої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два трудоваті каправоокі робітники виносили ношіями спотребованій і перекашаний луб, котрий на всю пересторону (перію) ширив кислий, удушливий, убиваючий сопух. Побіч хати його матері стояло багато других, подібних. Всі були скопичені так густо, дах у кождої був такий нерівний, перегнилий та поширпаний, що ціла тота пересторона подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого дилиння та шмаття, як на людське житло...» [10, 373].

Водночас, у повісті І. Франко акцентував на наслідках холери літа 1831 р., яка пройшлася Дрогобиччиною і полишила після себе немалу кількість смертей. Стосовно її впливу на Дрогобич автор зазначив: «І Дрогобича не минула холера. Особливо Лан утерпів від неї більше, як другі передмістя, чи то тому, що тут затхлий та нечистий воздух помагав ширенню зарази,

чи, може, тому, що люди, стіснені густо в одних хатах, легко одні від других заражувалися. Жиди, жидівки, а найбільше малі діти падали, мов трава під косою, умирали серед глуші, тихо потайно, по кутах та закамарках...» [10, 376].

Продовжуючи розповідь про життєвий шлях головного героя, І. Франко змальовує колорит околиць Дрогобича, зокрема акцентує на горі Тептюж, через яку сам неодноразово ходив навпростець до Борислава, а також згадує і про чи не головну водну артерію, яка тече через усю південно-східну частину міста – річку Тисменицю. Ось як І. Франко представив художній образ Тептюжа і Тисмениці: «...Вони ішли через Тептюж, лишаючи Губичі збоку. Сонце сходило над Дрогобичем і облило кровавим світлом ратушу, костел і церков святої Тройці. Сюди ближче виляся, блискотячи, мов золота змія, Тисьмениця і шваркотіла в віддалі по камінні. Дуби в Тептюжі іно що зачинали розвиватися, зато сподом ліщина шевеліла вже своїм широким темно-зеленим листям...» [10, 393].

Водночас, акцентуємо на тому, що гору Тептюж, ліс Гірку та річку Тисменицю письменник загадав у передмові до оповідання «Рутенці», де ділиться спогадами про своє дозвілля у роки навчання в Дрогобицькій гімназії. Зокрема, І. Франко пише: «Маючи від дитинства замилювання до збирання грибів у лісах та до ловлення риб у річках та потоках, я також із Дрогобича в неділі та свята, або коли був вільний час, то й серед тижня, при погоді ходив чи то сам, чи з товаришами в околиці міста, до лісу, званого Гіркою, до другого, званого Тептюж, зложеного з самих дубів, а також до ріки Тисьмениці, що пливе з південного боку міста Дрогобича, в якій ученики в різних місцях купалися...» [30, 9]. Дещо подібні враження від відвідування вищеокреслених околиць міста та його водної артерії І. Франко представив у «Споминах із моїх гімназійних часів» [32, 50–54].

Темою Дрогобича просякнуті й інші твори малої прози письменника. Уже згадувані новела «На дні» [25, 110–163] та спогад «Як це сталося?» [36, 372–376] змістовно охоплюють час перебування І. Франка у дрогобицькій в'язниці під час арешту у 1880 р. Найповніший та найвідоміший опис Дрогобича вміщений автором у вже згадуваних спогадах «Гірчичне зерно», де демонструється ось яка картина міста: «В часі моїх гімназійних студій Дрогобич був містом, дуже багатим на негативні прикмети. Почислити, чого там не було, – вийде дуже довгий реєстр. Не було ані одної порядної кав'ярні, ані реставрації, ані одної публічної бібліотеки, ані одного освітнього товариства, ані одного зібрання чи то з політичною, чи з освітньою метою. Не було майже нічого того, що характеризує хоч наполовину європейське місто. Не було навіть води, крім домашньої солоної, якої посторонні люди не могли пити. Більшість вулиць без тротуарів та без освітлення, а широко розкинені передмістя, особливо Задвірне, Завізне та Війтівська Гора, були собі прості села з солом'яними стріхами, огорожені плотами, з захованням зовсім сільського характеру. Залізницю з Дрогобича до Стрия побудовано, коли я був у сьомім гімназійнім; до того часу Дрогобич був собі «вільним королівським містом», вільним, неважаючи на свою нормальну школу та гімназію, від усього, що пахло цивілізацією та інтенсивнішим духовим життям» [17, 316].

До творів І. Франка, у яких представлено місто Дрогобич, потрібно долучити такі, як: «Гава», «Добрий заробок», «Злісний Сидір», «Батьківщина», «Великий шум». Перші три оповідання за сюжетом різні, але в них усіх розповідається про дрогобицький ринок. Наприклад, в оповіданні «Гава» події розгортаються у коловороті підприємницької діяльності головного героя на ринку міста Дрогобич [16, 7–31]. Дрогобицький ринок та способи заробітку на ньому сільських убогих людей із навколишніх сіл відображено у Франковому творі «Добрий заробок» [20, 230–235]. У незакінченому оповіданні «Злісний Сидір» автор описує повсякденний побут на дрогобицькому ринку: «...Цілий дрогобицький ринок повний був народу. Голота була страшенна. Тиснулись, кричали на різні лади, перекликувались, сварились та побратимались, а все серед безконечної хмари пороку, що здвигався понад ринком, мов густа сіра хмара...» [24, 442].

Дещо іншими за сюжетною канвою є два інші твори малої прози Івана Франка. В оповіданні «Батьківщина», яке назване на честь головного героя, котрого прозвали Батьківщиною за те, що всіх рідних називав, перекируючи: батька – «батьківщиною», матір – «материзною», стрика – «стрийщиною» і так далі, одним словом, був веселим хлопцем, – схарактери-

зовано здібності головного персонажа. Автор підкреслює, що він: «...був незвичайний майстер від язика. Він один у цілій нашій гімназії вмів не тільки говорити по-бойківськи, бойківськими словами, формами й акцентом, але знав характерні нюанси мови майже кожного села в околиці Дрогобича» [12, 391]. Загалом окреслене оповідання – це свого роду художньо-забарвлена розповідь про життя та долю одного із дрогобицьких гімназистів, який, очевидно, міг мати приятельські відносини з автором цитованого тексту.

Другий твір І. Франка, повість «Великий шум», також містить сюжетну канву, яка розгортається у Дрогобичі. Автор пише: «Тай ті два любили ромовляти з Яцем, що хоть сам не письменний, а все таки не лише термінував три роки в Дрогобичі у славного Коваля і довголітнього цехмістра Мороза, але й потім у часі тісних років часто їздив на Поділе по пшеницю та до Садагури по кукурузу, яку дома розпродував, та возив сіль із Дрогобича у ті подільські й покутські сторони, де люде, як він мовляв, дуже лакоми на тоту сьвяту сіль, бо її у себе не мають...» [15, 221]. На наш погляд, герої, які представлені у цитованих рядках, виступають праобразами Якова Франка та Михайла Мороза, адже саме батько письменника здобував ази ковальської справи у знаного дрогобицького коваля. В останніх частинах повісті описано судовий процес над Костем Дум'яком, який відбувався у дрогобицькій судовій залі міста [див.: 15, 208–317].

Висновки. Підсумовуючи, скажемо, що є ще низка Франкових літературних та літературно-критичних праць, у змісті яких, у контексті, згадується Дрогобич, а це – «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних» (згадка про зміст дражнилівки, яка побутувала у Дрогобичі) [див.: 26]; «Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu» (згадка факту існування в Дрогобичі легенди про перетворення людини на лелеку) [див.: 11]; «Сожежение утырей в с. Нагуевичах в 1831 г.» (згадується розповідь про існування «червоного упуря» у дрогобицькому монастирі) [див.: 31]; «Дальші болгарські праці М. Драгоманова» (згадується дрогобицька легенда про попа-злодія і як він став перевертнем) [див.: 18]; «Жидівська війна. Причинок до порівняльних студій над народною літературою» (згадується повчальна розповідь, яка побутувала в Дрогобичі про сліпого діда та хлопця-провідника) [див.: 22]; «Угорська казка» Вацлава Потоцького і «пся крив» (згадується анекдот, записаний у Дрогобичі, про сліпого русина) [див.: 9]; «До питання про перекази про Магомета у слов'ян» (згадується польське прислів'я: «Якщо не йде гора до Магомета, то Магомет йде до гори», почуте в Дрогобичі від отця-катехита василіянського чину) [див.: 19].

Отже, уся художньо-літературна спадщина І. Франка, у якій він повністю чи бодай мазком зачепив тему Дрогобича, за нашими підрахунками, складає біля трьох десятків праць, а це – поетичні, художньо-літературні, літературно-критичні тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Галик В. Дрогобич в етнографічно-фольклорній спадщині Івана Франка / В. Галик // Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Тези II-ї міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 25 квітня 2014 року) / Редактори-упорядники: В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. – Дрогобич: Посвіт, 2014. – С. 49–51.
2. Горак Р. Адреси юності Івана Франка в Дрогобичі / Р. Горак. – Трускавець: «Франкова криниця», 1995 – 16 с.
3. Горак Р. Іван Франко / Кн. друга. Цілком нормальна школа / Р. Горак, Я. Гнатів. – Львів: Видавництво отців Василіян «Місіонер», 2001. – 204 с.
4. Горак Р. Іван Франко / Кн. третя. Гімназія / Р. Горак, Я. Гнатів. – Львів: Видавництво отців Василіян «Місіонер», 2001. – 360 с.
5. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886) / Я. Грицак. – К.: Критика, 2006. – 632 с.
6. Гузар З. Місто Івана Франка – Дрогобич / З. Гузар. – Дрогобич: видавець Сурма С., 2008. – 192 с.
7. Мних Р. «Дрогобич, Дрогобич...» топос Дрогобича у творах І. Франка та Бруно Шульца [фрагмент образу Дрогобича у творах Франка] / Р. Мних // Франкознавчі студії. – Дрогобич, 2005. – С. 64–73.
8. «Там город преславний Дрогобич лежить...» (Вибрані праці Івана Франка про Дрогобич) / Упорядкування, передмова і коментарі Володимира Галика. – Дрогобич: Коло, 2008. – 200 с.

9. Франко І. «Угорська казка» Вацлава Потоцького і «пся крив» / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 28. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 305–318.
10. Франко І. *Voia constrictor* / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 14. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 370–443.
11. Франко І. *Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu* / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 27. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 210–215.
12. Франко І. Батьківщина / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 21. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 391–423.
13. Франко І. Борислав сміється / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 15. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 256–480.
14. Франко І. Вандрівка Русина з Бідою / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 1. – С. 126–141.
15. Франко І. Великий шум / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 22. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 208–317.
16. Франко І. Гава / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 18. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 7–31.
17. Франко І. Гірчичне зерно (Із моїх споминів) / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 21. – С. 316–332.
18. Франко І. Дальші болгарські праці М. Драгоманова / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 28. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 293–298.
19. Франко І. До питання про перекази про Магомета у слов'ян / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 29. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 122–148.
20. Франко І. Добрий заробок / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 15. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 230–235.
21. Франко І. Дрогобицька філантропія / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 248–249.
22. Франко І. Жидівська війна. Причинок до порівняльних студій над народною літературою / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 53. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 311–330.
23. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 26. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 210–253.
24. Франко І. Злісний Сидір / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 16. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 433–446.
25. Франко І. На дні / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 15. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 110–163.
26. Франко І. Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 26. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 332–346.
27. Франко І. Перехресні стежки / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 20. – С. 173–459.
28. Франко І. Пирого з черницями / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 16. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 201–206.
29. Франко І. Похвала Дрогобича / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 2. – С. 349–351.
30. Франко І. Рутенці / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 15. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 7–41.
31. Франко І. Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831г. / І. Франко // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1992. – С. 512–526.
32. Франко І. Спомини з моїх гімназійних часів / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 39. – С. 50–54.
33. Франко І. У столярні. (Із моїх споминів) / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 21. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 171–189.
34. Франко І. Украдене щастя / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 24. – С. 7–64.
35. Франко І. Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 3. – С. 250–262.
36. Франко І. Як це сталося? / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. + додаткові томи. – Т. 34. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 372–376.

REFERENCES

1. Halyk V. Drohobych v etnografichno-folklorній spadshchyni Ivana Franka / V. Halyk // Rozvytok suchasnoi osvity i nauky: rezultaty, problemy, perspektyvy. Tezy II-yi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii molodykh vchenykh (Drohobyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Ivana Franka, 25 kvitnia 2014 roku) / Redaktory-uporiadnyky: V. Ilnytskyi, A. Dushnyi, I. Zymomria. – Drohobych: Posvit, 2014. – S. 49–51.
2. Horak R. Adresy yunosti Ivana Franka v Drohobychi / R. Horak. – Truskavets: «Frankova krynytsia», 1995 – 16 s.
3. Horak R. Ivan Franko / Kn. druha. Tsilkom normalna shkola / R. Horak, Ya. Hnativ. – Lviv: Vydavnytstvo ottziv Vasyliian «Misioner», 2001. – 204 s.
4. Horak R. Ivan Franko / Kn. tretia. Gimnaziia / R. Horak, Ya. Hnativ. – Lviv: Vydavnytstvo ottziv Vasyliian «Misioner», 2001. – 360 s.
5. Hrytsak Ya. Prorok u svoii vitchyzni. Franko ta yoho spilnota (1856 – 1886) / Ya. Hrytsak. – K.: Krytyka, 2006. – 632 s.
6. Huzar Z. Misto Ivana Franka – Drohobych / Z. Huzar. – Drohobych: vydavets Surma S., 2008. – 192 s.
7. Mnykh R. «Drohobych, Drohobych...» topos Drohobycha u tvorakh I. Franka ta Bruno Shultsa [frahment obrazu Drohobycha u tvorakh Franka] / R. Mnykh // Frankoznavchi studii. – Drohobych, 2005. – S. 64–73.
8. «Tam horod preslavnyi Drohobych lezhyt...» (Vybrani pratsi Ivana Franka pro Drohobych) / Uporiadkuvannya, peredmova i komentari Volodymyra Halyka. – Drohobych: Kolo, 2008. – 200 s.
9. Franko I. «Uhorska kazka» Vatslava Pototskoho i «psia krev» / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 28. – K.: Naukova dumka, 1980. – S. 305–318.
10. Franko I. Boa constrictor / I. Franko // Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 14. – K.: Naukova dumka, 1978. – S. 370–443.
11. Franko I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 27. – K.: Naukova dumka, 1980. – S. 210–215.
12. Franko I. Batkivshchyna / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 21. – K.: Naukova dumka, 1979. – S. 391–423.
13. Franko I. Boryslav smiietsia / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 15. – K.: Naukova dumka, 1978. – S. 256–480.
14. Franko I. Vandrivka Rusyna z Bidoiu / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – K.: Naukova dumka, 1979. – T. 1. – S. 126–141.
15. Franko I. Velykyi shum / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 22. – K.: Naukova dumka, 1979. – S. 208–317.
16. Franko I. Gava / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 18. – K.: Naukova dumka, 1978. – S. 7–31.
17. Franko I. Hirchychne zerno (Iz moikh spomyniv) / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – K.: Naukova dumka, 1979. – T. 21. – S. 316–332.
18. Franko I. Dalshi bolharski pratsi M. Drahomanova / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 28. – K.: Naukova dumka, 1980. – S. 293–298.
19. Franko I. Do pytannia pro perekazy pro Mahometa u slovia / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 29. – K.: Naukova dumka, 1981. – S. 122–148.
20. Franko I. Dobryi zarobok / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 15. – K.: Naukova dumka, 1978. – S. 230–235.
21. Franko I. Drohobyska filantropiia / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 3. – K.: Naukova dumka, 1976. – S. 248–249.
22. Franko I. Zhydivska viina. Prychynok do porivnialnykh studii nad narodnoiu literaturoiu / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 53. – K.: Naukova dumka, 2008. – S. 311–330.
23. Franko I. Zhinocha nevolia v ruskykh pisniakh narodnykh / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 26. – K.: Naukova dumka, 1980. – S. 210–253.
24. Franko I. Zlisnyi Sydir / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 16. – K.: Naukova dumka, 1978. – S. 433–446.
25. Franko I. Na dni / I. Franko // Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 15. – K.: Naukova dumka, 1978. – S. 110–163.
26. Franko I. Ostantky pervisnogo svitohliadu v ruskykh i polskykh zahadkakh narodnykh / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 26. – K.: Naukova dumka, 1980. – S. 332–346.
27. Franko I. Perekhresni stezhky / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – K.: Naukova dumka, 1979. – T. 20. – S. 173–459.

28. Franko I. Pyrohy z chernytsiamy / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 16. – K.: Naukova dumka, 1978. – S. 201–206.
29. Franko I. Pokhvala Drohobycha / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – K.: Naukova dumka, 1976. – T. 2. – S. 349–351.
30. Franko I. Rutentsi / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 15. – K.: Naukova dumka, 1978. – S. 7–41.
31. Franko I. Sozhzhenye upryei v s. Nahuevychakh v 1831h. / I. Franko // Ukraintsi: narodni viruvannia, poviria, demonolohiia. – K.: Lybid, 1992. – S. 512–526.
32. Franko I. Spomyny z moikh himnaziinykh chasiv / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – K.: Naukova dumka, 1983. – T. 39. – S. 50–54.
33. Franko I. U stoliarni. (Iz moikh spomyniv) / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 21. – K.: Naukova dumka, 1979. – S. 171–189.
34. Franko I. Ukradene shchastia / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – K.: Naukova dumka, 1978. – T. 24. – S. 7–64.
35. Franko I. Ukrainsko-ruska studentska mandrivka litom 1884 r. / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – K.: Naukova dumka, 1976. – T. 3. – S. 250–262.
36. Franko I. Yak tse stalosia? / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty t. + dodatkovi tomy. – T. 34. – K.: Naukova dumka, 1981. – S. 372–376.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2017 р.

УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ У ВІДЕНЬСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ НАПРИКІНЦІ XIX – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.

У статті проаналізовано розвиток українознавчих студій у Віденському університеті кінця XIX – першої половини XX ст. На основі доступних джерел та літератури виокремлено основні напрями розвитку україністики в австрійській історичній науці. Зазначено, що значна частина відомих українських діячів здобували докторат саме у Віденському університеті. Особливу увагу приділено тематиці наукових студій докторантів. У такий спосіб реконструйовано міжнаціональні наукові зв'язки, які спричинилися до формування у майбутньому провідних наукових шкіл в Україні.

Ключові слова: українознавчі студії, Віденський університет, історична школа, україністика.

Лит. 33.

Natalia TURMYS,

PhD (History). Assistant Professor

of the Department of Modern and Contemporary History

of Foreign Countries. Ivan Franko National University of Lviv

(Ukraine, Lviv) n_turmys@ukr.net

UKRAINIAN STUDIES AT THE UNIVERSITY OF VIENNA IN LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The article covers the development of Ukrainian Studies in the University of Vienna in late XIX century – early XX century. Using available sources the author determines major trends in the development of Ukrainian studies in Austrian history research. The author also states, that the interest to Ukrainian subjects appeared in the University of Vienna in the middle of XIX century with the opening of the Chair of Slavonic Studies and Antiquities and concerned only linguistic aspects (F. Mikloshych). Thorough Ukrainian research of Vienna University started in late XIX century; they concerned the research tasks within literature and history fields (V. Jagich). Prof. Jagich was one of the first Austrian scholars, who paid attention to old Ukrainian literature heritage and stood for the distinctiveness of Ukrainian language. In general, more than 20 Ukrainian PhD students and scholarship receivers were members of Prof. Jagich's school, including I. Franko, K. Studyn'sky, V. Shchurat and I. Zilynsky. Recognizing the important part of Prof. Jagich's work in the development of Ukrainian Studies, the linguistic section of Ukrainian Scientific Society in 1903 accepted him as its member. At the beginning of XX century Ukrainian studies became the part of the research of PhD students, who worked at the seminar of Eastern European history at Vienna University (K. Yirechek). This is the period when Ukrainian Studies were defined as separate direction of Slavonic history studies. The research within Ukrainian themes was conducted by PhD students of Ukrainian origin as well as the representatives of other nations, including the Jews. It is important to state that this is the period, when three Ukrainian PhD students finished their theses within the themes of Ukrainian Studies, including H. Palamar, V. Chylak and V. Kushnir.

In 1920s Ukrainian Studies became one of the prominent research at the seminars of Eastern European History (H. Ubersberger). Although the field of Prof. Ubersberger's scientific interests was the history of Russia and Poland, among 122 written works 14 concerned Ukrainian Studies (11% of general quantity). This is the third place after Russian Studies – 55 works (43%) and Polish Studies – 49 works (38%). It is important to pay attention to the quantity of Ukrainian PhD students, who finished their dissertation within the mentioned period – 10 people, including O. Stepaniv, N. Surovtsova, I. Nimchuk, M. Skoryk, V. Kysilevsky.

1930s – 1940s saw the decline of Ukrainian Studies at the seminar of Eastern European History (H. Ubersberger) in the University of Vienna. The events of the World War II and the lack of interest in Ukrainian themes of M. Vinkler and A. Hayek, the heads of the seminar, did not contribute to the students' interest in Ukrainian Studies. M. Yaremko was the only one PhD student who completed his thesis in the mentioned period.

The author also pays special attention to the work of prominent Ukrainian researchers in the University of Vienna. The scientific schools of V. Jagich, K. Yirechek, and H. Ubersberger involved a whole array of Ukrainian scholars in the research work, including I. Franko, K. Studyn'sky, M. Korduba, V. Shchurat, I. Svientsitsky, O. Stepaniv, M. Skoryk, V. Kysilevsky and many others. Later, the results of the works of these young intellectuals became solid basis for Ukrainian science.

Key words. *Ukrainian Studies, University of Vienna, history school, Ukrainian Research.*

Ref. 33.

Наталія ТУРМИС,

кандидат исторических наук,

ассистент кафедры новой и новейшей истории зарубежных стран

Львовского национального университета имени Ивана Франко

(Украина, Львов) n_turmys@ukr.net

УКРАИНОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ВЕНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX века

В статье проанализированы украиноведческие исследования в Венском университете конца XIX – первой половины XX в. Исходя из доступных источников и литературы, выделены основные направления развития украинистики в австрийской исторической науке. Отмечено, что значительная часть известных украинских деятелей соискала ученую степень именно в Венском университете. Особое внимание уделено тематике научных исследований докторантов. В итоге реконструировано межнациональные научные связи, которые в будущем стимулировали формирование ведущих научных школ в Украине.

Ключевые слова: *украиноведческие исследования, Венский университет, историческая школа, украинистика.*

Лит. 33.

Постановка проблеми. Від початку нового тисячоліття в українській історіографії дедалі більшої ваги набуває новий напрям – інституалізація історичних досліджень. Він пов'язаний з формуванням нових методологічних та теоретичних засад, які враховують європейський і світовий досвід історіописання, її переорієнтацію з вивчення традиційного проблемного поля в площину інтелектуальної історії. Як зазначає сучасний український історіограф Олексій Сухий, «Нині ж завдання історіографії як науки обумовлене також необхідністю ... введення в науковий обіг усього комплексу знань діаспорної українистики і досягнень західних дослідників української історії» [22, 26]. З огляду на це, обрана до розгляду тема видається актуальною, оскільки цілі сегменти віденських українознавчих студій, перебувають за межами уваги науковців та потребують певних теоретичних і методологічних узагальнень.

Одна з перших розвідок опосередковано присвячена означеній проблемі, належить перу Івана Франка «Поступ славистики на Віденському університеті» [24]. Ґрунтовно історію східноєвропейського історичного семінару в рамках якого провадилися дослідження української проблематики, розробляли австрійські вчені – Вальтер Ляйч, Манфред Штої [33] та багаторічний керівник Інституту східноєвропейської історії Віденського університету знаний україніст Андреас Каппелер [29; 30; 31; 32]. З-поміж найновіших праць українських вчених варто відзначити дослідження Поліни Барвінської [1; 2; 3]. Та все ж українознавчі студії у Віденському університеті так і не стали основним предметом розгляду науковців.

Виклад основного матеріалу. В Австрійській імперії інтерес до історії слов'янських народів вимушено з'явився після революції 1848 – 1849 рр., оскільки влада задля майбутнього спокою в державі намагалася зрозуміти історію, культуру та національні прагнення народів імперії. Уперше українською проблематикою у Віденському університеті зацікавився керівник кафедри славистики та старожитностей Франьо Міклошич (1813 – 1891 рр.), що обґрунтував окремішність русинської мови, яку цей науковець-лінгвіст чітко виділяв з поміж інших слов'янських мов [3, 15–16]. Його учнем був філолог, етнолог, педагог, громадський діяч Омелян Огоновський (1833 – 1894 рр.). У 1880 р. він публікує працю «Дослідження русинської мови» в якій обстоює тезу про народнорозмовну основу української літературної мови [16; 18].

Проте серйозне наукове вивчення української проблематики у Віденському університеті почалось з 90-х рр. XIX ст. за іншого очільника кафедри Ватрослава Ягіча (1838 – 1923 рр.). Розширюючи завдання кафедри літературними та історичними студіями, В. Ягіч, у контексті власних наукових інтересів, одним з перших звернув наукову увагу на давньоукраїнські пам'ятки – «Галицьке Євангеліє 1144 р» та граматики Лаврентія Зизанія і Мелетія Смотрицького. Науковець рішуче обстоював окремішність української мови [1; 15]. Саме під керівництвом В. Ягіча у 1893 р. захистив дисертацію на тему: «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія» Іван Франко [25]. Тема дисертації була випадковою, першочергово І. Франко готувався захищати у Відні раніше підготовлену дисертацію про полеміста Івана Вишенського [26]. Та якось на одному з семінарів І. Франко вирішив здивувати професора В. Ягіча, з яким у нього, попри ідейні розбіжності, склалися дружні відносини, замість обов'язкового викладу прочитав реферат «Варлаам і Йоасаф». Цей реферат настільки вразив В. Ягіча, що він запропонував замість того, аби перекладати готову дисертацію, розширити реферат і на його основі підготувати докторат [20, 9]. В. Ягіч, якому І. Франко багато чим завдячував у становленні як ученого європейського рівня, назавжди залишався його старшим колегою, з яким він листувався аж до смерті [5].

Студентом В. Ягіча, окрім І. Франка, був український філолог-славіст, фольклорист, письменник, громадський діяч Кирило Студинський (1868 – 1941 рр.), який у 1894 р. захистив докторат на тему «Картина духовного життя у малоросів у XVI – XVII ст. зі зверненням особливої уваги на календар» [27; 28]. У своїх спогадах учений так описував спільний з І. Франком період навчання у Відні: «Поява Франка на віденському університеті була сенсацією дня... Уявляю собі, що ніхто інший, а Франко викликав зміну в поглядах проф. Ягіча на нашу окремішність від росіян. Раніше він клав нас в одну шухляду з російським народом... А Франко, вже тоді визнаний дослідник, давав Ягічеві одну студію за другою, а враз із тим докази, що маємо право на самостійне життя серед слов'янщини» [28]. У 1896 р. захистив дисертацію у професора В. Ягіча по літературній пам'ятці Русі «Слово Даниїла Заточника» знаний літературознавець, фольклорист, педагог перекладач, публіцист Василь Щурат (1871 – 1948 рр.) [6]. Свого часу студентами В. Ягіча також були Іларіон Свенціцький (1876 – 1956 рр.) – філолог, літературознавець, історик мистецтва, музейник, який у 1902 р. захистив дисертаційну роботу на тему: «Максим Грек і його значення для російської культури» [11, 5] та у 1903 – 1907 рр. фольклорист і дослідник лемківських та бойківських говірок, філолог-славіст Іван Зілинський (1879 – 1952 рр.), який за час навчання підготував та захистив реферат «Загальний стан української діалектології» [10].

У 1899 р. за підтримки професора В. Ягіча, який одночасно був радником австрійського уряду з питань надання стипендій для слов'янських літераторів, художників і композиторів, уряду стипендію для навчання в університеті отримував письменник, поет, критик, публіцист, перекладач Осип Маковей (1867 – 1925 рр.) [13]. Загалом наукову школу В. Ягіча пройшли понад 20 українських докторантів та стипендіатів.

Власне, відзначаючи великий внесок В. Ягіча у розвиток українознавчих студій у Віденському університеті філологічна секція НТШ наприкінці 1903 р. обрала вченого дійсним членом цієї наукової інституції [14, 190].

Спричинився В. Ягіч і до становлення східноєвропейських історичних студій у Віденському університеті. З його ініціативи у 1893 р. кафедру слов'янської філології та старожитностей очолив онук П. Й. Шафарика, особистий друг В. Ягіча, фахівець з історії Болгарії та Балкан – Костянтин Їречек (1854 – 1918 рр.) [1; 2; 3, 24].

23 листопада 1897 р. В. Ягіч та К. Їречек були присутні на попередньому захисті дисертації Мирона Кордуби (1876 – 1947 рр.) і оцінили рівень його наукової праці «Innere Geschichte und Zustände im Fürstentum Halicz im XIII Jahrhundert» / «Історія і відносини в Галицькому князівстві в XIII ст.», як достатній [33, 50, 268; 19, 61].

З 1906 р. на посаді приват-доцента поряд з К. Їречеком працює спеціаліст з історії Росії та Польщі Ганс Уберсбергер (1877 – 1962 рр.). Наявність двох знаних у науковому світі фахівців із східноєвропейської історії дала змогу відкрити у 1907 р. на базі кафедри слов'янської філології та старожитностей семінар східноєвропейської історії, який очолив К. Їречек [33, 77–90; 2]. Будучи болгаристом та балканістом, К. Їречек, у рамках семінару східноєвропейської історії,

разом з русистом та полоністом Г. Уберсбергером формував також інші напрями славістичних досліджень, серед них і україністику. Це відбувалося в основному через написання дисертаційних робіт зазначеної тематики українськими докторантами семінару.

Так, у 1908 – 1909 навчальному році слухачами семінару були 13 студентів, з них 4 – українці (Добушак, Кіселевський, Завадовський, Зубрицький) [33, 46]. У 1912 – 1914 рр. семінари К. Іречка відвідував Євген Перфецький (1884/1888 – 1947 рр.), історик-славіст, що стояв біля витоків НБУВ, правда після закінченні семінару рукопису дослідження так і не подав¹ [33, 51; 4]. Загалом семінар професора К. Іречка відвідали 1953 особи, з них 52 були українцями [33, 53] та лише трьох з них – Г. Паламар, В. Чилак та І-В. Кушнір успішно завершили студії докторатом. 10 березня 1909 р Григорій Паламар захистив дисертацію на тему: «Die Entstehung der Erde in den ukrainischen Volkssagen und Poesie in Zusammenstellung mit alttestamentlichen Apokryphen» / «Виникнення світу в українських народних сказаннях і поезії», 22 березня 1909 р. – Віктор Чилак «Über den Ursprung des russischen Staates mit besonderer Berücksichtigung des Russenangriffes auf Constantinopel im J. 860. Eine historisch kritische Untersuchung» / «Виникнення руської держави з особливим поглядом на похід русичів на Константинополь у 860 р. Історико-критичне дослідження», 28 вересня 1909 р. Іван-Володимир Кушнір – «Die galizischen Ruthenen um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts» / «Галицькі русини в кінці XVIII – XIX ст.» (кер. К. Іречка, А. Допш) [33, 269].

У міжвоєнний період Віденський університет не полишав української проблематики, а навіть збільшив кількість досліджень на семінарі східноєвропейської історії, незважаючи на те, що його у 1918 – 1934 рр. очолював Ганс Уберсбергер (1877 – 1962 рр.) – прихильник переваги австрійських німців у Дунайській монархії [23, 92]. Серед 122 захищених на семінарі Г. Уберсбергера робіт, 14 – були з української тематики (11% від загальної кількості) Це третій напрям досліджень на семінарі після русистики – 55 робіт (43%) та полоністики – 49 робіт (38%) [33, 136–137].

Найуспішнішими для українознавчих студій Віденського університету стали 20-і рр. XX ст., а саме 1920 – 1926 рр. коли теми з української історії для досліджень отримували не лише етнічні українці, а й студенти інших національностей, зазвичай – вихідці з Галичини. Такий сплеск інтересу студентів до української тематики у 20-х рр. XX ст. можна пояснити короткочасною появою на політичній карті світу Української держави та зростанням авторитету українських вчених у науковому середовищі Австрії. На підтвердження слів, трьох українських вчених – історика Степана Томашівського (1875 – 1913 рр.), географа-картографа Степана Рудницького (1877 – 1937 рр.) та етнографа й історика Зенона Кузеля (1882 – 1952 рр.) було запрошено для підсилення кадрового складу дослідницького «Інституту Сходу» Віденського університету, оскільки з 14 дійсних членів цієї установи лише троє були фахівцями зі східноєвропейської історії – Ганс Уберсбергер, Карл Пач та Алоїз Хаек. [33, 138].

На початок 20-х рр. XX ст. Відень став центром української еміграції, в якому, за приблизними даними, проживали близько 50 тис. українців. Великий відсоток емігрантів становила студентська молодь, яка вступала на навчання до Віденського університету, в тому числі і на семінар східноєвропейської історії. За підрахунками професора А. Каппелера, у 1907 – 1944 рр. з-поміж 199 студентів-учасників семінару, що здобули докторат, 92 були вихідцями з України, проте лише 22 особи мали українське походження [12, 123]. До цього числа ввійшли 10 українців-випускників семінару, які успішно захистили докторат з української тематики у професора Г. Уберсбергера:

1. Наталія Шкірпан – «Die Aufhebung der Hetmanschaft in Kleinarussland» / «Скасування гетьманства в Малоросії» (20 січня 1920 р.),
2. Надія Суrowцова – «Bohdan Chmelnytzkyj und die ukrainische Staatsidee» / «Богдан Хмельницький і українська державна ідея» (10 березня 1920 р.),
3. Олена Степанів – «Gliederung und Entwicklung der Gesellschaft im Alt Rus bis in die Mitte des XIII. Jahrhunderts» / «Розподіл і розвиток суспільства в старій Русі в середині XIII ст.» (28 червня 1921 р.),
4. Софія Коренець – «Beziehungen des ukrainischen Hetmans Iwan Ostapowyc Wyhowskyj zur Polen» / «Відносини українського гетьмана Івана Виговського з поляками» (18 липня 1921 р.),

¹ у 1919 р. Є. Перфецький захистив докторат у Київському університеті.

5. Іван Турин – «Staat und Gesellschaft in Haljtsch und Wolhynien unter der Dynastie der Romanowyttschi im XIII. Jahrhundert» / «Держава і суспільство в Галичі і Волині під династією Романовичів: в XIII столітті» (22 травня 1922 р.),

6. Іван Німчук – «Die erste ukrainische politische Emigration und ihre Rolle in der ukrainischen Wiedergeburt» / «Перша українська політична еміграція і її роль в українському відродженні» (12 липня 1923 р.),

7. Михайло Скорик – «Semen Palij, Oberst von Bila Cerkva» / «Семен Палій, білоцерківський полковник» 20 липня 1923 р.,

8. Володимир Кисілевський – «Der ukrainische Adel des XVII Jh. Monographische Skizzen» / «Українська шляхта XVII ст. Монографічний ескіз» (5 травня 1924 р.),

9. Микола Кузняк – «Der Adel und die Bauern in Galizien und Podolien im XV. Jahrhundert» / «Шляхта і селяни в Галичині та Поділлі в XV ст.» (25 червня 1924 р.),

10. Ірена Левицька – «Das Jahr 1848 und die Ukrainer in Österreich» / «1848 рік і українці в Австрії» (14 січня 1926 р.) [33, 271–274].

Доля цих науковців складеться по-різному. Хтось кане в лету, а інші увійдуть в історію, як от історик, журналіст, громадський діяч Надія Суровцова (1896 – 1985 рр.) [21], історик, географ, перша в світі жінка-офіцер Олена Степанів (1892 – 1963 рр.) [17], етнолог та історик Михайло Скорик (1895 – 1981 рр.) [8], славіст, історик, соціолог, почесний член канадської асоціації славістів Володимир Кисілевський (1896 – 1976 рр.) [7].

Українські емігранти не були самотніми в дослідженні національної проблематики. В межах семінару її досліджували, також галицькі євреї. Зокрема, 8 квітня 1924 р. захистив дисертацію «Der polnisch-ruthenische Antagonismus in Galizien in den Jahren 1848 – 1867. (Zur Geschichte des Kampfes der Ruthenen um ihre national-politische Gleichberechtigung)» / «Польсько-русинські антагонізми в Галичині в 1848 – 1867 рр. (До історії боротьби галицьких українців за свою національну рівність та своє національно-культурне відродження)» Мозес Бергманн. На думку Г. Уберсбергера, попри свою прихильність до української сторони конфлікту дисертант виступив об'єктивним його суддею [32, 723]. В лютому 1925 р. була захищена дисертація Мозеса Верфеля – «Die Kosakenaufstände im XVI und XVII. Jh.» / «Козацькі повстання XVI – XVII ст.». В цьому ж році – 30 травня 1925 р. Нухім Русс захистив дисертацію «Der polnisch-ukrainische Antagonismus in Österreich in den Jahren 1867 – 1906» / «Польсько-українські антагонізми в Австрії 1867 – 1906 рр.» [32, 723–724] 4 квітня 1932 р. Бенджамін Любоцький – «Der politische Gehalt der Ukrainischen Nationalbewegung in Russland im XIX. Jahrhundert» / «Політичний зміст українського національного питання в Росії в XIX столітті» [33, 277].

У 30 – 40-х рр. XX ст. активні наукові українознавчі студії у Віденському університеті припинилися. У 1935 – 1938 рр. семінар східноєвропейської історії очолював русист Мартін Вінклер (1893 – 1982 рр.), за якого було захищено лише одну дисертацію і то з історії Росії [33, 278]. За керівництва семінаром у 1939 – 1945 рр. колишнього його випускника, учня К. Їречека, Алоїза Хаска (1889 – 1966 рр.) 8 листопада 1944 р. докторат на тему: «Der Kampf der galizischen Ukrainer um ihre Vertretung im Wiener Parlament seit 1848, insbesondere in den Jahre 1905 – 1907» / «Боротьба галицьких українців за своє представництво у Віденському парламенті з 1848 р., особливо у 1905 – 1907 рр.» захистив Михайло Яремко [33, 278]. Це чи не єдине дослідження, виконане й апробоване у Віденському університеті з українознавчої тематики у першій половині 40-х рр. XX ст.

Висновки. Загалом можемо констатувати, що інтерес до української тематики, який з'явився у стінах Віденського університету з появою кафедри славістики та старожитностей у середині XIX ст., обмежувався винятково мовними аспектами (Ф. Міклошич). Ґрунтовні українознавчі студії розпочинаються з кінця XIX ст. і пов'язані з новими дослідницькими завданнями кафедри в площині літератури та історії (В. Ягіч). З початку XX ст. українська проблематика стає предметом наукового вивчення дисертантів семінару східноєвропейської історії (К. Їречек), а у 20-х рр. XX ст. займає чільне місце (після русистики та полоністики) серед наукових студій докторантів семінару (Г. Уберсбергер). 30 – 40-і рр. XX ст. відзначаються спадом інтересу до україністики у Віденському університеті.

Важливо наголосити, що наукові школи В. Ягіча, К. Їречека і Г. Уберсбергера дали гідну путівку в наукове життя великій плеяді українських учених – І. Франкові, К. Студинському, М. Кордубі, В. Щурату, І. Свенціцькому, О. Степанів, І. Німчуку, В. Кисілевському, М. Скорику та ін. Згодом творчий та професійний доробок цих молодих інтелектуалів стане надійним фундаментом для української науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барвінська П. Ватрослав Ягіч й становлення східноєвропейських історичних досліджень у Віденському університеті / П. Барвінська // Записки історичного факультету. – Одеса, 2008. – Вип. 19. – С. 278–285.
2. Барвінська П. І. З історії заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті / П. І. Барвінська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2009. – Вип. 12. – С. 76–83.
3. Барвінська П. І. Між наукою та політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці XIX – початку XXI ст.: монографія / П. І. Барвінська. – Одеса: Одес. Нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2012. – 450 с.
4. Вирський Д. Перфецький Євген / Д. Вирський // Енциклопедія історії України: Т. 8. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 160.
5. Галик В. Іван Франко і Ватрослав Ягіч: історіографія та джерельна база проблеми / В. Галик // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [редактори-упорядники В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. – Дрогобич: Повіт, 2014. – Вип. 8. – С. 4–9.
6. Галайчак Т. Щурат Василь / Т. Галайчак // Енциклопедія історії України: Т. 10. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2013. – С. 688–689.
7. Герасимова Г. Кайє-Кисілевський Володимир / Г. Герасимова // Енциклопедія історії України: Т. 7. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 24.
8. Гілевич І. Михайло Скорик – етнолог, історик, фольклорист / І. Гілевич // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2014. – Вип. 50. – С. 206–243.
9. Горак Р. Дисертація / Р. Горак, І. Горак // Науковий вісник Музею І. Франка у Львові. – Львів: Камінь, 2007. – Вип. 7. – С. 77–138.
10. Євсєнко І. Зілинський Іван / І. Євсєнко // Енциклопедія історії України: Т. 3. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 360.
11. Іларіон Семенович Свенціцький (до 120-річчя від дня народження) / укладач Л. Панів. – Львів, 1996. – 62 с.
12. Каппелер А. Дисертанти з України на семінарі зі східноєвропейської історії у Віденському університеті 1907 – 1945 рр. / А. Каппелер // Австрія і Україна у контексті європейської інтеграції співробітництва. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Відень – Київ, 2005. – С. 122–134.
13. Катаргіна Т. Маковей Осип / Т. Катаргіна // Енциклопедія історії України: Т. 6. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – С. 449–450.
14. Кравець О. Неопубліковані листи В. Ягіча до О. Барвінського / О. Кравець // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2000. – Вип. 51. – С. 189–192.
15. Лучик В. Ягіч Ватрослав / В. Лучик // Енциклопедія історії України: Т. 10. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2013. – С. 723–724.
16. Микитюк В. Літературна і наукова спадщина Омеляна Огоновського: автореф. дис... канд. філ. наук: 10.01.03 – література слов'янських народів / В. Микитюк. – Львів, 1995. – 28 с.
17. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. – Львів: Піраміда, 2009. – 632 с.
18. Пашук В. Огоновський Омелян / В. Пашук // Енциклопедія історії України: Т. 7. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 523–524.
19. Потульницький В. Огляд фондів українки архівів і бібліотек Відня / В. Потульницький // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; Посольство Австрійської Республіки в Україні; Чернівецька міська рада; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Київ–Чернівці, 1999. – С. 60–70.
20. Савчак В. До 150-річчя з дня народження Івана Франка «По Дунаю льоди пливуть...» / В. Савчак // Дзеркало тижня. – № 32. – 25 серпня 2006 р.
21. Суровцова Н. В. Спогади / Н. В. Суровцова. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. – 431 с.

22. Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями / О. Сухий // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль, 2012. – Вип. 10. – С. 24–34.
23. Троян С. Слов'янські народи в австрійській суспільно-політичній думці початку XX ст. / С. Троян // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2000. – Вип. 51. – С. 92–99.
24. Франко І. Поступ славістики у Віденському університеті / І. Франко // Зібрання творів у 50 т. т. 31: Літературно-критичні праці (1897 – 1899) / Ред. Г. Вервес, О. Мороз. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 7–10.
25. Франко І. Ваарлаам і Йоасаф. Старохристиянський роман і його літературна історія / І. Франко // Зібрання творів у 50 т. т. 30: Літературно-критичні праці (1895 – 1897) / Ред. І. Дорошенко, Н. Калениченко. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 314–538.
26. Франко І. Іван Вишенський і його праці / І. Франко // Зібрання творів у 50 т. т. 30: Літературно-критичні праці (1895–1897) / Ред. І. Дорошенко, Н. Калениченко. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 7–211.
27. Швидкий В. Студинський Кирило / В. Швидкий // Енциклопедія історії України: Т. 9. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 873–875.
28. Шологон П. Джерела про життєвий шлях, громадську та наукову діяльність академіка Кирила Студинського 1869 – 1941 у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові / П. Шологон // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua>.
29. Kappeler A. Osteuropäische Geschichte / A. Kappeler // Aufriss der Historischen Wissenschaften in sieben Bänden. – Stuttgart, 2001. – Bd. 2. – S. 198–265.
30. Kappeler A. Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Zürich, Kölner und Wiener Sicht / A. Kappeler // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte: Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart, 2005. – S. 149–157.
31. Kappeler A. Die Bedeutung der Geschichte Osteuropas für ein gesamteuropäisches Geschichtsverständnis / A. Kappeler // Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung – Wien, 2002. – S. 43–55.
32. Kappeler A. Wiener Dissertationen Galizischer Jüdinen und Juden zur ukrainischen Geschichte (1915 – 1931) / A. Kappeler // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукович праць / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006 – 2007. – Вип. 15. – С. 720–726.
33. Leitsch W. Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907 – 1948 / W. Leitsch. – Wien [u.a.]: Bohlau, 1983. – 304 s.

REFERENCES

1. Barvinska P. Vatroslav Yagich y stanovlennia skhidnoievropeiskykh istorychnykh doslidzhen u Videnskomu universyteti / P. Barvinska // Zapysky istorychnoho fakultetu. – Odesa, 2008. – Vyp. 19. – S. 278–285.
2. Barvinska P. I. Z istorii zasnuvannia seminaru skhidnoievropeiskoi istorii u Videnskomu universyteti / P. I. Barvinska // Aktualni problemy vitchyzniano i ta vsesvitnoi istorii. – Kharkiv, 2009. – Vyp. 12. – S. 76–83.
3. Barvinska P. I. Mizh naukoiu ta politykoiu. Interpretatsii Skhidnoi Yevropy v akademichnomu seredovyschi nimetskomovnoho prostoru u kintsi XIX – pochatku XXI st.: monohrafiia / P. I. Barvinska. – Odesa: Odes. Nats. un-t im. I. I. Mechnykova, 2012. – 450 s.
4. Vyrskyi D. Perfetskyi Yevhen / D. Vyrskyi // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 8. / Red. kol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Naukova dumka, 2011. – S. 160.
5. Halyk V. Ivan Franko i Vatroslav Yahych: istoriohrafiia ta dzhernelna baza problemy / V. Halyk // Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka / [redaktery-uporiadnyky V. Ilnytskyi, A. Dushnyi, I. Zymomriia]. – Drohobych: Posvit, 2014. – Vyp. 8. – S. 4–9.
6. Halaichak T. Shchurat Vasyli / T. Halaichak // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 10. / Red. kol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Naukova dumka, 2013. – S. 688–689.
7. Herasymova H. Kaiie-Kysilevskyi Volodymyr / H. Herasymova // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7. / Red. kol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Naukova dumka, 2010. – S. 24.
8. Hilevych I. Mykhailo Skoryk – etnolog, istoryk, folkloryst / I. Hilevych // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna. – Lviv, 2014. – Vyp. 50. – S. 206–243.
9. Horak R. Dysertatsiia / R. Horak, I. Horak // Naukovyi visnyk Muzeiu I. Franka u Lvovi. – Lviv: Kameniar, 2007. – Vyp. 7. – S. 77–138.
10. Ievseienko I. Zilynskyi Ivan / I. Yevseienko // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3. / Red. kol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Naukova dumka, 2005. – S. 360.
11. Ilarion Semenovych Svientsitskyi (do 120-richchia vid dnia narodzhennia) / ukladach L. Paniv. – Lviv, 1996. – 62 s.

12. Kappeler A. Dysertanty z Ukrainy na seminari zi skhidnoievropeiskoi istorii u Videnskomu universyteti 1907 – 1945 rr. / A. Kappeler // Avstriia i Ukraina u konteksti yevropeiskoi intehratsii spivrobotnytstva. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. – Viden – Kyiv, 2005. – S. 122–134.
13. Katarhina T. Makovei Osyp / T. Katarhina // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6. / Red. kol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Naukova dumka, 2009. – S. 449–450.
14. Kravets O. Neopublikovani lysty V. Yahycha do O. Barvinskoho / O. Kravets // Problemy slovianoznavstva. – Lviv, 2000. – Vyp. 51. – S. 189–192.
15. Luchyk V. Yahych Vatroslav / V. Luchyk // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 10. / Red. kol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Naukova dumka, 2013. – S. 723–724.
16. Mykytiuk V. Literaturna i naukova spadshchyna Omeliana Ohonovskoho: avtoref. dys... kand. fil. nauk: 10.01.03 – literatura slovianskykh narodiv / V. Mykytiuk. – Lviv, 1995. – 28 s.
17. Olena Stepaniv – Roman Dashkevych. Spohady i narysy / Uporiad. H. Svarnyk, A. Feloniuk. – Lviv: Piramida, 2009. – 632 s.
18. Pashuk V. Ohonovskiy Omelian / V. Pashuk // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7. / Red. kol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Naukova dumka, 2010. – S. 523–524.
19. Potulnytskyi V. Ohliad fondiv ukrainiky arkhiviv i bibliotek Vidnia / V. Potulnytskyi // Ukrainsko-avstriiski kulturni vzaiemyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia / Natsionalna komisiia z pytan povnennia v Ukrainu kulturnykh tsinnostei; Posolstvo Avstriiskoi Respubliki v Ukraini; Chernivetska miska rada; Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy. – Kyiv–Chernivtsi, 1999. – S. 60–70.
20. Savchak V. Do 150-ricchia z dnia narodzhennia Ivana Franka «Po Dunaiu lody plyvut...» / V. Savchak // Dzerkalo tyzhnia. – № 32. – 25 serpnia 2006 r.
21. Surovtsova N. V. Spohady / N. V. Surovtsova. – K.: Vyd-vo im. O. Telihy, 1996. – 431 s.
22. Sukhyi O. Suchasna istorychna nauka v Ukraini: vizii ta napriamy / O. Sukhyi // Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny. – Ternopil, 2012. – Vyp. 10. – S. 24–34.
23. Troian S. Slovianski narody v avstriiskii suspilno-politychnii dumtsi pochatku KhKh st. / S. Troian // Problemy slovianoznavstva. – Lviv, 2000. – Vyp. 51. – S. 92–99.
24. Franko I. Postup slavistyky u Videnskomu universyteti / I. Franko // Zibrannia tvoriv u 50 t. t. 31: Literaturno-krytychni pratsi (1897 – 1899) / Red. H. Verves, O. Moroz. – K.: Naukova dumka, 1981. – S. 7–10.
25. Franko I. Vaarlaam i Yoasaf. Starokhrystianskyi roman i yoho literaturna istoriia / I. Franko // Zibrannia tvoriv u 50 t. t. 30: Literaturno-krytychni pratsi (1895 – 1897) / Red. I. Doroshenko, N. Kalenychenko. – K.: Naukova dumka, 1981. – S. 314–538.
26. Franko I. Ivan Vyshenskyi i yoho pratsi / I. Franko // Zibrannia tvoriv u 50 t. t. 30: Literaturno-krytychni pratsi (1895–1897) / Red. I. Doroshenko, N. Kalenychenko. – K.: Naukova dumka, 1981. – S. 7–211.
27. Shvydkyi V. Studynskyi Kyrylo / V. Shvydkyi // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 9. / Red. kol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Naukova dumka, 2012. – S. 873–875.
28. Sholohon P. Dzherela pro zhyttievyi shliakh, hromadsku ta naukovu diialnist akademika Kyryla Studynskoho 1869 – 1941 u fondakh Tsentralnogo derzhavnogo istorychnoho arkhivu Ukrainy u m. Lvovi / P. Sholohon // [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.stationline.org.ua>.
29. Kappeler A. Osteuropäische Geschichte / A. Kappeler // Aufriss der Historischen Wissenschaften in sieben Bänden. – Stuttgart, 2001. – Bd. 2. – S. 198–265.
30. Kappeler A. Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Zürich, Kölner und Wiener Sicht / A. Kappeler // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte: Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart, 2005. – S. 149–157.
31. Kappeler A. Die Bedeutung der Geschichte Osteuropas für ein gesamteuropäisches Geschichtsverständnis / A. Kappeler // Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung. – Wien, 2002. – S. 43–55.
32. Kappeler A. Wiener Dissertationen Galizischer Jüdinen und Juden zur ukrainischen Geschichte (1915 – 1931) / A. Kappeler // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Zbirnyk naukovykh prats / Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANA Ukrainy. – Lviv, 2006 – 2007. – Vyp. 15. – S. 720–726.
33. Leitsch W. Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907 – 1948 / W. Leitsch. – Wien [u.a.]: Bohlau, 1983. – 304 s.

Стаття надійшла до редакції 31.03.2017 р.

УДК 323.325(477.4):338.43.01/.02

DOI 10.24919/2519-058x.3.101057

Зінаїда СВЯЩЕНКО,

orcid.org/0000-0002-7773-020X

*доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань) szv09@meta.ua*

ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДО СИБІРУ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

У статті висвітлено особливості переселенського руху селян Київської губернії в роки століпінської аграрної реформи. Звертається увага на причини, результати та наслідки переселень для селянства краю. Наводяться дані про розміри переселення за 1906 – 1912 рр. на схід Російської імперії і в зворотному напрямі. Зроблено висновок про те, що в роки століпінської аграрної реформи Київська губернія займала значне місце у переселенському русі до Сибіру, який був складовою частиною і одним із засобів здійснення нової аграрної політики.

Ключові слова: *переселення, міграції, селянство, переселенці, Київська губернія, століпінська аграрна реформа.*

Лит. 18.

Zinaida SVIASHCHENKO,

*PhD hab (History), Associate Professor of World History, Pavlo Tychyna
Uman State Pedagogical University (Ukraine, Uman), szv09@meta.ua*

TRANSMIGRATION OF PEASANTRY OF KIEV GUBERNIA TO SIBERIA DURING STOLYPIN'S AGRARIAN REFORM

The article centres on the transmigration movement of peasants of Kiev gubernia in the time of Stolypin's agrarian reform. Attention is drawn to the causes, results and consequents of the transmigrations for the local peasantry. The data on the scale for 1906 – 1912 resettlement to the east of the Russian Empire and vice versa are presented.

It has been noted, that among the factors to have led to a significant migration movement, first, the revolution can be mentioned, as it further aggravated the agrarian question; then, Law of November 9, 1906 to withdraw from the community, that enabled those wishing to move away to sell their portion; also, the cessation of hostilities and gradual release of railway transport and the military; and finally, the encouragement of transmigration by the government.

During the migration policy, Stolypin's reform became clearer and of directional character. The state undertook to provide preferential transportation of migrants, to reduce the railway tariff for their luggage and cattle, to organize quick settlement and allotment of land, to ban arrears and debts of zemstvo assemblies for five years, to grant every family interest-free credits up to 165 roubles, to free immigrants for 5 years from treasury and zemstvo taxes and for 3 years from military duty.

The natives of Kiev gubernia settled mainly in Tomsk, Akmolinsk, Primorsk and Turgai gubernias.

The conclusion has been made that during Stolypin's agrarian reform Kiev gubernia occupied an important place in the colonization movement to Siberia, which was part and a means of implementation of the new agricultural policy.

Key words: *transmigration, migration, peasantry, immigrants, Kiev gubernia (province), Stolypin's agrarian reform.*

Ref. 18.

Зинаида СВЯЩЕНКО,

*доктор исторических наук, профессор кафедры всеобщей истории
Уманского государственного педагогического университета имени Павла Тичины
(Украина, Умань) szv09@meta.ua*

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ КРЕСТЬЯН КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ В СИБИРЬ В ГОДЫ СТОЛЫПИНСКОЙ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ

В статье освещены особенности переселенческого движения крестьян Киевской губернии в годы столыпинской аграрной реформы. Обращается внимание на причины, результаты и последствия

переселений для крестьянства края. Приводятся данные о размерах переселения за 1906 – 1912 гг. на восток Российской империи и в обратном направлении. Сделан вывод о том, что в годы столыпинской аграрной реформы Киевская губерния занимала значительное место в переселенческом движении в Сибирь, которое было частью и одним из средств осуществления новой аграрной политики.

Ключевые слова: переселение, миграции, крестьянство, переселенцы, Киевская губерния, столыпинская аграрная реформа.

Лит. 18.

Постановка проблеми. Дослідження переселенських рухів населення України належить до актуальних проблем історії України ХІХ – початку ХХ ст., які потребують подальшої розробки. Саме переселення селян до східних районів Російської імперії в роки столыпинської аграрної реформи були складовою частиною реформування сільського господарства країни. За допомогою цього уряд розраховував зменшити перенаселення селян в європейській частині Росії і надати можливість тим з них, які хотіли займатися сільським господарством, але не мали для цього достатньої кількості землі, проявити свою ініціативу на новому місці. Київська губернія у селянських переселеннях займала значне місце серед європейських губерній Росії.

Аналіз досліджень. Процесам переселення та переселенській політиці Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. присвячено низку досліджень. Серед них слід виділити праці В. Кабузана [1], А. Кауфмана [2], В. Степиніна [3], В. Шандри [4], Г. Шмелева [5], М. Якименко [6; 7], І. Ямзіна [8], А. Яхонтова [9] та ін. Безпосередньо вивченню історії переселення селян України на Схід Російської імперії присвячені кандидатська та докторська дисертації М. Якименка [10; 11]. Це – перші дисертаційні дослідження, які окремо розглядають роль саме українського селянства в колонізації Сходу Російської імперії, роз'яснюють причини та наслідки того величезного переселенського руху з України. Але більшість дослідників звертають увагу на значення переселенської політики в роки столыпинської аграрної реформи для України загалом, тому запропонована тема дослідження залишається відкритою.

Мета статті. Автор запропонованої публікації ставить за мету дослідити переселенський рух селян Київської губернії в роки столыпинської аграрної реформи.

Виклад основного матеріалу. Столыпинська аграрна реформа не була випадковою. Вона впливала із тогочасних економічних та історичних умов, які вимагали створення нової законодавчої бази. В основі аграрної реформи лежали такі складові частини, як дозвіл селянам отримувати землю у приватну власність (хутір чи відруб), переселення селян у малозаселені районисходу Російської імперії.

У роки столыпинської аграрної реформи розпочинається якісно новий етап в освоєнні сибірських земель, що почався після 1906 р. 70% його учасників становили вихідці з українських губерній.

Для цього етапу була характерна зміна соціального складу селянства, бо до переселенського руху включилася найбідніша його частина, що, не чекаючи державних дотацій, активно намагалася виїхати на Схід. Для неї вже не знайшлося таких родючих земель, як її попередникам, і вона переважно змушена була освоювати гірші площі й у більш віддалених місцях. Але не маючи засобів для успішного ведення там власного господарства, незаможні селяни або поверталися назад, або наймалися до своїх успішніших земляків [4, 233].

Київська губернія, яка займала за попереднє десятиліття шосте місце за кількістю переселенців, в останній період піднесення переселенського руху, перемістилася на третє місце [12, 5].

Для регулювання міграційних потоків створювалися відповідні місцеві державні структури – губернські та повітові землевпорядні комісії, які, згідно із законом від 6 червня 1904 р. й схваленим Миколою II положенням Ради міністрів від 10 березня 1906 р., наділялися правом відряджати уповноважених і ходоків для вибору землі за Уралом. Їм для поїздок надавалися певні пільги.

Оочі переселитися мали зареєструватися, кожні чотири сім'ї виділяли ходока й разом ті, допомагаючи один одному у дорозі, відбирали землю на поселення, враховуючи, що вона наділяється на кожного члена родини. Ходоки вибиралися із заможних сімей через значні дорожні витрати, адже поїздка тривала не менше ніж два місяці. Через них влада намагалася також врегулювати темпи переселення, то надаючи пільги, то позбавляючи їх [4, 235].

Тільки за 1908 – 1909 рр. із Київщини було відправлено до різних переселенських районів близько 7 тис. ходоків, значна частина яких у 1906 – 1913 рр. з'їздила безрезультатно: їх не влаштували запропоновані землі, кліматичні умови, відсутність водойм, заболочені або лісові райони. Не влаштували ходоків і віддаленість майбутніх поселень, звідки важко було дістатися з хлібним товаром до місць його збуту. Ці обставини не відповідали очікуваним результатам, тим ідеальним сподіванням, які селяни уявляли собі з листів односельчан та родичів [7, 35].

Найбільше до Сибіру переселялося в період 1905 – 1914 рр., особливо інтенсивно з 1908 р. За даними, які наводить Л. Ф. Склярів, із Київської губернії в ці роки переселилися 171 369 осіб [13, 127, 129].

Дані про розміри сімейного переселення за 1906 – 1912 рр. можна взяти зі статистичного дослідження П. Новоселова:

1906 р.	–	7608
1907 р.	–	34458
1908 р.	–	44116
1909 р.	–	33139
1910 р.	–	17704
1911 р.	–	7201
1912 р.	–	3931
Всього	–	148157 [12, 4].

У цьому ж таки дослідженні представлені результати переселень по повітах Київської губернії [12, 13]. Вони є такими:

Повіти	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	Всього
Канівський	570	5163	9831	4828	1619	816	464	23 291
Звенигородський	2303	6801	4700	2936	1145	814	422	19 121
Таращанський	1047	5765	4405	2314	896	266	445	15 138
Васильківський	245	1397	4257	4137	2166	843	430	13 472
Уманський	83	736	2912	5403	2344	829	397	12 704
Черкаський	1514	1331	2618	3648	2320	790	359	12 580
Чигиринський	434	928	2104	2502	2301	1047	490	9806
Липовецький	720	1937	3127	2129	1355	313	202	9783
Сквирський	209	3703	2078	2003	961	509	205	9668
Радомишльський	57	2585	3299	1614	801	214	205	8775
Київський	124	811	4053	921	902	454	133	7398
Бердичівський	302	3301	732	704	894	306	179	6418

1906 р. – найменший за розмірами переселень, далі, як бачимо, переселення досить інтенсивні. З 1910 р. рух знову зменшується. Основну масу переселенців дала південна частина Київської губернії.

Цікавими є дані по волостях [12, 13]:

Повіти	Заг. к-сть волостей	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Канівський	19	17	19	18	18	19	18	18
Звенигородський	17	17	17	17	17	17	16	16
Таращанський	13	13	13	13	13	13	12	11
Васильківський	21	10	18	19	20	19	19	17
Уманський	19	6	15	18	19	18	17	15
Черкаський	24	15	14	23	20	22	18	15
Чигиринський	16	10	14	16	16	16	15	15
Липовецький	16	12	16	15	16	15	13	12
Сквирський	16	9	16	16	16	15	14	15

Радомисльський	17	5	14	16	15	14	13	12
Київський	20	6	12	14	14	17	14	14
Бердичівський	16	11	16	15	11	13	12	12

Загалом із 7344 поселень Київської губернії у 1906 р. вихідці були із 536, у 1907 р. – із 1092, у 1908 – із 1632, у 1909 р. – із 1857, у 1910 р. – із 1348, у 1911 р. – із 844 і у 1912 р. – із 621 поселення [12, 24].

Серед факторів, які зумовили такі наслідки переселенського руху, слід назвати революційні події, які ще більше загострили аграрне питання; закон 9 листопада 1906 р. про вихід із общини, який дав можливість охочим переселитися продавати свій наділ; припинення військових дій і поступове звільнення залізниць від перевезень військових і, нарешті, заохочення переселень урядом.

Указ від 9 листопада 1906 р. дав змогу селянам при переселенні продавати закріплену в приватну власність землю, а отже, сприяв активізації переселенського руху, особливо з районів аграрного перенаселення. Помітну роль відігравала і пропаганда переселення та обіцянки уряду допомоги переселенцям грошовим кредитом. Майже відразу після указу 1906 р. уряд дав розпорядження щодо впровадження низки заходів з метою переселення селян.

Під час столипінської реформи політика переселення набула більш чіткого й спрямованого характеру. Пропонувалося організувати в Сибіру навіть торги за окремі ділянки, і тільки після того переселенець мав їхати займати викуплену землю. Аби підготувати селян до переїзду, ознайомити їх з новими умовами, Переселенське управління почало видавати тисячними накладками відповідну літературу, зокрема 1907 р. було надруковано 130 тисяч книг із 400 тисячами пояснень [13, 125].

Як зазначає В. Шандра, держава не скупилася на обіцянки, коли йшлося про законний переїзд, адже вона зобов'язувалася забезпечити пільгове перевезення мігрантів, зменшити залізничний тариф на їх багаж та домашніх тварин, влаштувати швидке поселення й наділення землею, зняти недоїмки, борги земських зборів на п'ять років, безвідсоткові кредити кожній сім'ї до 165 руб. [4, 236]. Нарешті, переселенці на п'ять років звільнялися від казенних, земських податків і на три роки – від військової служби [14, 496]. Хоч і невеликими були ці пільги, але сприяли тому, що все більше сільських бідняків вирушали шукати кращої долі на «новій землі».

Як одна з перспективних описувалася, зокрема, Єнісейська губернія, її м'який клімат і землі, які дають високу врожай. Влада обіцяла, що вирощений хліб переселенці зможуть продавати у великій кількості робітникам золотих копалень та заводів, які постійно його потребують. Однак життєві реалії далеко не завжди відповідали агітаційним заклинам. Справді, тим переселенцям, що мали свідоцтва на виділені землі, надавалися пільги на проїзд і перевезення багажу, однак їх позбавлялися ті, хто їхали без них. Проте всі вони, й інші однаково страждали від антисанітарних умов у поїздах, викликаних тривалістю переїзду, скупченістю великої чисельності людей без елементарних побутових зручностей [4, 236].

На адаптацію селян у Сибіру впливали природно-економічні умови, їхня схожість із тим краєм, звідки прибували поселенці. Мігранти перших періодів виявилися в найкращому становищі, бо могли вибирати родючіші землі.

Українські селяни намагалися осідати на півдні з його знайомим лісостеповим ландшафтом, де краще було розвивати землеробство. Внаслідок цього їх поселення сконцентровано тяглися степовими районами північного Казахстану й південного Сибіру і на сході – у басейнах Амура та Уссури [15, 37].

У роки Столипінської аграрної реформи українці переселялися головним чином в Ішимський і Тюкалінський округи Тобольської губернії; в Барнаульський, Бійський і Каїнський округи Томської губернії. Основними заняттями українських колоністів залишалося землеробство та скотарство в сполученні з промислами й ремеслами. Усього за період з 1864 до 1914 р. до Сибіру переселилися 3687 тис. осіб, основна маса яких були етнічними українцями – вихідцями з Наддніпрянської України [16, 94–96]. Наприклад, на 1914 р. на території Сірого Клину, або Сірої

України, проживали майже 1605 тис. українських колоністів. Серед них 175,7 тис. були вихідцями з Київської губернії [17, 27].

Вихідці із Київської губернії розселилися приблизно так: у Томській губернії – 24%, в Акмолінській – 21,5%, Приморській – 19,8%, в Тургайській – 8,2% [12, 31].

Але постійні звістки від переселенців про недостатню кількість та погану якість землі, незадовільні умови переселення, недостатність урядової допомоги призвели до того, що переселенська хвиля почала потроху спадати.

Це пояснюється кількома обставинами. Передусім, як не дивно, землевпорядні служби «на новій землі» не встигали відводити земельні ділянки й багатьом пропонували не підготовлені для поселень місця. Збільшенню переселень до Сибіру сприяла й своєрідна ейфорія, чутки про те, як просто і досить швидко можна розбагатіти в казково щедрому Сибіру. Коли ж дійсність виявлялася зовсім протилежною, легковіри швидко розчаровувалися і поверталися назад. Звичайно, відіграв свою роль неврожай 1911 р. Мотиви повернення були різні: туга за рідним краєм, природно-кліматичний фактор, який негативно позначався на стані здоров'я окремих осіб, а найперше – труднощі з облаштуванням, з якими зіткнулися переселенці на перших порах [18, 90].

Земські статистики помітили, що більше осіб поверталися зі степових областей та менше – з лісових губерній краю. Із них 41,1% називали причиною повернення відсутність придатної землі для господарювання, 24,8% – недостатність матеріальних засобів, 5,4% – неврожайні ґрунти, 4,2% – заболоченість, відсутність водойм і гористість [4, 237].

Дані про розміри зворотного руху переселенців Київської губернії за 1906 – 1912 рр.:

1906 р.	–	413
1907 р.	–	1394
1908 р.	–	1806
1909 р.	–	2529
1910 р.	–	3718
1911 р.	–	3888
1912 р.	–	1962
Всього	–	15710 [12, 9].

У 1913 р. до Сибіру переселилися 3759 осіб, назад повернулися 597 [12, 10].

Якщо порівняти із переселеннями 1896 – 1905 рр., то середній річний вихід по Київській губернії за семиріччя 1906 – 1912 рр. перевищує середній річний вихід із неї за 1896 – 1905 рр. майже в 7,5 раза (21165 проти 2831) [12, 12].

У підсумку за 17 років із Київської губернії до Сибіру виїхали 180231 (12%) осіб, повернулися – 20539 (10%) [12, 12].

Однак не будемо забувати й про те, що не всіх селян простори Сибіру зустрічали суворо. Були й задоволені переїздом. Природні умови дозволяли їм успішно займатися тваринництвом, особливо у північних районах Західного Сибіру. Швидкому росту сибірського маслоробства сприяло як зростання виробництва товарного молока в селянських господарствах, так і розквіт кооперації, виникнення щільної мережі маслоробних артілей. Варто зауважити, що рівень розвитку кооперації у Сибіру був досить високий. Сибір був багатим і вільним. Община зберігала тут найкращий спадок, ідею соціального захисту, колективізм і була звільнена від «рівності злиднів». Унаслідок освоєння земель Сибір став розвинутим регіоном виробництва землеробської продукції. Через Сибірську магістраль, у будівництві якої брали участь переважно вихідці з України, в 1913 р. було перевезено на внутрішній і зовнішній ринки близько 50 млн. пуд. зерна. На сибірських землях збирали в середньому 300 пуд. зернових із десятини, а пуд найкращої пшениці коштував 50 коп. [18, 89].

Завдяки переселенському рухові були досягнуті вагомі результати в економічному і соціальному розвитку, насамперед Сибіру. За 1906 – 1913 рр. посівні площі регіону збільшилися на 80% [18, 89]. Це, зі свого боку, сприяло зниженню гостроти земельного питання в центрі імперії, в тому числі й в Україні.

У результаті переселення вивільнилася земля у густонаселених районах України, яку одержали односельці вибулих. На превеликий жаль, реформі не судилося завершитися динамічно, вона

залишилася незавершеною через низку обставин і була призупинена постановою Тимчасового уряду 28 червня (11 липня) 1917 р.

Висновки. Таким чином, переселення селян у роки столипінської аграрної реформи до Сибіру було складовою частиною і одним із засобів здійснення нової аграрної політики. За допомогою переселень уряд П. Столипіна намагався зменшити аграрне перенаселення європейських губерній Росії. Київська губернія займала значне місце у переселенському русі. Основним контингентом серед переселенців були безземельні та малоземельні селяни. Саме їм довелося долати величезні перешкоди для того, щоб організувати стійке господарство на нових землях. Організація переселенської кампанії мала низку недоліків – недостатнє інформування переселенців про місця їх майбутнього проживання, погана організація перевезення переселенців, недостатня грошова забезпеченість. Водночас, завдяки переселенському рухові були досягнуті вагомні результати в економічному і соціальному розвитку Сибіру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850 – 1916 рр. / В. М. Кабузан // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 65–70.
2. Кауфман А. А. Переселение и колонизация / А. А. Кауфман. – СПб., 1905. – 348 с.
3. Степунин В. А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века (Переселенческий закон 6 июня 1904 г.) / В. А. Степунин // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 161–165.
4. Шандра В. С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861 – 1917 рр.: чинники та наслідки / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 19. – С. 228–242.
5. Шмелев Г. И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г. И. Шмелев. – М.: Наука, 2000. – 255 с.
6. Якименко Н. А. Аграрные миграции в России (1861 – 1917 гг.) / Н. А. Якименко // Вопросы истории. – 1983. – № 1. – С. 17–31.
7. Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906 – 1913 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1974. – № 7. – С. 32–42.
8. Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян / И. Ямзин. – К., 1912. – 198 с.
9. Яхонтов А. П. Переселение и колонизация / А. П. Яхонтов. – Харьков, 1925. – 105 с.
10. Якименко Н. А. Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906 – 1913 гг.) Автореф. дис. ... канд. ист. наук. (07.00.02) / Н. А. Якименко. – К., 1977. – 30 с.
11. Якименко Н. А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861 – 1917 гг.). Автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. / КГУ им. Т. Г. Шевченко / Н. А. Якименко. – К., 1989. – 36 с.
12. Новоселов П. М. Переселение в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-Русской областной земской переселенческой организации: За 1906 – 1912 гг.: [В 2-х вып.] / Петр М. Новоселов. – Полтава: Бюро Ю.-Р.О.З.П. орг., 1913. – Автор указан в предисловии. Вып. 1: Учет семейного переселения: Текст и сводные таблицы. – 1913. – [4], IV, 56, [2], 192 с.
13. Скляр Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы / Л. Ф. Скляр. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1962. – 588 с.
14. Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – 552 с.
15. Черномаз В. А. Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917 – 1922) / В. А. Черномаз. – Владивосток: Изд. Дальневосточного у-та, 2009. – 560 с.
16. Промышленное и сельскохозяйственное освоение Восточной Сибири. – Иркутск: ИГПУ, 1998. – 195 с.
17. Подрез Ю. В. Українська діаспора Сибіру та Далекого Сходу в другій половині XIX – початку XX століття / Ю. В. Подрез // Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Харків, 2014. – Вип. 51. – С. 25–30.
18. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Марчук. – К.: «Знання», 2000. – 343 с.

REFERENCES

1. Kabuzan V. M. Pereselennia ukraintsv u Dalekoskhidnyi krai v 1850 – 1916 rr. / V. M. Kabuzan // Ukrainnyi istorychnyi zhurnal. – 1971. – № 2. – S. 65–70.
2. Kaufman A. A. Pereselenie i kolonizatsiya / A. A. Kaufman. – SPb., 1905. – 348 s.

3. Stepynin V. A. Iz istorii pereselencheskoy politiki samoderzhaviya v nachale KhKh veka (Pereselencheskiy zakon 6 iyunya 1904 g.) / V. A. Stepynin // Istoriya SSSR. – 1960. – № 5. – S. 161–165.
4. Shandra V. S. Pereselennia ukrainskykh selian do Sybiru u 1861 – 1917 rr.: chynnyky ta naslidky / V. S. Shandra // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – 2011. – Vyp. 19. – S. 228–242.
5. Shmelev G. I. Agrarnaya politika i agrarnye otnosheniya v Rossii v KhKh veke / G. I. Shmelev. – M.: Nauka, 2000. – 255 s.
6. Iakymenko N. A. Ahrarnye myhratsyy v Rossyy (1861 – 1917 hh.) / N. A. Yakymenko // Voprosy ystoryy. – 1983. – № 1. – S. 17–31.
7. Iakymenko M. A. Orhanizatsiia pereselennia selian z Ukrainy v roky stolypinskoï ahrarnoi reformy (1906 – 1913 rr.) / M. A. Yakymenko // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1974. – № 7. – S. 32–42.
8. Yamzin I. Pereselencheskoe dvizhenie v Rossii s momenta osvobozhdeniya krestyan / I. Yamzin. – K., 1912. – 198 s.
9. Yakhontov A. P. Pereselenie i kolonizatsiya / A. P. Yakhontov. – Kharkov, 1925. – 105 s.
10. Yakimenko N. A. Pereselencheskoe dvizhenie iz Ukrainy v gody stolypinskoï agrarnoy reformy (1906 – 1913 gg). Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. (07.00.02) / N. A. Yakimenko. – K., 1977. – 30 s.
11. Yakimenko N. A. Pereselenie krestyan Ukrainy na okrainy Rossii v period kapitalizma (1861 – 1917 gg.). Avtoref. dis. ... doktora ist. nauk: 07.00.02. / KGU im. T. G. Shevchenko / N. A. Yakimenko. – K., 1989. – 36 s.
12. Novoselov P. M. Pereselenie v Sibir iz vosmi guberniy, vkhodyashchikh v sostav Yuzhno-Russkoï oblastnoï zemskoy pereselencheskoï organizatsii: Za 1906 – 1912 gg.: [V 2-kh vyp.] / Petr M. Novoselov. – Poltava: Byuro Yu.-R.O.Z.P. org., 1913. – Avtor ukazan v predislovii. Vyp. 1: Uchet semeynogo pereseleniya: Tekst i svodnye tablitsy. – 1913. – [4], IV, 56, [2], 192 s.
13. Sklyarov L. F. Pereselenie i zemleustroystvo v Sibiri v gody stolypinskoï agrarnoy reformy / L. F. Sklyarov. – L.: Izd-vo Leningradskogo un-ta, 1962. – 588 s.
14. Istoriia selianstva Ukrainsoï RSR: U 2-kh T. – K.: Naukova dumka, 1967. – T. 1. – 552 s.
15. Chernomaz V. A. Ukrainsoe natsionalnoe dvizhenie na Dalnem Vostoke (1917–1922) / V. A. Chernomaz. – Vladivostok: Izd. Dalnevostochnogo u-ta, 2009. – 560 s.
16. Promyshlennoe i selskokhozyaystvennoe osvoinie Vostochnoy Sibiri. – Irkutsk: IGPU, 1998. – 195 s.
17. Podriez Yu. V. Ukrainska diaspora Sybiru ta Dalekoho Skhodu v druhii polovyni XIX – pochatku XX stolittia / Yu. V. Podriez // Zbirnyk naukovykh prats / Khark. nats. ped. un-t imeni H. S. Skovorody. Seriia «Istoriia ta heohrafiia». – Kharkiv, 2014. – Vyp. 51. – S. 25–30.
18. Panchenko P. P. Ahrarna istoriia Ukrainy / P. P. Panchenko, V. A. Marchuk. – K.: «Znannia», 2000. – 343 s.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2017 р.

УДК 94(477.83/.86)«1917/1918»
DOI 10.24919/2519-058x.3.101053

Андрій ЛОЗИНСЬКИЙ,
orcid.org/0000-0001-7282-6299
кандидат історичних наук,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності
(Україна, Львів) lozynskiy@gmail.com

ГАЛИЦЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ЧИННИК У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (ЛЮТИЙ 1917 – БЕРЕЗЕНЬ 1918 рр.)

У статті розкриваються роль і значення галицького військового чинника в боротьбі за відновлення української державності на заключному етапі Першої світової війни у 1917 – 1918 рр. Висвітлена діяльність на Правобережній Україні підрозділів січових стрільців під командуванням Євгена Коновальця. Зазначається, що це військове формування було першою спробою уряду Української Народної Республіки організувати регулярні збройні сили, а самі стрільці виявилися найбільш боєздатною частиною тодішньої української армії.

Ключові слова: Перша світова війна, Українська Центральна Рада, державність, Українська Народна Республіка, військовий чинник, Галицько-Буковинський курінь січових стрільців, легіон Українських січових стрільців.

Лім. 22.

Andrii LOZYNSKYI,
PhD (History), Assistant Professor of Department
of Humanities and Social Work of Lviv State University of Life Safety
(Ukraine, Lviv) lozynskiy@gmail.com

GALICIAN MILITARY FACTOR IN THE STRUGGLE FOR UKRAINIAN STATEHOOD (FEBRUARY 1917 – MARCH 1918)

The problem of the military factor in the struggle for Ukrainian statehood in the First World War is important in the study of the history of Ukraine and military history of leading European countries during the first quarter of the twentieth century. Based on involved scientific and historical works and archival documents the article highlighted the complete picture of participation of Galician military forces in the struggle for the restoration of Ukrainian statehood at the final stage of World War (February 1917 – March 1918).

The fall of the Russian Tsars in February 1917 caused a real explosion of national consciousness among Ukrainian soldiers. During the spring and summer of 1917, tens of thousands of Ukrainians were involved into the process of Ukrainization of front-line units. Thus, about 120 thousand of soldiers and officers were Ukrainized in garrisons located in the territory of Ukraine. In addition, there were nearly 1.9 million of military prisoners of the Austro-Hungarian army in the Ukrainian territory, including many people from Western Ukraine.

In July 1917 NGO «Galicia-Bukovina Committee on assistance to victims of the war» tried to create a separate military unit of the Austro-Hungarian war prisoners. However, the leadership of the Central Council, fearing accusations of the Russian Provisional Government in collaboration with the enemy, banned Ukrainized units to make former Austrian military as its members.

After the Bolshevik Revolution in St. Petersburg at the end of October 1917, a Galicia-Bukovina kuren of Sich Riflemen was formed in Hetman Doroshenko Ukrainized Regiment. As in Kiev there was no regular army, the first task of the kuren was to organize a guard duty in the Kyiv garrison. In January 1918 at the initiative of the former Austro-Hungarian officers of the Legion of Ukrainian Sich Riflemen (USR) A. Melnyk, W. Kuchabskiy, R. Syshko, F. Chernik, I. Smola and etc., who were at this time in Kiev the kuren became an efficient military unit under the command of E. Konovalets. Basically the kuren served as a protection of the government of Ukrainian National Republic (UNR).

At the beginning of 1918, in terms of the increasing threat of Russian Bolshevik aggression, the government of UNR appealed to Austro-Hungary to assist – to send a Legion of USR and other military units, consisting of Ukrainian, to Ukraine. However, the Austrian authorities were in no hurry to help the Ukrainians. This pace of developments forced many Galicians willingly go to serve in the army of UNR.

The situation changed dramatically after the signing the Brest peace treaty between UNR and central states in early February 1918. By the end of February, a group of Galician Riflemen under the command of William

Habsburg, the Colonel USR Legion, a representative of the Austrian ruling dynasty, made a trip to the Right-Bank Ukraine being a part in the Austro-Hungarian army. As it turned out, the only Sich Riflemen became one of the best organized military units of UNR army, which continued to struggle for the restoration of Ukrainian statehood.

Key words: *First World War, Ukrainian Central Council, statehood, Ukrainian National Republic, military factor, Galicia-Bukovina kuren of Sich Riflemen, Legion of Ukrainian Sich Riflemen.*

Ref. 22.

Андрей ЛОЗИНСКИЙ,

*кандидат исторических наук, доцент кафедры гуманитарных дисциплин
и социальной работы Львовского государственного университета
безопасности жизнедеятельности (Украина, Львов) lozynskiy@gmail.com*

ГАЛИЦКИЙ ВОЕННЫЙ ФАКТОР В БОРЬБЕ ЗА УКРАИНСКУЮ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ (ФЕВРАЛЬ 1917 – МАРТ 1918 гг.)

В статье раскрываются роль и значение галицкого военного фактора в борьбе за восстановление украинской государственности на заключительном этапе Первой мировой войны в 1917 – 1918 гг. Представлена деятельность на Правобережной Украине подразделений сечевых стрельцов под командованием Евгения Коновальца. Отмечается, что это военное формирование было первой попыткой правительства Украинской Народной Республики организовать регулярные вооруженные силы, а сами стрелки оказались наиболее боеспособной частью тогдашней украинской армии.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Украинская Центральная Рада, государственность, Украинская Народная Республика, военный фактор, Галицко-Буковинский курень сечевых стрельцов, легион Украинских сечевых стрельцов.*

Лит. 22.

Постановка проблеми. Розкриття і характеристика проблем галицького військового чинника в боротьбі за українську державність у 1917 – 1918 рр. має важливе значення при вивченні історії України та військової історії провідних європейських держав в роки Першої світової війни. Ці питання довгий час свідомо замовчувалися або подавалися у спотвореному вигляді радянською історіографією, і фальсифікуються ще й сьогодні російськими шовіністичними елементами. Події національно-визвольної боротьби українців у 1917 – 1921 рр. трактувалися як «буржуазно-націоналістичні» та «антинародні».

Аналіз досліджень. Сьогодні окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення у працях, присвячених історії українських січових стрільців (В. Гоцький, А. Коваленко, М. Ковальчук, М. Лазарович, М. Литвин, О. Медвідь, К. Науменко, В. Футулуйчук); підтримці й обороні Української Центральної Ради (УЦР) (Т. Бевз, В. Верстюк, П. Мірчук, В. Моклович, Х. Овад); формуванню і діяльності українських збройних сил доби визвольних змагань (В. Голубко, М. Кравчук, В. Литвин, О. Ресент, В. Ромащенко, Я. Тинченко, Б. Якимович) та ін. [17]. Але досліджуючи військове будівництво та бойову діяльність української армії доби визвольних змагань, сучасні історики менше уваги звертають на важливу роль галицького військового чинника в боротьбі за здобуття незалежної Української держави.

Значний інтерес у цьому плані складає праця В. Довбні «Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917 – 1920 років» [7] та публікація В. Ярового й П. Ткачука [21], присвячені дослідженню ролі та місця галицьких збройних підрозділів у процесі становлення Української Народної Республіки (УНР). Варті уваги низка досліджень В. Солдатенка, де значна увага приділяється процесу формування українських збройних сил [18].

Певну цінність становлять науково-історичні та мемуарно-аналітичні праці представників української діаспори. Чимало з них були учасниками або очевидцями тих подій, а тому їм властива певна емоційність та суб'єктивізм в оцінках. Як зауважили сучасні українські історики К. Кондратюк і В. Мандзяк: «Біль за втрачену самостійність, за невикористані державотворчі можливості до краю загострив українські національні почуття... Звідти випливала така ментальна риса, надмірна ідеологізація діяльності історика, тісне переплетення історіографії з різними напрям-

ками суспільно-політичної думки» [11, 566–567]. Це був один з факторів, що ускладнював процес дослідження проблеми.

Таким чином, незважаючи на значну активізацію досліджень з військової історії, досі не здійснено об'єктивного розгляду впливу галицького військового чинника у боротьбі за державну незалежність України в 1917 – 1918 рр.

Мета статті полягає у висвітленні на основі залучених науково-історичних праць та архівних документів цілісної картини участі галицьких військових формувань у боротьбі за відновлення української державності на заключному етапі Першої світової війни (лютий 1917 – березень 1918 рр.).

Виклад основного матеріалу. Падіння російської монархії наприкінці лютого – початку березня 1917 р. викликало справжній вибух національної свідомості в середовищі українських військовослужбовців, що посилювало необхідність формування національної держави. Першим кроком до цього стало утворення в березні 1917 р. УЦР. Як відзначав її голова М. Грушевський, революційні події «викликали найбільший рух у війську, який послужив на найближчі місяці найсильнішою розчинною силою для українського руху» [5, 16]. На початку травня в Києві був скликаний Всеукраїнський військовий з'їзд, на який прибули близько 1000 делегатів, які представляли майже 1 млн. військовослужбовців-українців. Делегати з'їзду визнали УЦР єдиним загальноукраїнським політичним органом та сформували Український Генеральний Військовий Комітет, що об'єднав усіх солдат і офіцерів-українців, хто визнавав нову владу або був її прихильником.

Слід зазначити, що навесні-влітку 1917 р. десятки тисяч українців включилися в процес українізації фронтних частин. Зокрема, в гарнізонах, дислокованих на території України, було українізовано майже 130 запасних і спеціальних полків, які налічували близько 120 тис. солдат і офіцерів [3, 51]. Крім цього, внаслідок бойових дій на українській території російської держави перебували майже 1,9 млн. військовополонених австро-угорської армії, серед яких значну частину становили вихідці із західноукраїнських земель [4, 234]. Так, у липні 1917 р. громадська організація «Галицько-Буковинський Комітет допомоги жертвам війни» звернулася з проханням до УЦР дозволити їй створити окрему військову частину з австро-угорських військовополонених. Однак керівництво УЦР, побоюючись звинувачень російського Тимчасового уряду у співпраці з противником, заборонило українізованим підрозділам приймати до свого складу колишніх австрійських військовослужбовців [14, 35].

Після більшовицького перевороту у Петрограді наприкінці жовтня 1917 р., УЦР сформувала «Крайовий комітет з охорони революції в Україні», що займався проблемами захисту новоутвореної УНР від контрреволюційної діяльності. На початку листопада 1917 р. у Києві з ініціативи «Галицько-Буковинського Комітету» пройшло велике віче, де була ухвалена резолюція з вимогою утворити галицьку військову частину для боротьби за визволення українських земель. Таке рішення підтримав Генеральний секретар військових справ УЦР С. Петлюра, зазначаючи: «Для того, щоб не допустити до насильства над частиною українського народу треба мати передусім реальну силу. Я вірю, що Галичина і Буковина будуть приєднані до Української республіки» [16].

Тоді ж час українська преса опублікувала відозву «Тимчасової Головної Ради Галицьких, Буковинських і Угорських українців», із закликом до добровольців йти у ряди нового військового формування – Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Крім цього, наголошувалося: «Ми галицькі, буковинські і угорські українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти як найдіяльнішу участь в творенні нового ладу на Україні. Сповнюючи цей наш святий обов'язок, ми повинні створити таку силу, яка змогла б допомогти українському народові здобути і закріпити все те, що було проголошено в Третім Універсалі...» [7, 157]. Передбачалось, що курінь має входити до складу українізованого полку імені гетьмана П. Дорошенка, а його командиром призначили колишнього офіцера російської імператорської армії О. Лисенка.

За дорученням «Галицько-Буковинського Комітету», Р. Дашкевич відібрав у Дарницькому таборі військовополонених перших 22 добровольців, серед яких був Є. Коновалець. Як згадував згодом січовий стрілець М. Курах: «Охотників прибувало щораз то більше. Одні з них голосилися самі, других прислав «Галицько-Буковинський Комітет», а ще інших приводили наші вербункові

емісари, що ходили по військових етапах і всюди, там, де було можна стрінути полонених українців. З кінцем листопада 1917 наш курінь начислював 317 охотників» [13, 10]. Також до куреня спрямовувалися всі, хто погоджувався служити в армії, а це були, в основному, військовополонені українці з різних російських таборів, які прибули до Києва. Впродовж місяця зголосилися близько 200 стрільців [14, 223]. Оскільки у тогочасному Києві не було регулярної армії, то першим завданням військовослужбовців куреня стала організація вартової служби у Київському гарнізоні.

У січні 1918 р. до Києва почали прибувати військовополонені з Катеринославщини, Кривого Рогу, Волзьких таборів та ін. Серед них були колишні командири австро-угорського легіону Українських січових стрільців (УСС) А. Мельник, В. Кучабський, Р. Сушко, П. Пасіка та ін. Разом зі своїми побратимами, які вже перебували у складі куреня, – Ф. Черником, І. Смолою, А. Доморадським та іншими, вони вирішили перетворити його на боездатне військово формування. 19 січня у Києві відбулися загальні збори стрільців, де командиром реформованого Першого куреня січових стрільців був обраний Є. Коновалець. До нового військового підрозділу увійшли: курінь піхоти, що складався із двох сотень по 200 стрільців, запасна сотня чисельністю 100 стрільців, сотня кулеметників у складі 150 стрільців, гарматна батарея із 12 стрільців. Командний склад, 1-ша і 2-га сотні та гарматна батарея склалися лише з галичан. Зокрема, у 1-й сотні майже 66 % особового складу становили полонені українці австро-угорської армії, 10 % – колишні стрільці легіону УСС, а решта – біженці з Галичини [14, 225; 19, 15].

Тоді ж УЦР намагалася нейтралізувати пробільшовицькі російські військові частини в Києві, але це їй не вдалося. Під час наближення російсько-більшовицьких військ до Києва наприкінці січня 1918 р. у столиці вибухнуло антибільшовицьке повстання. Курінь січових стрільців разом з іншими українськими частинами врятували УЦР від неминучої поразки і втрати влади. Варто відзначити, що саме в цей час у Бресті відбувалися мирні переговори між делегаціями УНР та державами Четверного союзу, в ході яких вирішувалася доля України, тому знищення УЦР було б катастрофою для українців [10, 407].

Під тиском російського противника, УЦР і уряд УНР наприкінці січня 1918 р. змушені були залишити Київ. Курінь успішно виконав завдання евакуації державних структур до Житомира. Коли виникла загроза захоплення більшовиками Житомира, уряд УНР був переправлений до Сарн (нині Рівненська обл.) [12, 45–46]. Січові стрільці надійно провели і цей плановий відступ центральних органів влади. Крім цього, на шляху до Житомира і Сарн стрільці куреня постійно охороняли й державну скарбницю. У результаті укладення Брест-Литовського договору УНР з державами Четверного союзу в лютому 1918 р. українська влада повернулася до Києва, і згодом вся територія України була очищена австро-німецькою армією від більшовицьких військ.

За високий військовий професіоналізм командирів куреня Є. Коновальцю було присвоєно звання полковника, а весь особовий склад рішенням Міністерства військових справ УНР залишався у Києві для несення подальшої служби [2, 53; 6, 35]. Слід зазначити, що надалі курінь виконував функції національної гвардії, охороняючи органи державної влади УНР, а практичної участі у бойових діях не брав. На підставі Наказу Міністерства військових справ УНР від 26 березня 1918 р. № 118 особовий склад куреня було переформовано у полк січових стрільців, в складі трьох куренів по чотири сотні (в сотні 160 – 170 стрільців). Крім піших сотень, до складу полку ввійшли дві сотні кулеметників (разом 16 кулеметів), загін кінноти (50 шабель) та дві гарматні батареї. Таким чином, полк нараховував майже 3 тис. військовослужбовців [3, 238].

Важливе значення в процесі відновлення української державності у 1917 – 1918 рр. відіграв легіон УСС, що перебував у складі австро-угорської армії [15]. Зокрема, вже у березні 1917 р., на початковому етапі української національної революції, командування УСС звернулося до Загальної Української Ради як єдиного вищого українського представницького органу в Австро-Угорській монархії з вимогою визначитися щодо подій в Києві: «Не сміє наш Нарід бути під цю пору як судно, на якому суперники виривають собі взаємно керму з рук. Домагаємося покінчення недостойних Великого Народу компетенційних спорів. Домагаємось від наших провідників негайно порозуміння і поставлення в чолі Нації органу з неоспоримим правом проводу і заступництва» [8, 422]. Відомі галицькі офіцери Г. Коссак, Н. Гіряк, Р. Дудинський, Р. Купчинський, Л. Лепкий, В. Старосольський, М. Стронський та ін. почали інтенсивні пошуки шляхів налагодження зв'яз-

ків з УЦР. Спостерігаючи за стрімкими змінами в житті Наддніпрянської України навесні-влітку 1917 р., галичани сприймали кожен успіх там, як власний.

Дізнавшись про проголошення УНР, галицькі січові стрільці вирішили допомогти наддніпрянцям у боротьбі за відродження Української держави. На початку грудня 1917 р. з ініціативи сотника легіону Д. Вітовського була скликана офіцерська нарада, на якій обговорювалася військово-політична ситуація на фронті. Командування легіону констатувало, що «стрільці завжди вважали себе національним військом, а не «тирольцями Сходу», і питання їхньої подальшої долі є загальнонаціональним, а не особистим» [8, 425]. Так січові стрільці продемонстрували високий рівень розуміння своєї відповідальності перед українським суспільством.

Наприкінці грудня 1917 – початку січня 1918 рр., в умовах наростаючої загрози російсько-більшовицької агресії, уряд УНР звернувся до Австро-Угорщини з проханням надати допомогу у боротьбі проти росіян. Київ просив направити до України легіон УСС та інші військові підрозділи, що склалися з українців. Голова УЦР М. Грушевський про ці події пізніше згадував: «З огляду на велику цінність, яка виявилася за відділами галицьких січових стрільців, що організувалися на Україні з військовополонених й виселенців і віддавали важну прислугу в боротьбі з большевиками, дуже бажано було в даній хвилині дістати такі січові дружини з Австрії» [5, 32–33].

Однак австрійська влада не поспішала направляти легіон УСС до України. Такий розвиток подій змушував багатьох галичан самим виїжджати на Схід, і йти на службу до армії УНР. Ситуація кардинально змінилася після підписання на початку лютого 1918 р. Брест-Литовського мирного договору УНР з державами Четверного союзу. Вже до кінця лютого група галицьких стрільців під командуванням полковника легіону УСС, представника австрійської правлячої династії Вільгельма Габсбурга (увійшов в історію під українським псевдонімом Василь Вишиваний), у складі австро-угорської армії здійснила похід на Правобережну Україну [20]. В «Інструкції для УСС, що ідуть на Україну» наголошувалося: «Ніяких насильств і борб не зводити, а суперечки полагоджувати покищо своїм громадським судом! Кара смерті знесена..., поведене з людьми має бути чемне..., своїх людей шадити все і скрізь боронити..., говорити тільки по українськи до населення, без огляду чи се жид чи польський дідич» [9].

У Києві військовослужбовців легіону УСС зустрічали урочисто із національними стягами. З цього приводу в заяві командування легіону зазначалося: «На святій, перепоеній кров'ю Українській Землі стоїмо нині з незламною постановою бути сторожами Української Державности, після сил наших поглиблювати національну свідомість Українських мас і скувати їх незламною волею удержати серед днів світової хуртовини непохитно прапор Самостійної України» [1, 141]. Як виявилось згодом, саме січові стрільці стали однією з найкраще організованих військових частин армії УНР, що продовжила героїчну боротьбу за відновлення української державности. Галицьким стрільцям керівництво УНР доручало найвідповідальніші завдання військового, адміністративного та суспільно-політичного характеру.

Висновки. Галицький військовий чинник у боротьбі за українську державність наприкінці Першої світової війни проявився у безкомпромісній позиції та волі до становлення і захисту незалежної України. Проведений аналіз діяльності січових стрільців у 1917 – 1918 рр. наочно показав, що значною мірою їх дії були зумовлені тими революційними подіями, котрі відбувалися в Наддніпрянській Україні. Саме в цей період галицьке стрілецьтво остаточно визначилося із головним напрямом подальшої військово-політичної боротьби, мета якої полягала в об'єднанні з Наддніпрянською Україною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 353т (Легіон Українських січових стрільців). – Оп. 1. – Спр. 7 (Матеріали до історії Легіону Українських січових стрільців. Реферати, листи та інше). – 141 арк.
2. Бойків О. Командир – Державний муж – Творець організованого націоналізму / О. Бойків // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954: Збірка статей у 25-ліття ОУН. – Париж: На чужині; Видання Першої Української Друкарні у Франції, 1955. – С. 49–68.

3. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
4. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия / Гл. ред. С. С. Хромов. – М.: Советская Энциклопедия, 1983. – 704 с.
5. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1992. – 46 с.
6. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1965. – 208 с.
7. Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917 – 1920 років: організація та правові засади діяльності / В. Довбня; за ред. П. П. Михайленка. – К.: Текст, 2002. – 218 с.
8. За волю України: Історичний збірник УСС: В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви 1914 – 1964 / Гол. ред. С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Видання Головної Управи УСС, 1967. – 608 с.
9. Інструкція для УСС, що їдуть на Україну, апробована Командою Коша УСС // Літопис Червоної Калини (Львів). – 1934. – № 7–8. – С. 7–8.
10. Історія українського війська (від Княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко; упоряд., покажчики Б. З. Якимовича; передмова Я. Р. Дашкевича. – Вид. 4-те, змін. і допов. – Львів: Світ, 1992. – 713 с.
11. Кондратюк К. Українське національне відродження в Галичині ХІХ – початок ХХ ст. у міжвоєнній західноукраїнській історіографії / К. Кондратюк, В. Мандзяк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – Вип. 9. – С. 566–573.
12. Крезуб А. З Києва до Сарн і назад / А. Крезуб // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1938 рік. – Львів: Накладом видавн. кооперативи «Червона Калина», 1937. – С. 45–54.
13. Курах М. «Стрільська Рада» / М. Курах // Голос Комбатанта (Нью-Йорк). – 1959. – Ч. 2 (8). – С. 9–14.
14. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917 – 1967 / В. Кучабський; ред. кол.: О. Бабій, В. Зарицький, Д. Герчанівський, Б. Білинський та ін. – Чикаго: Ювілейний Комітет для відзначення 50-річчя створення формції Січових Стрільців, 1969. – 663 с.
15. Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917 – 1921 рр. / М. Литвин. – Харків: Фоліо, 2015. – 379 с.
16. Письмо Генерального Секретаріату Військових Справ до «Галицько-Буковинського Комітету» // Народна воля. – 1917. – 12 листопада.
17. Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917 – 1920 років / Л. О. Радченко. – Харків: Око, 1996. – 120 с.
18. Солдатенко В. Ф. Запровадження автономії України і Збройні Сили республіки / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7–8. – С. 24–38; Солдатенко В. Ф. Збройні Сили України (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 12. – С. 42–58; Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 3–15; Солдатенко В. Ф. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917 – 1918 рр. / В. Ф. Солдатенко, Л. Г. Хало. – К.: ПП Позднишев, 2002. – 398 с.
19. Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради (мої спомини про першу сотню СС) / Р. Сушко // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1928 рік. – Львів; Київ: Накладом вид-ва «Червона Калина», 1927. – С. 9–37.
20. Терещенко Ю. Український патріот з династії Габсбургів / Ю. Терещенко, Т. Осташко. – К.: Темпора, 2011. – 408 с.
21. Яровий В. Г. Галицькі збройні формування у боротьбі за державність Української Народної Республіки (січень 1917 – грудень 1918 рр.) / В. Г. Яровий, П. П. Ткачук // Військово-науковий вісник (Львів). – 2012. – Вип. 17. – С. 154–165.

REFERENCES

1. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi. – F. 353t (Legion Ukrainskykh sichovykh striltsiv). – Op. 1. – Spr. 7 (Materialy do istorii Legionu Ukrainskykh sichovykh striltsiv. Referaty, lysty ta inshe). – 141 ark.
2. Boikiv O. Komandyr – Derzhavnyi muzh – Tvorets orhanizovanoho natsionalizmu / O. Boikiv // Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv 1929 – 1954: Zbirka statei u 25-littia OUN. – Paryzh: Na chuzhyni; Vydannia Pershoi Ukrainskoi Drukarni u Frantsii, 1955. – S. 49–68.

3. Holubko V. Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1917 – 1918. Utvorennia ta borotba za derzhavu / V. Holubko. – Lviv: Kalvariia, 1997. – 288 s.
4. Hrazhdanskaia voina y voennaia ynterventsiia v SSSR. Entsyklopediia / Hl. red. S. S. Khromov. – M.: Sovetskaia Entsyklopediia, 1983. – 704 s.
5. Hrushevskiy M. Novyi period istorii Ukrainy za roky vid 1914 do 1919 / M. Hrushevskiy. – K.: Lybid, 1992. – 46 s.
6. Dashkevych R. Artyleriiia Sichovykh Striltsiv u borotbi za Zoloti Kyivski Vorota / R. Dashkevych. – Niu-York: Chervona Kalyna, 1965. – 208 s.
7. Dovbnia V. Sichovi Striltsi kyivskoho formuvannia u vyzvolnykh zmahanniakh 1917 – 1920 rokov: orhanizatsiia ta pravovi zasady diialnosti / V. Dovbnia; za red. P. P. Mykhailenka. – K.: Tekst, 2002. – 218 s.
8. Za voliu Ukrainy: Istorychnyi zbirnyk USS: V 50-littia zbroinoho vystupu Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv proty Moskvy 1914 – 1964 / Hol. red. S. Ripetskyi. – Niu-York: Vydannia Holovnoi Upravy USS, 1967. – 608 s.
9. Instruksiiia dlia USS, shcho yidut na Ukrainu, aprobovana Komandoiu Kosha USS // Litopys Chervonoii Kalyny (Lviv). – 1934. – № 7–8. – S. 7–8.
10. Istoriia ukrainskoho viiska (vid Kniazhykh chasiv do 20-kh rokov XX st.) / I. Krypiakevych, B. Hnatevych, Z. Stefaniv, O. Dumin, S. Shramchenko; uporiad., pokazhchyky B. Z. Yakymovycha; peredmova Ya. R. Dashkevycha. – Vyd. 4-te, zmin. i dopov. – Lviv: Svit, 1992. – 713 s.
11. Kondratiuk K. Ukrainske natsionalne vidrozhennia v Halychyni XIX – pochatok XX st. u mizhvoieniini zakhidnoukrainskii istoriohrafii / K. Kondratiuk, V. Mandziak // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2001. – Vyp. 9. – S. 566–573.
12. Krezub A. Z Kyieva do Sam i nazad / A. Krezub // Istorychnyi kaliendar-almanakh «Chervonoii Kalyny» na 1938 rik. – Lviv: Nakladom vydavn. kooperatyvy «Chervona Kalyna», 1937. – S. 45–54.
13. Kurakh M. «Striletska Rada» / M. Kurakh // Holos Kombatanta (Niu-York). – 1959. – Ch. 2 (8). – S. 9–14.
14. Kuchabskyi V. Korpus Sichovykh Striltsiv: Voiенно-istorychnyi narys. Yuvileine vydannia 1917 – 1967 / V. Kuchabskyi; red. kol.: O. Babii, V. Zarytskyi, D. Herchanivskiyi, B. Bilynskyi ta in. – Chikago: Yuvileinyi Komitet dlia vidznachennia 50-richchia stvorennia formatsii Sichovykh Striltsiv, 1969. – 663 s.
15. Lytvyn M. Proekt «Ukraina». Halychyna v Ukrainskii revoliutsii 1917 – 1921 rr. / M. Lytvyn. – Kharkiv: Folio, 2015. – 379 s.
16. Pysmo Heneralnogo Sekretariatu Viiskovykh Sprav do «Halytsko-Bukovynskoho Komitetu» // Narodna volia. – 1917. – 12 lystopada.
17. Radchenko L. O. Suchasna istoriohrafiiia natsionalno-demokratychnoi revoliutsii v Ukraini 1917 – 1920 rokov / L. O. Radchenko. – Kharkiv: Oho, 1996. – 120 s.
18. Soldatenko V.F. Zaprovadzhennia avtonomii Ukrainy i Zbroini Syly respubliky / V. F. Soldatenko // Ukr. ist. zhurn. – 1992. – № 7–8. – S. 24–38; Soldatenko V. F. Zbroini Syly Ukrainy (hruden 1917 – kviten 1918 rr.) / V. F. Soldatenko // Ukr. ist. zhurn. – 1992. – № 12. – S. 42–58; Soldatenko V. F. Stanovlennia ukrainskoi derzhavnosti i problema zbroinykh syl (berezen 1917 – kviten 1918 rr.) / V. F. Soldatenko // Ukr. ist. zhurn. – 1992. – № 5. – S. 3–15; Soldatenko V. F. Viiskovyi chynnyk u borotbi za politychnu vladu v Ukraini v 1917 – 1918 rr. / V. F. Soldatenko, L.H. Khalo. – K.: PP Pozdnyshch, 2002. – 398 s.
19. Sushko R. Sichovi Striltsi za Tsentralnoi Rady (moi spomyny pro pershu sotniu SS) / R. Sushko // Istorychnyi kaliendar-almanakh «Chervonoii Kalyny» na 1928 rik. – Lviv; Kyiv: Nakladom vyd-va «Chervona Kalyna», 1927. – S. 9–37.
20. Tereshchenko Yu. Ukrainskiy patriot z dynastii Habsburhiv / Yu. Tereshchenko, T. Ostashko. – K.: Tempora, 2011. – 408 s.
21. Yarovyi V. H. Halytski zbroini formuvannia u borotbi za derzhavnist Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (sichen 1917 – hruden 1918 rr.) / V. H. Yarovyi, P. P. Tkachuk // Viiskovo-naukovyi visnyk (Lviv). – 2012. – Vyp. 17. – S. 154–165.

Стаття надійшла до редакції 31.03.2017 р.

УДК 94(100)«1941/1943»:087.5
DOI 10.24919/2519-058x.3.101040

Марія БИСТРА,
orcid.org/0000-0002-3473-1755

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(Україна, Вінниця) m.bistra@donnu.edu.ua

«ЧЕКАЛИ СМЕРТІ, АЛЕ ВОНА НЕ ПРИХОДИЛА, СПОДІВАЛИСЬ НА СВОБОДУ, АЛЕ ЇЇ НЕ БУЛО...»: ДІЙСНІСТЬ У ДИТЯЧИХ ТВОРАХ ПРО ПЕРЕЖИТЕ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У роботі аналізуються твори школярів міст Костянтинівка і Сніжне Донецької області на тему: «Что я пережил(а) во время Великой Отечественной войны / оккупации», написані у травні 1946 р. з нагоди річниці перемоги над Німеччиною. На основі контент-аналізу нарративів робиться спроба реконструювати ціннісні орієнтири, стереотипи, емоційні переживання дітей, пов'язані з власним воєнним досвідом.

Зроблено висновок, що шкільні твори дають уявлення про характерні для країни воєнної доби культурні моделі, відкривають широкі можливості відтворення духовного світу «дітей війни». Представлений у творах дитячий погляд на війну, хоч і зазнав впливу радянської пропаганди, але значною мірою був самотійним, характеризувався раціональністю та гуманізмом.

Ключові слова: нацистська окупація, твір, школярі, фашисти, Друга світова війна.

Лім. 10.

Maria BYSTRA,

PhD (History), Docent, Doctoral Student at the Department
«History of Ukraine» of Vasyl's Stus Donetsk National University
(Ukraine, Vinnitsa) m.bistra@donnu.edu.ua

«THEY HAD BEEN WAITING FOR DEATH, THEY BUT IT DID NOT COME, HAD BEEN HOPING FOR FREEDOM, BUT IT WAS NOT...»: REALITY IN CHILDREN'S ESSAYS ABOUT WHAT THEY WITNESSED IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR

In article, the author analyzed the essays on the topic: «What I experienced during the Great Patriotic War / occupation», written by pupils of the 6th-8th forms in Konstantinovka and Snezhnoe Donetsk region in May 1946, on the occasion of anniversary of the victory over Germany in the World War II. The author tried to reconstruct social values, stereotypes, children's emotional experiences connected with their own military experience. Reconstruction is carried out on the basis of the Textual Analysis of narratives (30 essays). The work combines qualitative and quantitative content analyses for greater validity of the results.

Evaluation of the facts and events which are described in the essays are not the main subject of research because they are duplicated in the essays. The main focus was given to how children remembered and described their own military experience and personal private impressions.

During the survey, the author paid considerable attention to revealing cultural models of Soviet society, stereotypes and children's perception of military reality. Scientist discovered that the most common children's emotions during the War were fear, yearn for the family, confusion, grief, despair, anger, hope, belief in the victory, the triumph.

Except of individual characteristics the survey also showed gender differences of the pupils' works, which is evidenced by the size and content and content of essays.

The clear majority of essays disclose image of «happy Soviet childhood, which was interrupted by the war» and «a return to a happy childhood after the Liberation». Soviet social stereotypes, connected with the cult of personality of the Soviet leader, education and religion, are also reflected in the most of the essays. So, pupils intimately associated a happy childhood with the ability to study, which was typical to Soviet traditions. Even a hint of religiosity was absent in analyzed works.

The essay helps to understand individual and collective opinions of young people about «the other» and the «personal» and help to reconstruct understanding of the military reality and to identify the most influential «social fathers» for children. The organization of the essays allows to understand social values and priorities for the young generation. Criticism of the reality in the essays shows pragmatic children's thinking, despite the fact that totalitarian system tried to strain the system of values of its own citizens.

The author made up conclusions, that even a cursory evaluation of school essays gives insight of cultural values, which were typical for the country in wartime. Moreover, such a survey allows to recreate spiritual world of «children of war», feelings of youth, their perception of military events, sympathy and ideals, and provides an opportunity to talk about some regional features. Besides being considerably independent, rational and humanistic, Children's thoughts about the war were influenced by Soviet propaganda. Author's appealing to social stereotypes demonstrates success of Soviet propaganda and children's acknowledgement of the system of moral values in the Soviet society during the war.

Key words: *Nazi occupation, essay, pupils, fascists, Second World War.*

Ref. 10.

Марія БИСТРАЯ,

кандидат исторических наук, доцент, докторант кафедры истории Украины

Донецкого национального университета имени Василя Стуса

(Украина, Винница) m.bistra@donnu.edu.ua

«ЖДАЛИ СМЕРТИ, НО ОНА НЕ ПРИХОДИЛА, НАДЕЯЛИСЬ НА СВОБОДУ, НО ЕЕ НЕ БЫЛО...»: ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ В ДЕТСКИХ СОЧИНЕНИЯХ О ПЕРЕЖИТОМ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В работе анализируются сочинения школьников городов Константиновка и Снежное Донецкой области на тему: «Что я пережил(а) во время Великой Отечественной войны / оккупации», написанные в мае 1946 г. по случаю годовщины победы над Германией. На основе контент-анализа нарративов сделана попытка реконструировать ценностные ориентиры, стереотипы, эмоциональные переживания детей, связанные с их собственным военным опытом.

Сделаны выводы о том, что школьные сочинения дают представление о культурных моделях, характерных для страны военного времени, а также открывают широкие возможности для воссоздания духовного мира «детей войны». Представленный в сочинениях детский взгляд на войну, хотя и ощутил влияние советской пропаганды, но в значительной мере был самостоятельным, характеризовался рациональностью и гуманизмом.

Ключевые слова: *нацистская оккупация, сочинение, школьники, фашисты, Вторая мировая война.*

Лит. 10.

Introduction. Recently, the Ukrainian researchers' interest in historical sources of the special origin arises due to the change of methodological approaches to historical science countries of the former USSR [7, 10]. They were remained out of sight scientists in honestly, albeit the fact that they were extremely interesting and important. These documents bear the distinctive stamp of individuality of the author, his personal understanding and vision of the world, to the attitude of the events and that's why allows to discover aspects such as historical events that were out of sight of traditional historical science. In particular, they contain social and psychological information that is missing in other types of historical sources [6, 413]. This is the reason why school essays on the topic: «What I experienced during the Great Patriotic War / occupation», are an important source of special origin of the history of wartime, which reports about childhood and daily life during the war in general.

Data analysis: In spite of the urgency and importance of this type of historical sources and its presence in the funds of the central and regional archives of Ukraine, scientific community has not yet paid due attention to children's writings, publications in this area [2; 3]. Using analysis of children's memoirs about the war like one of the base of reconstruction of the collective memory of the war is more typical for Russian historiography [8; 9]. This type of historical source was firstly introduced for scientific use in Ukrainian historical science.

To create a more complete vision of the situation the author combines structural (qualitative) content analysis, which is associated with understanding of the meaning of the text, fixing nontrivial statements accents, with quantitative content analysis which is based on the calculation of frequency of using certain notions, symbols and subjects, the abovementioned approach allowed to reveal some patterns of perception of reality by representatives of young generation of Donbass.

The author analyzes the essays of 30 pupils of the 6th-8th grades in Kostiantynivka and Snizhnoe, Donetsk region, which were written by 20 girls and 10 boys [4; 5]. Essays were written only in Russian, in contrary to the other archives of Ukraine, which have similar funds of pupils' essays in Ukrainian. This could be probably explained by the region peculiarities. The essays were selected by a method of simple random selection, due to characteristic features of the documentary fund archives. The use of cluster or stratified sample, which would have grown up the level of validity of the obtained results, was not possible. Overview of the facts and events which are described in the essays is not the main subject of research because they are duplicated in the essays. The main focus was given to how children have remembered and described their own military experience that private impressions.

Purpose. The article is based on an evaluation of historical sources – childhood memories during the war, written by children on the first anniversary of victory over Nazi Germany in the Second World War, we will try to reconstruct ideals and stereotypes, children's feelings, that are associated with extreme experience of life in war.

Presenting main material. Degree of autonomy of writing essays is an important aspect for providing the reliability of the conclusions. And we have no information about the participation of teachers and other adults in the process of writing essays. Because of that, we assume that children wrote their works on their own. Implicitly, it is difficult to imagine that pupils were not instructed on the main accents and content of the work by teacher. That shows that the most number of works were written within a similar plan and contain several semantic blocks: 1) the beginning of the war and changes in their lives; 2) entry into the city of enemy troops, the beginning of the occupation; 3) crimes of occupiers and their own feelings; 4) liberation of the city and the return to civilian life. Some works of Pupil of the 7th grade began the same way, which also proves existence of common installations from the teacher: «The fascists treacherously attacked the Soviet Union on June 22, 1941» [5, 165 rev.]. Despite that, each author of the essay used his own associations and memories while describing events, it was caused by their own experience and peculiarities of perception of the reality.

Research except of individual characteristics also showed gender differences of Pupil's works, which is noticeable of the size and content of essays. So, on average, girls' works were bigger and more emotional than boys', boys' essays were smaller and include more concrete facts. For example, Behter, schoolgirl of the 8th grade of women's secondary school in Konstantinovka, Donetsk region, built her essay on the contrast of the state of hometown during occupation and after it: «The city had an unattractive appearance: high single black pipe could be seen over blown up factories, as the specter of death» [5, 55]. She had written to describing the time when the city was liberated from the invaders: «Now I began to live in a special way, everything was new and beautiful in my city for me» [5, 55 rev.]. J. Ryzhkova, pupil of the 6th grade, used the contrast of light and darkness while describing her own impressions: «The fascists closed the light of the sun for us» [5, 79]. And the day of liberation is described as follows: «The long-awaited day came in 1943...The sun shone again for us» [5, 79]. Kurlapova, the pupil of the 8th grade, linked the beginning of the war with a homey feel, that was destroyed forever: «And the minutes of this peaceful domestic silence already run out» [5, 52 rev.].

Velichko L., pupil of the 6th grade, began his essay as follows: «News regarding the beginning of the war was transmitted by radio, June 22 at six o'clock in the morning in 1941» [5, 57 rev.]. He described the liberation of Konstantinovka as follows: «The Red Army entered our city on September, 6. Everyone greeted the fighters joyfully...» [5, 58]. Victor Across built his essay around the activity of the Red Army, whose soldiers boys genuinely admired: «Our fathers, brothers and sisters voluntarily entered the Red Army ... Glory to the Red Army! Eternal glory to the heroes who died in the struggle for freedom and independence of our Motherland!» [5, 60, 60 rev.]. In general, specific features for boys' essays are focused on soldiers of the Red Army, that fact indicates with the desire to follow them. And the less emotional in boys' writings, in our opinion, are connected with the desire to seem older and manly. This is not the lack of feelings and emotions. The survey allows to assert that the clear majority of essays disclose image of «happy Soviet childhood, which was interrupted by the war» and «a return to a happy childhood after the Liberation». Pupils intimately associated happy childhood with the ability to study. Education had primary and symbolic meaning in Soviet society; it was a measure of success of Soviet construction and instrument for preparation «a building blocks of the system». This attitude to education

is reflected in the analyzed works, which generally reflects the social stereotypes. Almost every work is mentioned that the arrival of the invaders lead to impossibility to go to school («In this year I could not study at school, because the German government did not pay attention to Soviet children at all ...») [5, 139]. And the children started to study again when the city was liberated from the invaders («Now I am happy because I had been waiting until the day when the doors of the school opened for me and I began to study in the 7th grade») [4, 8].

We can get information from essays which allows us to understand individual and collective opinions of young people about «the others» and «personal» and help to reconstruct understanding of the military reality and to identify the most influential «social fathers» for children. The organization of the essays allows to understand social values and priorities for the young generation. «The others» were presented in the essays as «Germans», «fascists», «enemies». The interesting fact was that teenagers called the occupiers «Germans» (148 references) more often than the «fascists» (31 references). And only the one author among others called the enemy the German fascist invader [5, 171]. This fact shows that young people did not see much difference between these notions, which means that they supposed all Germans were Nazis. Despite the fact that it was in contradiction with the official position of the government, it took place. Negative image of German culture and language settled down in children's minds for many years. Numerous cases of refusals of pupils to learn German in schools in Donbass after the war were recorded, though it was studied more often than other foreign language before the war.

Other notions, which were used to refer to the enemy by pupils, should be also noticed, although they are not widely spread in essays. They were very emotional. There were «German insolent people», «Fritzes», «German fiends», «The barbarians», «German corrupt skins», «Vile, vile invaders», «German predator dogs», «The German devils». So, O. Shipulina, pupil of 7th grade, used vivid images to show the difference between Soviet pilots and their enemies: «... watched the flight of our falcons, saw how they fought against the German devils» [4, 7]. Such emotionality in the description of image of the enemy gave some psychological detente to young authors and helped to believe in rectitude of the fight against the invaders as an embodiment of universal evil, because they returned to the memories of the horrors of war while they were writing works.

Pupils often used the umbrella term to describe «personal» in the essays, such as: «Our», «Own», «Native», «Reds», and specific notions, such as: «Mother», «Father», «Brother», «Sister», «Stalin», «Molotov» etc. The vast majority of pupils paid much attention to their own fate and the fate of relatives and mentioned their relatives as participants of the events in the writings. However, the traditional «social fathers» for the Soviet people as Lenin (1 references), Stalin (6 references), Molotov (6 references) had never been mentioned. They were mentioned only in several teenagers' works. Only 4 out of 30 essays contained gratitude for liberation which addressed to Stalin, during the peak of the cult of his personality: «All hail our leader and father, Joseph Vissarionovich Stalin, leader of the invincible Red Army and the Navy» [4, 8 rev]; «Glory to the Great Teacher Comrade J.V. Stalin for our happy childhood!» [5, 79]. Herewith, these citations were not sincere words from the heart, inasmuch as they did not contain any individual features. There were only stamps, which, perhaps, might have appeared in the essays under the influence of the teacher or the media. In disregard of Soviet propaganda, which focused on the exclusive role of the party in the victory over the enemy, party members, although, were mentioned only four times, and the Komsomol – twice.

Images «Native Red Army men with stars on caps» and «Red Army» (84 references) were the most authoritative «social fathers» during the war in the children's essays. Children associated them with liberation of hometown from the Nazis and returning to happy childhood («Glory of the Heroic Red Army, who exempted us from the German yoke and brought back happiness and study!») [5, 79]. Notions «Native» and «soldier of Red Army» are closely intertwined with each other in the writings («How much joy. Our brothers, fathers-soldiers began to come to the city»; «Russian soldiers entered the city in the morning. Residents joyfully greeted «our» husbands, brothers and sisters») [5, 126, 181 rev., 182]. These citations demonstrated, that particular soldier (sometimes father or brother), which protect them from invaders, had great authority for teenagers than glorified leader in films and songs. The Soldier of the Red Army and warrior became a social ideal in Soviet society for many years. Many boys wanted to be like their heroes-fathers. So, Boris Marchenko wrote: «I am trying to finish the 7th grade and to go

to the military school, in order to become useful to my Motherland.» [5, 181]. The image of the hero - the Soviet soldier in the public consciousness influenced even fashion, which had a clearly militarized character after the war [1, 224].

Pupils did not perceive guerrillas as authoritative force, their contribution to the liberation of the region was hardly observed by children in the essays (only 7 references). On the one hand, this was due to regional features of Donbass, where large partisan units did not have places to hide, on the other hand, the Soviet myth of «popular» fight behind enemy lines may not yet settled down in the children's minds at the time of writing essays.

The most common Children's emotions during the war were fear («My heart seemed to suggest that something awaited the evil, the evil and the terrible») [5, 54 rev.], yearn for the family («... my father received a summons ... He went to war. I spent days thinking about my father») [5, 57], confusion («People walked and pondered, no one laughed all day») [5, 57], grief («Stretched tiring, full of misfortune and grief days after the Germans occupied the city») [5, 56], despair («Had Been Waiting for Death, but It Did Not Come, Had Been Hoping For Freedom, but It was not be ... The days dragged on like a year») [4, 10, 10 rev.], anger («When we had served about the attack of enemies, all members of our family walked around the yard, clenching their fists») [5, 59.], hope and belief in the victory («Nothing wrong, the war will end soon, the German will not be here...») [5, 52 rev.], the triumph («This day brought me a lot of happiness, it will be memorable for me...») [4, 8 rev.].

Children focused on their own fate and the fate of their relatives in many essays and concentrated on their impressions and feelings rather than on what they saw. Information about something heard by someone or general information can be found rarely in the text of the works. Such correlation of stories in the pupils' writings explains by age group of authors (depending on relatives, juvenile maximalism, romanticism) to some extent and clearly shows the hierarchy of personal values of teenagers, who were quite «normal», in spite of deformation of values in a totalitarian society.

Authors of essays subconsciously competed to prove that they are victims of occupiers, describing numerous facts of their suffering. We can assume that it may be due to the Soviet propaganda and dominant public opinion. Perhaps, the thought of the blame for staying in the occupied territory and the idea of the necessity to justify in general view of the society for it, had already buried deep inside young citizens' subconscious.

Even a hint of religiosity was absent in analyzed works, in spite of growth of religiosity among the population during the war. This could indicate that Soviet anti-religious campaign among the younger generation had been successful and demonstrated children's knowledges about the system of moral values in the Soviet society [4, 5].

We should not forget that the pupils had described everything, which were experienced by them, after the war. So, some stories in the essays could have been inspired by propaganda. Stamps of Soviet times were reflected in the writings. However, this fact does not make description of children's feelings less valuable. That allows to understand the emotional state of the generation of «children of war» better. Additionally, sometimes there were unexpected statements in the pupils' memoirs such as: «There was no power in the city, everyone pulled bread, corn and everything that fell under their hands. The Germans entered on the second day» [5, 147]; «Our troops were weakly armed. They were not ready for war, they were retreating all the time...» [5, 97]. We have a doubt of the fact, that presence of such words in the writings is caused by the influence of the teacher or official propaganda. Rather it was a reflection of their own observations and feelings that were not consonant with the official interpretation of events.

Conclusion. To sum up all the a forehead, we can draw conclusions, that even a cursory of school essays gives insight of cultural values, which are typical for the country in wartime. Moreover, such a survey allows to recreate spiritual world of «children of war», feelings of youth, their perception of military events, sympathy and ideals, and provides an opportunity to talk about some regional features. Besides being considerably independent, rational and humanistic, Children's thoughts about the war were influenced by Soviet propaganda. Author's appealing to social stereotypes demonstrates e success of Soviet propaganda and children's acknowledgement of the system of moral values in the Soviet society during the war.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Балдано И. Ц. Мода XX века: Энциклопедия/ И. Ц. Балдано. – М.: «ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 400 с.
2. Бистра М. О. «Дни тянулись, словно год...»: шкільні твори про пережите в роки Великої Вітчизняної війни як історичне джерело / М. О. Бистра // Друга світова та долі мирного населення у Східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького, 30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ / За ред. Л. Фінберга. – К.: Дух і Літера, 2016. – С. 416–425.
3. Бистра М. О. Шкільні твори про пережите в роки нацистської окупації як історичне джерело / М. О. Бистра // Історичні студії. – Житомир: вид. О. Є. Євенок, 2016. – Випуск 2: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики». – С. 133–137.
4. Public archive of Donetsk region, fund 1857, description 1, case 13, 127 sheets.
5. Public archive of Donetsk region, fund 2258, description 1, case 2, 356 sheets.
6. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
7. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Х.: Основи, 2008. – 112 с.
8. Рожков А. Ю. «Вместо сияющего будущего – участь рабыни»: репрезентация переживаний в период оккупации в нарративах краснодарских школьников (1945 г.) / А. Ю. Рожков // Вторая мировая война в детских «рамках памяти»: сб. статей / под ред. А. Ю. Рожкова. – Краснодар: Традиция, 2010. – С. 261–315.
9. Рожков А. Ю. Прологомены к анализу школьных сочинений 1945 года как источников детских воспоминаний о войне/ А. Ю. Рожков // Вторая мировая война в памяти поколений: сб. статей. – Краснодар, 2009. – С. 74–88.
10. Удод О. А. Історія повсякденності як методологічна проблема / О. А. Удод // Доба. – К., 2002. – № 3. – С. 6–18.

REFERENCES

1. Baldano I. Ts. Moda XX veka: Entsiklopediya / I. Ts. Baldano. – M.: «OLMA-PRESS, 2002. – 400 s.
2. Bystra M.O. «Dny tianulys, slovno hod...»: shkilni tvory pro perezhyte v roky Velykoi Vitchyznianoї viynи yak istorychne dzherelo / M. O. Bystra // Druha svitova ta doli myrnoho naselennia u Skhidnii Yevropi. Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii pamiati Mytropolyta Andreia Sheptytskoho, 30 lystopada – 1 hrudnia 2015 roku, m. Kyiv / Za red. L. Finberha. – K.: Dukh i Litera, 2016. – S. 416–425.
3. Bystra M. O. Shkilni tvory pro perezhyte v roky natsystyskoi okupatsii yak istorychne dzherelo / M. O. Bystra // Istorychni studii. – Zhytomyr: vyd. O. Ie. Yeveniuk, 2016. – Vypusk 2: Materialy Vseukrainskoi naukovoї konferentsii «Sotsialna istoriia: pytannia teorii ta naukovoї praktyky». – S. 133–137.
4. Public archive of Donetsk region, fund 1857, description 1, case 13, 127 sheets.
5. Public archive of Donetsk region, fund 2258, description 1, case 2, 356 sheets.
6. storychne dzhereloznavstvo: Pidruchnyk/ Ya. S. Kalakura, I. N. Voitsekhivska, S. F. Pavlenko ta in. – K.: Lybid, 2002. – 488 s.
7. Koliastruk O. A. Istoriiа povsiakdennosti yak obiekt istorychnoho doslidzhennia: istoriohrafichnyi i metodolohichni aspekty / O. A. Koliastruk. – Kh.: Osnovy, 2008. – 112 s.
8. Rozhkov A. Yu. «Vместo siyayushchego budushchego – uchast rabynи»: reprezentatsiya perezhyvaniy v period okkupatsii v narrativakh krasnodarskikh shkolkov (1945 g.) / A. Yu. Rozhkov // Vtoraya mirovaya voyna v detskikh «ramkakh pamyati»: sb. statey / pod red. A. Yu. Rozhkova. – Krasnodar: Traditsiya, 2010. – S. 261–315.
9. Rozhkov A. Yu. Prolegomeny k analizu shkolnykh sochineniy 1945 goda kak istochnikov detskikh vospominaniy o voyne / A. Yu. Rozhkov // Vtoraya mirovaya voyna v pamyati pokoleniy: sb. statey. – Krasnodar, 2009. – S. 74–88.
10. Udod O. A. Istoriiа povsiakdennosti yak metodolohichna problema / O. A. Udod // Doba. – K., 2002. – № 3. – S. 6–18.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2017 р.

УДК 332.82(477:314.15.044)«1940/1960»

DOI 10.24919/2519-058x.3.101050

Наталія КАСЬЯНОВА,

orcid.org/0000-0002-9171-1769

кандидат історичних наук, докторантка Національного педагогічного університету
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), n.kasyanova@inbox.ru

ЖИТЛОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УРСР (1940 – 1960-ті рр.)

У статті розглянуто процес забезпечення житлом сільськогосподарських переселенців та робітників по організованих наборах. З'ясовано особливості надання житла та показано матеріально-побутові умови. Визначено основні практичні результати урядової політики забезпечення житлом планових переселенців. Розглянуто недоліки системи та з'ясовано основні проблеми і труднощі влаштування переселених на нових місцях. Матеріал ґрунтується на архівних джерелах, багатий фактичними даними.

Ключові слова: переселенці, робітники по оргнабору, житлове будівництво, матеріально-побутові умови.

Лит. 24.

Natalia KASIANOVA,

PhD (History), the Doctoral Student of Dragomanov National Pedagogical University
(Ukraine, Kyiv), n.kasyanova@inbox.ru

HOUSING PROVISION OF IMMIGRANTS IN USSR (1940 – 1960-ies)

The article is devoted to the process of housing provision of agricultural workers and immigrants by the organized recruitment. The particular features of housing and material living conditions are shown in the research by the author. During 1940 – 60's some various steps of the Soviet government about housing for immigrants have been made. «Housing» exemptions of agricultural settlers were determined by the governmental regulative laws and different documents, and for workers they were assigned in employment contracts according to the organized recruitment. The main practical results of the governmental policy about planned housing immigrants are also concluded in the study. The author has considered some deficiencies and the main problems and difficulties of placing settlers in new locations. It has been found that the first postwar decade could be characterized by repairing old buildings, reconstruction of destroyed and construction of dormitories, barracks and a new low-cost, low-quality housing. Material living and sanitary conditions in these areas were too low. However, the settlers were forced to use these variants for living, as a significant percentage of the population was living in huts and dugouts. It is emphasized in the article that the living problems of immigrants in the USSR have been existed in conditions of general crisis-union housing and security. In the 1960s some significant steps in improving of immigrants have been committed. The modernized typical house projects have been developed and implemented into some new designs. However, despite much attention to the question of housing there was a huge gap between the promising and actual living conditions. Material costs of the government for improving the housing were spent inappropriately. Among other reasons of non-fulfillment the plan of housing and delayed commissioning of housing the author calls the irrational using some building materials, external building other industrial objects, incompleteness of workforce, shortage of building materials, lack of control over the expenses and loans allocated for building.

The author has concluded that there were a lot of urgent problems for the living conditions of immigrants in the USSR in the 40 – 60-ies. They are included the lack of housing, slow and poor-quality building, lack of water supplying, nonobservance of sanitary norms in dormitories and workers' settlements. Solving the housing problem was carried out very slowly. Despite the measures in material and human resources at the end of the 60's housing had not kept in time to the industrialization and agricultural development.

The material is based on archival sources and extensive factual data, which give a full picture of the housing provision of agricultural workers and immigrants according to the organized recruitment.

Key words: immigrants, workers on the organized recruitment, housing, material and living conditions.

Ref. 24.

ЖИЛИЩНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В УССР (1940 – 1960-е гг.)

В статье рассмотрен процесс обеспечения жильем сельскохозяйственных переселенцев и рабочих по организованным наборам. Выявлены особенности надления жильем и показаны материально-бытовые условия. Определены основные практические результаты правительственной политики обеспечения жильем плановых переселенцев. Рассмотрены недоработки системы и исследованы основные проблемы и трудности обустройства переселенцев в новых местах. Материал базируется на архивных источниках и богатый фактическими данными.

Ключевые слова: переселенцы, рабочие по оргнабору, жилищное строительство, материально-бытовые условия.

Лит. 24.

Постановка проблеми. 40 – 60-ті рр. ХХ ст. в УРСР характеризуються суттєвими трансформаціями в соціалній структурі суспільства. Пов'язано це з урядовою переселенською політикою. У перші післявоєнні роки її здійснення обумовлювалося бажанням і необхідністю відновлення економічного потенціалу країни. Задля цього союзний уряд активно застосовував сільськогосподарські переселення із малоземельних районів до недостатньо заселених і організовані набори робітників у промисловість та будівництво. Успіх переселенської політики визначався, по-перше, якістю проведеної масово-роз'яснювальної роботи серед населення, а по-друге, ступенем осідання мігрантів у місцях вселення. Беззаперечну першість у процесі заохочення та закріплення переселенців на новому місці посідали житлові умови. Оскільки переселення були добровільними, йому передувала широка агітаційна робота, в якій уповноважені з переселення та оргнабору яскраво змальовували перспективи та пільги переселення.

Аналіз досліджень. Історіографія питання досить обмежена, що пов'язано з відсутністю історичних досліджень переселенського руху в радянські часи. Планові переселення та політика оргнабору вивчалися здебільшого правознавцями [1; 2] в контексті обґрунтування їх економічної доцільності та правового регулювання. Після проголошення незалежності України та розсекречення архівних документів з'являються історичні розвідки [5; 7]. Не менш важливу роль у нашому дослідженні відіграли загальні роботи з історії соціально-побутових умов населення [6] та житлового забезпечення [23; 24].

Мета дослідження полягає у з'ясуванні стану забезпечення житлом сільськогосподарських переселенців та робітників по оргнаборах у зазначений період.

Виклад основного матеріалу. Одним із пунктів союзних урядових постанов «Про пільги по переселенню» було забезпечення сільськогосподарських переселенців житлом на пільгових умовах. Під цим малася на увазі можливість отримати в безоплатне користування домівку із необхідністю сплати по ній розстрочки, або можливість отримати позику від держави під її будівництво. Право власності на житло наставало лише після погашення позики, виділеної під його будівництво, або після сплати розстрочки за умови безперервної праці в колгоспі упродовж п'яти років [8]. Що стосується робітників по організованих наборах, то під час вербування вони укладали трудові договори із підприємствами та будівництвами. Одним із пунктів договору була обов'язкова підготовка підприємством або будівництвом на момент прибуття робітників обладнаних гуртожитків відповідно до встановлених норм житлової площі, з наданням ліжка та постільної білизни [2, 45]. З сімейними робітниками трудові договори укладалися лише в тих випадках, коли підприємства або будівництва, на які спрямовувалися робітники, могли забезпечити їх належними житлово-побутовими умовами. Їм мали надати окремі квартири або кімнати, за які вони сплачували квартплату та комунальні послуги. Можна припустити, що ці заохочення виступали стимулюючим фактором. Проаналізуємо фактичний стан справ із забезпеченням сільськогосподарських переселенців та робітників по оргнаборах житлом.

Одночасно зі складанням планів щодо сільськогосподарського переселення уряд проводив активне будівництво задля розв'язання житлового питання. Встановлювалися спеціальні плани будівництва. Цьому передувала ревізійна робота. Уповноважені здійснювали огляд майна колгоспів та виявляли наявну кількість вільних хат, що можна було передати переселенцям, кількість будівель, які потребували ремонту тощо. З огляду на цю інформацію затверджувалися плани будівництва, організовувалися будівельні бригади, виділялися матеріали та пільгові кредити.

Документи свідчать про систематичне недовиконання планів будівництва. Так, на 1951 р. було заплановано побудувати 31 460 хат та відремонтувати 8540. Облвиконкоми місць вселення звітували лише про будівництво 3489 будинків та ремонт 4289 [11, 3]. У 1952 р. план будівництва та ремонту було виконано лише на 31,6 % [12, 36]. 45,8 % характеризується виконання плану спорудження будинків для переселенців на 1961 р. [22, 53]. У цьому контексті, слід звернути увагу на те, що в такому ж стані перебувало будівництво житла для переселенців і в інших республіках СРСР. Наприклад, план підготовки домівок по колгоспах та ліспромгоспах Карело-Фінської РСР у 1951 р. був виконаний на 64,1 %. Для прийому переселенців у цьому ж році в Красноярському краї було підготовлено лише 1238 будинків або 58,5 % від плану, в Хабаровському краї – 42,3 %. Подібне становище з підготовленням домівок фіксується й у Приморському краї та Сахалінській області [4, 61]. Більше того, криза житлового забезпечення переселенців відбувалася на фоні загальносоюзної проблеми житлового будівництва. В післявоєнні роки, незважаючи на серйозну житлову кризу, яка виявлялася у гострій нестачі житла, низькому рівні розвитку комунальних служб, дефіциті будівельних матеріалів і товарів, необхідних для облаштування помешкання, питання соціального забезпечення населення не входили до переліку першочергових. Влада обрала найпростіший спосіб розв'язання житлового питання – ремонтування старих будинків, будівництво гуртожитків, бараків та дешевого нового житла. На жаль, зведення нового житла здійснювалося повільними темпами та з серйозними дефектами.

Отже, переселенці опинялись у вкрай важких побутових умовах. Із необхідністю пристосування до нових ментальних та кліматичних умов життя, перед ними поставала проблема співіснування з місцевими мешканцями. Адже переважна більшість новоселів на певний час розмішувалися на квартирах у місцевих колгоспників. Останні, як правило, не раділи подібному сусідству та, не соромлячись переселенців, висловлювали своє незадоволення. Невиконання планів будівництва призводило до того, що переселенці вимушені були розмішуватися по дві–три родини в одному будинку. Затягувалось будівництво й надвірних будівель та господарських приміщень. Часто худобу тримали у цих же житлових кімнатах. Скупченість людей, відсутність водопостачання та палива, антисанітарія – це страшні будні значної частини переселенців. Більше того, нерідкими були випадки розміщення переселенців у землянках та напівземлянках. Станом на 1949 р. в УРСР в землянках проживали 48,7 тис. сімей колгоспників, а на підселені – 51 тис. [24, 119].

Водночас надані переселенцям будинки залишали бажати кращого. Будівельні бригади часто лише мурували стіни, а весь інший комплекс робіт (зведення покрівлі, обмазка стін, встановлення вікон та дверей тощо) родини переселенців робили самостійно [10, 26]. Фіксується багато випадків неякісного будівництва. Так, у багатьох будинках Каховського та Ново-Маячківського районів Херсонської області, зданих переселенцям, мали місце обвали стель, стін, була неякісно виконана кладка каміння. Страждав і зовнішній вигляд будинків – в одних і тих самих домах встановлювалися вікна різних розмірів. В окремих будинках Жовтневого району Кримської області стіни зводилися без підбору каміння, деякі ряди кам'яної кладки не мали зв'язку, глиняний розчин перемішувався із землею, порушувалася глибина закладення фундаменту. Наслідком неякісного та дешевого будівництва ставали руйнування будівель. Так, у колгоспі ім. Шевченка Веселовського району Запорізької області під впливом атмосферних опадів розвалилися дві хати [13, 150]. В Троїцькому районі Одеської області зведені будівлі за зовнішнім виглядом не відповідали ніякому проекту і мали вигляд хібар (маленький розмір, тісні кухні, у кімнатах – по два вікна, стіни у переважній більшості – криві, не оштукатурені, вікна – без кватирок, рами не засклені, печі диміли тощо) [16, 8].

З метою здешевлення будівництва радянська влада закликала переселенців перевозити з собою на нові місця зруби хат, будівельні матеріали, ліс, черепицю тощо. Для цього надавалися

пільги, однак процес супроводжувався значними недоліками, як-то: крадіжки майна переселенців на шляхах прямування, плутанина з накладними, затягування часу вивантаження вантажів на станціях місць вселення через відсутність робочих рук тощо. Належної охорони переселенського майна та контролю за його подальшою долею зазвичай не встановлювали. Яскравим прикладом неорганізованості під час перевезення майна переселенців є випадок на станції Єрастовка Сталінської області, куди прибув ешелон з 10 вагонами будівельних матеріалів переселенців. Через те, що будматеріал не був промаркований та вантажився скопом, було важко встановити, де і чий ліс. Тому кожна переселенська родина отримала матеріали в кількості кубометрів, вказаних в ешелонних списках [15, 14]. Однак у цьому випадку якість будівельних матеріалів могла різнитися із тією, яка була у майна переселенців, що викликало справедливе незадоволення.

З метою пришвидшення темпів будівництва влада застосовувала традиційні для радянської дійсності додаткові заходи. Мова про соціалістичні змагання, шефство окремих підприємств та організацій над колгоспами й радгоспами, збір коштів через організацію недільників тощо. Проте традиційними залишались й недоліки у справі організації будівництва. Нерідко головною причиною невиконання плану зведення домівок для переселенців було використання будівельних матеріалів не за призначенням, залучення будівельних бригад до робіт, не пов'язаних з будівництвом для переселенців, відсутність контролю за витрачанням коштів та кредитів, виділених під будівництво. Для прикладу, в колгоспі ім. Хрущова Волноваського району Сталінської області 212 м³ лісу, виділеного на переселенські заходи, було використано на потреби колгоспу, не пов'язані з переселенням. Колгоспом ім. Кагановича Жовтневого району Миколаївської області неправомірно було використано 51 509 крб. переселенського кредиту [16, 18]. На жаль, таких прикладів безліч у кожній області вселення.

До труднощів будівництва додавалася проблема використання житлового фонду переселенців не за призначенням. Так, у радгоспі «Червоний Сиваш» Херсонської області 20 переселенських будинків були зайняті головою колгоспу, бухгалтером, механіком, ветфельдшером та ін. [21, 80]. У колгоспі ім. Будьонного Кіровоградської області переселенку Марію Коваль з чотирма дітьми поселили в землянку, а три переселенські будинки були зайняті колгоспом під комору та ізолятор для хворої худоби [17, 116].

У 1957 р. вийшла постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР», у якій констатувався факт невідповідності, житлового будівництва в сільській місцевості тогочасним потребам. Дійсно, у післявоєнні роки в сільському господарстві отримали розповсюдження одноповерхові однокімнатні житлові домівки, не розраховані на якийсь благоустрій. Їх будували за типовими проектами Б-17, № 107, У-а та 2Д-34.

Розглянемо, для прикладу, типовий проект У-а, який отримує перевагу у Кримській області. Будівля мала одну або, в кращому випадку, дві житлові кімнати, кухню-їдальню та передпокії. Загальна житлова площа кімнати становила 13,8 м²., спальні – 11,4 м²., кухні-їдальні – 10,6 м²., передпокою – 3,79 м². Хата мала ганок та комору площею 2,12 м². Не передбачалося санітарно-технічне оснащення будинку та можливість його влаштування у майбутньому [21, 133].

Інші типові проекти мали приблизно таку ж площу і так само не були розраховані на влаштування санітарно-технічного обладнання. Окрім того, що таке будівництво абсолютно не враховувало кількісний склад родин, спостерігаються й відступи від типових проектів. Наприклад, зовнішня прибудова (сіни та комори), а також відкрита веранда, передбачені проектом Б-17, часто не будувалися з метою здешевлення робіт. Цими ж міркуваннями керувалися і під час скорочення кількості вікон в житлових кімнатах та на кухні, що негативно впливало на освітлення приміщення. Сільське населення висловлювало незадоволення такими домівками та, зважаючи на їх високу вартість, не бажало оформлювати під них кредити. Якщо будівництво за проектом Б-17 коштувало в середньому 7000 крб., а за проектом № 107 – 5000 крб. [3, 62–63], то вартість цього житла під час передачі селянам часто зростала до 9000, а інколи і 13000 крб. [18, 36]. Це наслідок того, що вартість будівництва більшою частиною колгоспів визначалася не шляхом сумування конкретних витрат по кожному дому, а шляхом поділу загальної суми витрат на кількість збудованих об'єктів, в окремих випадках до витрат зараховували й тваринницьке будівництво. Факти завищеної вартості мали місце в колгоспах Херсонської, Сталінської, Миколаївської, Одеської

та ін. областей. Навіть після ревізій та переоцінок частина переселенців відмовлялися приймати будинки їхню низьку якість. Вони вважали за краще поселитись у радгоспній квартирі і сплачувати квартплату, ніж прийняти окремих будинок і сплачувати заборгованість по позиці Держбанку.

Головне Управління організованого набору робітників та переселення при РМ УРСР виступало з пропозиціями до проектних установ розробити декілька різноманітних типових проектів будинків для переселенців, розрахованих на забезпечення кожної родини двома кімнатами з кухнею вартістю до двох тис. крб. за один будинок. До їх появи будівництво для переселенців продовжували здійснювати за типовим проектом 2Д-34 [21, 74]. У жовтні 1962 р. з'являється проект постанови Головного Управління організованого набору робітників та переселення при РМ УРСР «Про будівництво багатоквартирних (багатоповерхових) будинків для переселенців у радгоспах південних областей України» [5, 166]. Пропонувалось з 1964 р. припинити зведення індивідуальних будинків для переселенців за рахунок кредитів Держбанку. Натомість розпочати підготовку житла для прийому переселенців шляхом спорудження багатоквартирних (багатоповерхових) будинків за рахунок капіталовкладень.

Однак, незважаючи на увагу держави до питання забезпечення переселенців житлом, у 60-х рр. ХХ ст. на селі залишалося чимало нерозв'язаних проблем та труднощів. Мова йде про погане водопостачання, відсутність у багатьох сільських поселеннях криниць, гарячого водопостачання, 98 % хат не мали каналізації, були проблеми із забезпеченням селянських осель теплом в осінньо-зимовий період [7, 30].

Не кращими були умови життя робітників у містах. Більшість підприємств, шахт та будівництв не могли забезпечити переселенців хоча б стерпними житловими умовами. У переважній більшості на них чекало ліжко-місце в гуртожитку з обмеженою кількістю побутового інвентарю. У кращому випадку прибулих розміщували на сімейних квартирах. Оскільки основними поглиначами робочої сили були окремі міністерства та відомства УРСР, як-то вугільної промисловості, хімічної, чорної металургії, будівництва паливних підприємств тощо, то кожне з них мало свій план житлового будівництва. Проте вони із року в рік не виконувалися. Так, за 1954 р. план житлового будівництва Міністерством вугільної промисловості УРСР було виконано лише на 61,3 %, за 1955 р. – на 55 %. За неповними даними Міністерства, в 1955 р. до трестів надійшло більше 52 тис. заяв від робітників шахт та будівництв з проханням надати їм житло [19, 5]. Через неспроможність матеріально-побутово влаштувати робітників, фіксують випадки відмови керівників окремих трестів, шахт, будівництв від запланованого організованим набором контингенту. З цих же причин нерідко була тяганина під час оформлення робітників на роботу, незаконне розірвання трудових договорів. Так, більше 300 робітників, які прибули по оргнабору з Дрогобицької, Одеської, Харківської та Черкаської областей для роботи в тресті «Ворошиловграджитбуд», через відсутність житла були перенаправлені в трести «Краснолучшахтобуд» та «Ворошиловградшахтобуд» [20, 2]. Робітники справедливо скаржились, що їхня розподілення та забезпечення роботою відбувається із порушенням трудових договорів. Більше того, якщо за трудовим договором підприємство або будівництво мали надати робітникові житло та роботу впродовж доби з моменту прибуття, то інколи цей процес тривав 5 – 6 днів і більше. Робітники ночували на вокзалах, в коридорах контор, санпропускниках [20, 2].

Наступним випробуванням для робітників по оргнаборах ставали запропоновані житлові умови. Якщо говорити про стан зведеного та відремонтованого житла, то у багатьох випадках спостерігається зарахування недобудованих будівель як завершених, здача в експлуатацію неякісно збудованого житла або без окремих елементів благоустрою. Регулярні перевірки Міністерства Держконтролю УРСР виявляли в робітничих гуртожитках порушення санітарно-технічних норм. Більшість з них була в аварійному стані. Антисанітарні умови пов'язувалися з відсутністю регулярного водопостачання та електроосвітлення. Використання каганців сприяло закопченню стін. Взимку гуртожитки недостатньо опалювалися. Зрозуміло, що за такі умови робітники відмовлялись вносити платню, яка різнилася залежно від заробітку та становила від 16 до 46 крб. на місяць [20, 36]. Волога, бруд та холод на додачу до важких умов праці сприяли дезертирству

та прогулам. За даними Міністерства вугільної промисловості УРСР, 26 тисяч робітників самовільно залишили виробництво в 1955 р., а 15 тисяч були звільнені за прогули [19, 7].

Однак навіть таких необлаштованих гуртожитків не вистачало, щоб забезпечити робітників хоча б окремим ліжко-місцем. У кімнатах робітничого гуртожитку ОСМЧ-4 м. Краматорськ замість 8 – 9 осіб розміщувалися 20 – 30 [9, 12]. На шахті № 12/12 біс тресту «Краснолучвугілля» в гуртожитках на кожного робітника припадало всього 1,25 кв. м. жилої площі [9, 13]. Зважаючи на складнощі з жилою площею, трести порушували постанову РМ УРСР, де встановлювалося, що підприємства повинні приймати 20 % сімейних робітників по оргнабору, та категорично відмовлялися від цього.

У ще гірших умовах мешкали робітники в порядку підселення на приватних квартирах. Для прикладу, в селі Княгинівка жила родина робітника Черковського, яка складалась з п'яти осіб. Всі вони розмістились у маленькій кімнаті з земляною підлогою та розбитими вікнами, стіни від вологи були вкриті пліснявою. Взимку та влітку в кімнаті збиралися ґрунтові води, які треба було щоденно вичерпувати [19, 14]. Окремим робітникам доводилось тулитися в одній кімнаті з господарями [20, 6].

Украй важкими були умови і в шахтних селищах. З метою якомога скоріше відзвітувати про виконання планів будівництва житла, в експлуатацію здавалися недобудовані будинки. Так, у селищі Нова Дружівка комбінату «Ворошиловградвугілля» у 1951 р. були здані шість двоквартирних та два восьмиквартирні будинки без водопроводу та каналізації [14, 6].

Причини несвоєчасного введення в експлуатацію житла для робітників по оргнаборах були ті ж, що й у сільськогосподарському напрямку переселень – неповне забезпечення будівництвом робочою силою, відволікання її на спорудження інших об'єктів, нестача будівельних матеріалів та використання їх не за призначенням тощо.

Висновки. Таким чином, у житлових умовах переселенців в УРСР в 1940 – 60-ті рр. існувало багато гострих проблем. До них можна віднести нестачу житлового фонду, неякісне та затяжне будівництво, відсутність водопостачання, порушення санітарно-технічних норм у гуртожитках та робітничих селищах. Розв'язання житлової проблеми здійснювалось вкрай повільно. Незважаючи на вжиті заходи, залучені матеріальні та людські ресурси, на кінець 1960-х рр. житлове будівництво ще не встигало за індустріалізацією та темпами сільськогосподарського розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Волков А. И. Правовое регулирование сельскохозяйственного переселения в СССР / А. И. Волков, И. В. Павлов. – М.: Госюриздат, 1959. – 191 с.
2. Гуреев П. А. Льготы при оргнаборе и общественном призыве / П. А. Гуреев. – М.: Юрид. лит., 1968. – 135 с.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. Р-6271. – Оп. 1. – Спр. 3. – 140 арк.
4. ДАОО. – Ф. Р-6271. – Оп. 1. – Спр. 26. – 133 арк.
5. Жбанова К. Ю. Організовані переселення в південні області Української РСР у 1955 – 1967 рр. / К. Ю. Жбанова // Сіверянський літопис. – 2015. – № 2 (122). – С. 163–170.
6. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.) / Л. В. Ковпак – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 250 с.
7. Лисак В. Ф. Спосіб життя селян УРСР у контексті державної політики 1950 – 1960-х рр. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Том 76. – Вип. 63. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 28–32.
8. Постановление СМ СССР от 19.02.1953 г. «О льготах по переселению» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.consultant.ru
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3952. – 23 арк.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2170. – 47 арк.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2534. – 211 арк.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2962. – 157 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 5081. – 194 арк.
14. ЦДАВО України. – Ф. Р-2605. – Оп. 8. – Спр. 612. – 113 арк.
15. ЦДАВО України. – Ф. Р-4626. – Оп. 1. – Спр. 85. – 121 арк.
16. ЦДАВО України. – Ф. Р-4626. – Оп. 1. – Спр. 107. – 28 арк.

17. ЦДАВО України. – Ф. Р-4626. – Оп. 1. – Спр. 160. – 199 арк.
18. ЦДАВО України. – Ф. Р-4626. – Оп. 1. – Спр. 244. – 58 арк.
19. ЦДАВО України. – Ф. Р-4626. – Оп. 3. – Спр. 25. – 146 арк.
20. ЦДАВО України. – Ф. Р-4626. – Оп. 3. – Спр. 47. – 53 арк.
21. ЦДАВО України. – Ф. Р-4626. – Оп. 3. – Спр. 159. – 156 арк.
22. ЦДАВО України. – Ф. Р-4626. – Оп. 3. – Спр. 320. – 97 арк.
23. Янковська О. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950 – 1960-ті рр.): житлове забезпечення / О. Янковська, Д. Бачинський // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2013. – Вип. 18. – С. 132–149. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uxxs_2013_18_18
24. Янковська О. Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки / О. Янковська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 117–126.

REFERENCES

1. Volkov A. Y. Pravovoe rehulyrovanye selskokhoziaistvennogo pereseleniya v SSSR / A. Y. Volkov, Y. V. Pavlov. – М.: Hosiuryzdat, 1959. – 191 s.
2. Gureev P. A. Lgoty pri orgnabore i obshchestvennom pryzvyve / P. A. Gureev. – М.: Yurid. lit., 1968. – 135 s.
3. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (dali – DAOO). – F. R-6271. – Op. 1. – Spr. 3. – 140 ark.
4. DAOO. – F. R-6271. – Op. 1. – Spr. 26. – 133 ark.
5. Zhanova K. Yu. Orhanizovani pereselenia v pivdenni oblasti Ukrainskoi RSR u 1955 – 1967 rr. / K. Yu. Zhanova // Siverianskiy litopys. – 2015. – № 2 (122). – S. 163–170.
6. Kovpak L. V. Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naseleння Ukrainy v druhii polovyni XX st. (1945 – 2000 rr.) / L. V. Kovpak – К.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. – 250 s.
7. Lysak V. F. Sposib zhyttia selian URSR u konteksti derzhavnoi polityky 1950 – 1960-kh rr. // Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. – Tom 76. – Vyp. 63. Istorychni nauky. – Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly, 2008. – S. 28–32.
8. Postanovlenie SM SSSR ot 19.02.1953 g. «O lgotakh po pereseleniyu» [Eelektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: www.consultant.ru
9. TsDAHO Ukrainy. – F. 1. – Op. 23. – Spr. 3952. – 23 ark.
10. TsDAHO Ukrainy. – F. 1. – Op. 30. – Spr. 2170. – 47 ark.
11. TsDAHO Ukrainy. – F. 1. – Op. 30. – Spr. 2534. – 211 ark.
12. TsDAHO Ukrainy. – F. 1. – Op. 30. – Spr. 2962. – 157 ark.
13. TsDAVO Ukrainy. – F. 2. – Op. 9. – Spr. 5081. – 194 ark.
14. TsDAVO Ukrainy. – F. R-2605. – Op. 8. – Spr. 612. – 113 ark.
15. TsDAVO Ukrainy. – F. R-4626. – Op. 1. – Spr. 85. – 121 ark.
16. TsDAVO Ukrainy. – F. R-4626. – Op. 1. – Spr. 107. – 28 ark.
17. TsDAVO Ukrainy. – F. R-4626. – Op. 1. – Spr. 160. – 199 ark.
18. TsDAVO Ukrainy. – F. R-4626. – Op. 1. – Spr. 244. – 58 ark.
19. TsDAVO Ukrainy. – F. R-4626. – Op. 3. – Spr. 25. – 146 ark.
20. TsDAVO Ukrainy. – F. R-4626. – Op. 3. – Spr. 47. – 53 ark.
21. TsDAVO Ukrainy. – F. R-4626. – Op. 3. – Spr. 159. – 156 ark.
22. TsDAVO Ukrainy. – F. R-4626. – Op. 3. – Spr. 320. – 97 ark.
23. Iankovska O. Reformy v URSR u sotsialnii sferi (1950 – 1960-ti rr.): zhytlove zabezpechennia / O. Yankovska, D. Bachynskiy // Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka. – 2013. – Vyp. 18. – S. 132–149. [Elektronniy resurs]. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uxxs_2013_18_18
24. Iankovska O. Zhytlova problema v URSR u povoienni roky / O. Yankovska // Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka: Zb. st. – К., 2008. – Vyp. 14. – S. 117–126.

Стаття надійшла до редакції 29.03.2017 р.

УДК 94(477.8):355.316«1945–1954»
DOI 10.24919/2519-058x.3.101044

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ,
orcid.org/0000-0002-4969-052X

доктор історичних наук,
доцент кафедри нової та новітньої історії України
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) vilnickiy@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИМИ СИЛОВИМИ ОРГАНАМИ АГЕНТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ МЕРЕЖІ У БОРОТЬБІ ІЗ ПІДПІЛЛЯМ У КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН (1945 – 1954)

У статті на основі невідомих і маловідомих документів розкривається один із методів боротьби радянських репресивно-каральних органів проти українського визвольного руху – використання агентурно-інформаційної мережі. Встановлені основні принципи залучення до агентури. Виявлено, що їхніми головними завданнями стали не лише фізичне знищення чи захоплення підпільників і повстанці, їхніх ліній зв'язку, кореспонденції, криївок, але й дискредитація цілого руху в очах місцевого населення. Вперше наводяться кількісні показники агентурно-інформативного апарату.

Ключові слова: агентурно-інформаційна мережа, український визвольний рух, Карпатський край ОУН.

Літ. 80.

Vasyl ILNYTSKYI,

PhD hab (History), Associate Professor of Ukraine's New and Modern History Department
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Ukraine, Drohobych) vilnickiy@gmail.com

THE USE BY THE STATE FORCE ORGANS OF THE INTELLIGENCE AND INFORMATION NETWORK DURING THE STRUGGLE AGAINST THE UNDERGROUND IN THE CARPATHIAN AREA OF THE OUN (1945 – 1954)

Along with operations conducted by the military and extraordinary committee members aimed to do away with the OUN, the state punitive organs began the work of intelligence agents directed to create of an information agents apparatus, as well as to form special fighting groups. Special agents fulfilled also other functions, disrupting the unity of the nationalist organizations from inside was among them. It is noteworthy, that it was that method of fighting agents which was used most frequently.

In order to increase ability to work the punitive organs conducted special training of intelligence agents, whose principal task was to supply qualified cadres. The Soviet repressive-punitive system used to enact various categories of agents depending on their functional duties (agent-fighter; external agent, internal agent, twin agent, agent-signaller; route agent, agent-propagandist, agent-raider; informer; agent «empowered to act for somebody», etc.

Capable for work and valuable agents were acquired by means of secret capture of the OUN members during operations and local recruiting. Besides, agents were enlisted from-among members of former clandestine groups and orderlies of the OUN with legal residence, who worked at factories and other industrial establishments. The recruiting process took a long time and consisted of several stages. The strength of Soviet secret service was considerable. Against every OUN's unit (whether sectional, district, supra-district, regional, or areal) and every UPA department the intelligence cooked up charges, and later, after the necessary persons were liquidated, the cases were closed lest new or renewed units were found out for what reason new cases were opened (predominantly, under corresponding other titles). However, the expectations of the Soviet power for quick and complete destruction of the liberation movement failed. Therefore, agent work became distributed in all possible forms. As a rule, in the complex of anti-nationalistic operations to agent training the central place was dedicated. It is remarkable, that the aforementioned fighting means proved very – or even very much – effective.

Key words: intelligence and information network, Ukrainian liberation movement of the OUN Carpathian region.

Ref. 80.

Василий ИЛЬНИЦКИЙ,

доктор исторических наук,

доцент кафедры новой и новейшей истории Украины

Дрогобычского государственного педагогического

университета имени Ивана Франко

(Украина, Дрогобыч) vilnickiy@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВЕТСКИМИ СИЛОВЫМИ ОРГАНАМИ АГЕНТУРНО-ИНФОРМАЦИОННОЙ СЕТИ В БОРЬБЕ ИЗ ПОДПОЛЬЕМ В КАРПАТСКОМ КРАЕ ОУН (1945 – 1954)

В статье на основе неизвестных и малоизвестных документов раскрывается один из методов борьбы советских репрессивно-карательных органов против украинского освободительного движения – использование агентурно-информационной сети. Установлены основные принципы привлечения включения в агентуры. Выявлено, что их главными задачами стали не только физическое уничтожение или захват подпольщиков и повстанцы, их линий связи, корреспонденции, укрытий, но и дискредитация целого движения в глазах местного населения. Впервые приводятся количественные показатели агентурно-информативного аппарата.

Ключевые слова: агентурно-информационная сеть, украинское освободительное движение, Карпатский край ОУН.

Лит. 80.

Постановка проблеми. Репресивно-каральна система широко використовувала величезну кількість форм і методів у боротьбі із українським визвольним рухом. З-поміж найбільш ефективних виявилася створена агентурно-інформаційна мережа. Донедавна це питання перебувало під суворим табу. Однак відкриття архівів репресивно-каральних органів дозволяє розкрити це питання.

Аналіз досліджень. Частково питання створення та діяльності агентурно-інформаційного апарату знайшло своє висвітлення в узагальнюючих працях із історії ОУН і УПА. Зокрема, вперше проблеми функціонування агентурної мережі на серйозний науковий рівень підняв Іван Білас [2; 3]. Своє відображення вказана проблема знайшла у публікації раніше засекречених документів Володимиром Сергійчуком [73; 74; 75]. В подальшому питання використання агентури знайшло своє відображення в узагальнюючих дослідженнях Анатолія Кентія, Юрія Киричука, Анатолія Русначенка, Юрія Шаповала [65; 66; 67; 72; 80]. Саме тому **метою статті** є дослідити особливості формування та засади діяльності агентурно-інформаційної мережі у Карпатському краї ОУН (1945 – 1954).

Виклад основного матеріалу. Разом із проведенням військово-чекістських операцій з ліквідації ОУН репресивно-каральні органи розпочали агентурну роботу, яка полягала у створенні агентурно-інформативного апарату, а також формуванні спеціальних агентурно-бойових груп [79, 72]. Агентура виконувала й інші функції, наприклад, розкладання націоналістичних організацій зсередини [49, 90]. Варто відзначити, що саме агентурний метод боротьби використовувався найчастіше. З метою налагодження агентурної роботи і створення «паралельної агентурної мережі» секретні працівники МВС, МДБ і агентура функціонували під виглядом підпілля ОУН. До великих міст західних областей України з 10 липня 1946 р. почали направляти досвідчених оперативників, переводячи їх на становище «негласних працівників». Під безпосереднім керівництвом перших секретарів обкомів КП(б)У їх влаштовували на роботу під виглядом представників різних заготівельних організацій або добровільних товариств, забезпечуючи відповідними документами. До кожного з них прикріплювали 30–40 агентів із прилеглих до міста районів. Такі «паралельні мережі» утворили в кожному місті шести областей західного регіону, куди скерували по одному працівникові [1, 119–120; 2, 278].

З метою підняття працездатності репресивно-каральні органи проводили спеціальні агентурно-розвідувальні вишколи, головне завдання яких полягало у забезпеченні агентури фаховими силами. Інформацію про них не вдалося виявити у документах спецслужб, натомість у підпіль-

них матеріалах така міститься. Наприклад, упродовж 2 лютого – 6 березня 1945 р. відбувся агентурний вишкіл у м. Копичинці Тернопільської обл., на якому було 72 учасники, всі чоловіки, за походженням з Львівської, Тернопільської та Станіславської областей. Влітку 1945 р. відбувся агентурно-розвідувальний вишкіл у Гвіздці, біля Коломиї, для підлітків. Курс тривав один тиждень. З 23 липня до 10 серпня 1945 р. при Чернівецькому державному університеті працювали курси перепідготовки директорів неповних середніх і середніх шкіл (120 учасників) із західних областей України. До того вони були активними агентами НКВС. Окрім предметів перепідготовки вчителів, викладалися також методи боротьби з ОУН. Підпільники навіть знали прізвища і посади осіб, які викладали [47, 203–204]. Оскільки оунівці у своїй роботі робили акцент на роботі з інтелігенцією (лікарі, педагоги) та іншими прибулими особами зі східних областей України, спецслужби вважали доцільним створити при міністерстві МДБ УРСР оперативну групу, яка мала вербувати і готувати агентуру у вищих і середніх навчальних закладах. Її направляли до західних областей України для введення у підпілля по районах з найбільшою концентрацією та використовувати для перехоплення каналів зв'язку із підпіллям у східних областях України [38, 71–72].

Таким чином, на виховання агентури зверталася особлива увага, зв'язок із нею здійснювався відповідно до складених графіків, наголошувалося на придбанні конспіративних квартир. Акцент робився на розстановці агентури у населених пунктах, у районах промислових і сільськогосподарських об'єктів, пунктах проходження залізничних доріг, ліній зв'язку і маршрутів спецзв'язку [30, 24].

Радянська репресивно-каральна система використовувала різноманітні категорії співробітників залежно від їхніх функціональних обов'язків: резидент, агент (агент-бойовик, агент-внутрішник, агент-зовнішник, агент-двійник, агент-зв'язківець, агент-маршрутник, агент-пропагандист, агент-рейдовик), інформатор, «довірена особа». Найважливішою категорією був резидент – таємний співробітник, який керував роботою групи агентів чи таємних інформаторів, переважно працював за переконаннями, користувався авторитетом і довірою в репресивно-каральних органах. Йому дозволялося підшукувати відповідні кандидатури на вербування до агентурної сітки. Там, де працював резидент, агентура ділилася на звена по п'ять–шість осіб у кожному (горизонтальна структура сітки). Другий найбільш структурований елемент – агент – найбільш різновидна форма донощика у всій агентурній сітці, це переважно учасник підпільної організації, який самостійно міг виконувати спеціальні завдання. Вирізнявся він тим, що працював на ділянці оперативної роботи, отримував завдання проникнути всередину націоналістичних формувань для розкладання їх зсередини [20, 351–352]. З них особливо цінним був агент-внутрішник – таємний співробітник органів МВС-МДБ, завербований із числа учасників формування супротивника чи введений у формування з метою його розробки [4].

Працездатна і цінна агентура здобувалася шляхом таємного захоплення оунівців під час операцій і вербування на місці. Крім цього, вербувалася агентура з числа розконспірованих розвідників і зв'язкових ОУН, які легально проживали, працювали на підприємствах та в інших господарських організаціях. Наприклад, боєць Кутського винищувального батальйону був розвідником боївки СБ, яку очолював Петро Кузьменюк-«Кордуб». Як було пізніше встановлено, в липні 1945 р. «Кордуб» запропонував йому взяти з собою п'ять учасників ВБ при повному озброєнні і влитися до складу боївки. Встановивши цю обставину, після попередньої оперативної розробки агент СБ був перевербований під псевдом «Луч» і у вказаний день явки за завданням органів МДБ пішов до «Кордуба». Перебуваючи у боївці «Кордуба», агент «Луч» тричі підставляв її під оперативний удар. Крім того, попередив низку акцій, які готували підпільники [16, 307].

Для маскування агентурної сітки створювали легенди про: а) спосіб звільнення з-під варти; б) зізнання на допитах НКДБ-МДБ, НКВС-МВС; в) способи контакту з ними; г) автобіографічні дані тощо [20, 357]. У боротьбі з оунівським підпіллям вважалося доцільними на кожен групу понад 10 осіб заводити агентурну справу з повною її характеристикою та обов'язковою наявністю агентури, яка її розробляла. Цінну агентуру в області чи районі на особистий зв'язок брали начальники ВББ, 2-Н чи МВ і РВ НКВС-НКДБ, здійснювали контроль за оперативним складом з прийому агентури, проводили міжрайонні операції, заводили міжрайонні агентурні справи на

діючі відділи, керівництво розробкою яких мали здійснювати відділи ББ, 2-Н [32, 299]. Одночасно для роботи з агентурою і забезпечення зв'язку з нею підготували документ про способи зв'язку з тими, хто вів «розробку» підпілля та його озброєних груп. У ньому рекомендувалися найбільш дієві методи зв'язку: агенти-зв'язники, тайники, конспіративні і явочні квартири, резиденти, домовлені місця зустрічей, знаки і сигнали, прийом агентури в інших районах, тайнопис, двосторонній радіозв'язок з агентурою, сигналізаційний радіопристрій «Метео» [55, 130–131]. Робота органів державної безпеки зі створення агентурного апарату до початку 1946 р. велася у трьох напрямках: вербування агентів-внутрішників, створення інформативної сітки й агентурно-бойових груп у всіх селах, підпілля [49, 107]. Основний акцент в агентурній роботі МДБ було зроблено на: а) вербування і введення до оунівського підпілля агентури, здатної розробляти і підводити під оперативний удар його учасників; б) виявлення і перехоплення ліній організаційного зв'язку між керівними звенами підпілля ОУН з метою введення у них агентури для захоплення чи ліквідації їхніх керівників; в) перехоплення каналів зв'язку Проводу ОУН у західних областях із закордонними частинами та введення туди агентури МДБ, захоплення кур'єрів і виходу через них на місця переховування оунівських керівників; г) створення легендованих проводів із кваліфікованої агентури зі завданням підпорядкувати собі нижчестоящі проводи, озброєні групи і їх націоналістичні організації для розкладення зсередини; д) викриття і ліквідація оунівських груп і організацій, учасники яких проживали легально [45, 13–14].

Агентурна робота здійснювалася через відповідно реальні форми справ у апаратах НКДБ: 1) агентурна справа заводилася на групу осіб щодо їхніх зв'язків між собою, спільністю дій, єдиною програмою і метою. Найчастіше за такими справами звинувачувалася і розроблялася група людей, які належали до певної підпільної групи, антирадянської підпільної організації; 2) справа-формуляр заводилася на одну особу; 3) обліково-наглядова справа заводилася на осіб, які хоча і не здійснювали антирадянської діяльності, але за своїм минулим вимагали постійного агентурного нагляду з боку спецслужб; 4) розшукові справи; 5) літерні справи [20, 348]. В обліково-наглядові справи переводилися справи-формуляри, об'єкти розробки яких впродовж тривалого часу не проводили антирадянської діяльності. Включення осіб, які проходили за агентурними справами, справами-формулярами і обліково-наглядовими справами, затверджувалися у 2-у відділі УНКДБ. Справи-формуляри заводилися тільки при наявності первинних агентурних та інших матеріалів. Заведення всіх справ чи їхній перехід з однієї форми в іншу оформлявся постановою, яка реєструвалася у відділі А НКДБ.

Процес вербування був досить тривалим і складався з кількох етапів. Перший – підготовка до вербування агентури, що охоплювала п'ять фаз: а) підбір кандидатури, поверхове ознайомлення з об'єктом. Тут бралися до уваги анкетні дані (вік, національність, освіта, місце проживання, соціальне походження, політичні переконання і притаманні особливості, схильності, пристрасті); б) мета вербування – чітко визначена ділянка роботи агента, його завдання і обов'язки; в) всебічне вивчення кандидатури; г) збір компрометуючих матеріалів; д) особисте знайомство – остання фаза підготовки до вербування агента. Оперативник у розмові перевіряв і уточнював дані про кандидата, отримані агентурним шляхом, і визначав додаткові риси характеру об'єкта.

Другий етап – безпосереднє вербування агентури. Умовою до вербування кожного агента для залучення його до співробітництва на основі компрометуючих матеріалів були особисті зізнання. Для затвердження агентури до обласного УНКДБ відправлялися такі документи: а) протокол допиту об'єкта; б) власноручно написана автобіографія; в) заява про співробітництво; г) спеціальний рапорт начальника РВ НКДБ на затвердження агентури [20, 349–350]. До речі, у підпіллі дуже добре орієнтувалися у роботі спецслужб, знали категорії і будову агентурних сіток [48, 423–443]. Агентурні справи заводилися тоді, коли з'являлася інформація про певний структурний, адміністративний підрозділ [36, 103]. Для ілюстрації масштабності діяльності наведемо наступні дані. Загалом станом на 1 січня 1945 р. по ВББ і периферійних органах УНКВС Дрогобицької області розроблялося: 55 агентурних справ, 70 справ-формулярів, 88 облікових справ; з них по ВББ: п'ять агентурних справ, 13 справ-формулярів, дві облікові справи; по РВ НКВС: 50 агентурних справи, 57 справ-формулярів, 86 облікових справ. Із загального числа реалізовано: 13 агентурних справ, 25 справ-формулярів, вісім облікових справ [15, 5].

Чисельність агентури радянських спецслужб була значною. Станом на 1 липня 1945 р. на обліку НКВС у західних областях України перебували 11 214 працівників агентурної сітки (175 резидентів, 1 196 агентів, 9843 інформаторів) [68, 21]. За даними сучасних дослідників Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, на 1 листопада 1946 р. агентурний апарат МДБ у західному регіоні нараховував 644 резиденти, 2249 агентів та 18 165 інформаторів [5, 101]. У Закарпатській області (на 1 вересня 1945 р.) було чотири агентурні розробки, три справи-формуляри, 17 облікових справ, 1 030 осіб [10, 91]. Станом на 1 липня 1946 р. на обліку в обласних Управліннях МДБ УРСР було 2910 агентурних справ, по них розроблялися 16 730 осіб, 31 245 справ-формулярів, 6 144 обліково-наглядових справ, 8246 справ агентурної розробки, 18 797 попередніх агентурних розробок (у Дрогобицькій – 285 агентурних справ, по них розроблялися 1858 осіб, 1409 справ-формулярів, 79 обліково-наглядових справ, 136 справ агентурної розробки, 303 попередніх агентурних розробок; відповідно у Закарпатській – 38/208, 724, 139, 9, 626; Станіславській – 204/1566, 1228, 51, 316, 1106; Чернівецькій – 77/482, 647, 294, 71, 324) [56, 58]. На 20 лютого 1947 р. у Дрогобицькій області в УМВС розроблялося шість агентурних справ на 54 особи, вісім справ-формулярів, 21 облікова справа; у міськрайвідділах УМВС – 74 агентурні справи на 756 осіб, 168 справ-формулярів, 872 облікові справи, 13 розшукових справ. Загалом по області опрацьовувалося 80 агентурних справ на 810 осіб, 176 справ-формулярів, 893 облікові справи, 13 розшукових справ [34, 4зв.]. Дещо менше розроблялося справ у Чернівецькій області (1 березня 1947 р.): 26 агентурних справ; 86 справ-формулярів, 329 облікових справ, 17 літерних справ, 26 попередніх агентурних справ, 45 розшукових справ [35, 5–6]. У провадженні відділу 2-Н і РВ МДБ Чернівецької області станом на 1 червня 1950 р. числилося у розробці: 39 агентурних справ на 249 осіб, 458 справ-формулярів, 312 обліково-наглядових справ, 7 попередньої агентурної розробки. В тому числі у відділі 2-Н: сім агентурних справ на 28 осіб, 64 справи-формуляри, 40 обліково-наглядових справ, сім попередньої агентурної розробки [28, 48].

На всі проводи ОУН (кущові, районні, надрайонні, окружні, крайові) та відділи УПА заводили агентурні справи, при цьому їх після ліквідації осіб, які за ними проходили, закривали, а при виявленні і відновленні проводів заводили нові (переважно з новими назвами) [23, 3; 34, 5; 52, 163–167], наприклад, № 27 на членів Дрогобицького окружного проводу «Омут» [49, 101; 53, 131; 62, 293]. На 1 січня 1948 р. заведено агентурні справи «Легенда», пізніше «Карпати» на Дрогобицький надрайонний, «Окружні», «Кубло» – Самбірський надрайонний, «Вороги», «Тризуб» – Стрийський надрайонний, «Скитальці» – на учасників друкарні Дрогобицького окружного проводу ОУН (заведена 13 березня 1950 р.). Відтак у Станіславській області заведено агентурні справи «Верховинці» (заведена 14 грудня 1945 р., закрита 27 листопада 1954 р.) на Карпатський крайовий провід ОУН; «Відторгненні» – Станіславівський обласний, «Провокатори» (заведена 5.06.1945 р.) – Косівський надрайонний, «Приречені» – Коломийський надрайонний, «Мрійники» – по Закарпатті, «Зав'язка» (заведена 07.1945) на ОУН Закарпатської області, «Гості» – Закарпатті, «Сіроманці» – Калуський окружний (08.1945), «Райх» – Станіславівський окружний, «Підпільники» – Коломийський окружний, «Варвари» – Станіславівський надрайонний (03.1945), «Карпати» – Коломийський окружний, «Вовки» – Коломийський надрайонний, «Ядро» – Косівський надрайонний, «Центр» – Городенківський надрайонний, «Трійка» – Надвірнянський надрайонний, «Керівники» – Тлумацький надрайонний, «Чумаки» – Калуський надрайонний, «Замок» – Долинський надрайонний, «Переправа» – Станіславівський окружний (заведена у лютому 1951 р.), «Перехоплення» – Коломийський окружний (заведена 6 вересня 1951 р.) [17, 1; 20, 259, 262, 265, 268, 272, 274, 277, 279, 282, 284; 21, 154; 23, 3; 24, 340–341; 25, 14–15; 27, 206–207; 34, 5; 41, 68; 39; 40; 8, 296; 9, 380; 10; 11; 50, 249; 51, 185; 52, 163–167; 53, 192, 371].

Паралельно заводилися агентурні справи по ВББ МВС, що свідчить про масштабність роботи спецслужб і намагання якнайшвидше ліквідувати український визвольний рух, здійснюючи паралельну розробку МДБ і МВС: «Петлюрівці» – Карпатський крайовий, «Лісоруби» – Станіславівський окружний (заведена 13.06.1945), «Гірні» – Коломийський окружний (заведена 04.07.1945), «Провідники» – Калуський окружний (заведена 02.03.1945), «Націоналісти» – Долинський надрайонний (заведена 01.03.1945), «Підпільники» – Калуський надрайонний (заведена 07.06.1945), «Кроти» – Тлумацький надрайонний (заведена 10.07.1945), «Степові» – Городенківський надра-

йонний (заведена 06.06.1945), «Лісні» – Надвірнянський надрайонний (заведена 10.06.1945), «Фанатики» – Станіславівський надрайонний (заведена 02.03.1945), «Жуліки» – Коломийський надрайонний (заведена 03.1945). Водночас по відділу ББ УМВС Чернівецької області (1 березня 1947 р.) «Вурдалаки» – Буковинський окружний, «Кочівники» – Вижницький надрайонний, «Ланка» – Чернівецький надрайонний, «Болото» – Заставнянський надрайонний провід [36, 40, 45, 57, 61, 70, 81, 87, 91, 95, 98; 35, 5; 34, 4зв.].

Попри наявність величезної кількості агентів і їхні успіхи у роботі, у 1946 р. чекісти відзначали серйозні недоопрацювання, які суттєво сповільнювали цілковиту ліквідацію підпілля на всій території західних областей України [29, 25]. Однією з таких причин було те, що відправлені працівники відверто не хотіли вести боротьбу із підпіллям. Так, у рапорті заступникові міністра держбезпеки УРСР М. Ступницькому помічник уповноваженого Болехівського райвідділу МДБ Станіславської області Олександр Шамонін 20 вересня 1948 р. повідомляв про небажання вести агентурну роботу проти українського націоналістичного підпілля та просив звільнення. Прохання обгрунтовував тим, що попри власне небажання доля його пов'язала із МДБ, і він потрапив у західні області України (грудень 1945 р., оперуповноваженим Болехівського РВ МДБ). Дізнавшись про принципи оперативної роботи, одразу ж почав відчувати складність роботи з агентурою, до якої мав відразу. У процесі трирічної роботи це відчуття не тільки не минуло, навпаки стало ще сильнішим [76, 640–641].

Водночас при роботі з агентурою траплялися й інші недоліки, зокрема у цей період спостерігалися часті порушення правил конспірації. Деякі секретарі РК КП(б)У навіть обговорювали агентурно-інформативну роботу РВ МДБ-МВС на відкритих бюро РК КП(б)У і районних партійних зборах, що призводило до розконспірації методів роботи. При зустрічах з агентурою окремі працівники не дотримувалися правил конспірації [38, 103; 42, 163]. Лише у 1948 р. через недотримання правил конспірації загинули чотири агенти у Хирівському РВ МДБ Дрогобицької області [61, 303]. Служба безпеки ОУН вдало використовувала численні факти порушення конспірації в агентурній роботі правоохоронних органів. Оргбюро ЦК КП(б)У 9 серпня 1946 р. змушене було ухвалити спеціальну постанову, у якій визнавало: недотримання правил конспірації спричиняло розкриття методів агентурно-оперативної роботи органів МДБ та заходів боротьби з повстанцями, націоналістами, а відтак призводило до провалу операцій, марної загибелі працівників і ускладнювало проведення подальших заходів боротьби з підпіллям.

Серед недоліків агентурно-оперативної роботи у звіті від 25 березня 1949 р. самі чекісти називали також небажання окремих керівників, які уникали складних і глибоко продуманих агентурних заходів, ішли шляхом найменшого опору, широко застосовуючи, де потрібно і непотрібно, допити під виглядом СБ, чим розшифровували цей метод роботи. До АБГ часто включали осіб без достатньої перевірки. Так, в Обертинському районі агенти-бойовики Михайло Феній-«Полтавець», «Гонта» і «Гамалія» при виконанні завдання вбили оперативного працівника і старшого АБГ, а потім перейшли в підпілля [54, 269].

Попри значні успіхи в роботі з агентурою, керівництво спецслужб констатувало окремі недоліки, що призводило до перенесення окремими керівниками усієї важкості боротьби з ліквідацією підпілля на війська МВС, ВБ. Воно постійно вимагало додаткової кількості військ, скаржилося на слабку ефективність військових операцій, але нічого не робило для того, щоб забезпечити агентурну підготовку кожної операції. Через це ефективність чекістсько-військових операцій залишалася низькою. Так, із 59 317 операцій і засідок, проведених на території західних областей України (з 1 квітня до 1 грудня 1946 р.), результати мали тільки 10 224 (17%), в тому числі: у Дрогобицькій проведено операцій і засідок 7789, з них вдалих 2169 (28%), Станіславській 11 234/2825 (25%), Чернівецькій 670/81 (12%) [29, 26]. Попри те, на окремих територіях, незважаючи на колосальні зусилля, масштабні операції були безрезультатними [13, 32–33]. Так, у Чернівецькій області (березень 1947 р.) у ході 866 операцій вбили лише одного повстанця, а 13 втекли [69, 334].

Ще одним недоопрацюванням на думку вищого керівництва МДБ УРСР було те, що частина осіб, залучених до агентурної мережі влаштувалися до різних закладів, установ, організацій займалися дезінформування, оперативно довідувалися про плановані заходи органів радянської

влади, отримувати різні документи, кореспонденцію та продовжували вести активну співпрацю із українським визвольним рухом [64, 68].

Після постанови ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. поширення агентурної мережі стало пріоритетним завданням. М. Хрущов запропонував такі методи організації і залучення агентури: викликати з сіл великі групи населення (50–100 осіб) і під час допитів вербувати агентів та інформаторів або зустрічатися зі завербованими [78, 470]. Відповідно до цих рекомендацій, почали використовувати масові виклики населення для роботи з агентурою та вербування нової. Так, у Дрогобицькій області з 26 січня до 5 лютого 1946 р. із 777 населених пунктів викликали на допити 17 872 особи. У результаті цього вдалося завербувати 637 осіб, заарештували 43 пособники, з'явилися з повинною п'ять осіб [73, 430; 74, 430; 71, 604]. У січні 1946 р. масовими викликами у Чернівецькій області охопили 459 населених пунктів (11 364 особи), у результаті яких виявлено 306 осіб, запідозрених у зв'язках із націоналістами – 49 оунівців, 89 пособників, 76 різного антирадянського елементу [69, 68]. Тільки за 6 лютого 1946 р. Кіцманським і Глибоцьким РВ НКВС проводилися масові виклики населення, якими охопили 12 населених пунктів (283 особи викликали, з них завербували шість таємних інформаторів, взяли на облік за підозрою у зв'язку із підпільниками сім осіб, виявили двох зрадників) [33, 14]. За добу (6 лютого 1946 р.) у Чернівецькій області масовими викликами населення (924 особи) охопили 49 населених пунктів. Під час цієї акції 10 осіб завербували, 76 дали підписки, шість взяли на облік [33, 38]. У першій половині 1946 р. тривали виклики населення до райвідділів НКВС і НКДБ; із 6 до 15 лютого у Дрогобицькій області було викликано 15 608 осіб, з них завербовано 378. З 26 лютого до 5 березня того ж року завербовано 106 осіб [72, 308].

Масові виклики практикувалися і в наступні роки. Так, у Дрогобицькій області у січні 1947 р. викликали населення для бесід по лінії РВ МВС – 12/182, по лінії РВ МДБ – 4/90 [63, 56]. Такі дії здійснювалися інколи навіть для зустрічі з особливо важливою агентурою. Так, 8–10 квітня 1947 р. у смт Космач Яблунівського р-ну Станіславської обл. організували масовий виклик населення з метою: а) організації зустрічі з агентом УМДБ «Оксаною»; б) встановлення ймовірних місць переховування підпільників [37, 239]. Водночас відзначимо, що СБ ОУН розробила методи поведінки при проведенні масових викликів: якщо на початковому етапі намагалася перевірити усіх, хто побував на допитах, то пізніше використовувала тактику очікування, спостереження, що довело ефективність, позаяк це притуплювало увагу агентури і можна було її виявити. СБ також з роками перестала одразу ліквідувати агентуру, натомість намагалася виявити цілий ланцюжок та ліквідувати найбільш активних і небезпечних для націоналістичного руху [70, 6].

Основний акцент робився на використанні агентури, яка мала стати основною зброєю у руках чекіста [13, 40]. Дослідниця історії національно-визвольного руху Галина Стародубець доходить висновку, що «сексотництво» стало одним із видів колаборації населення повстанського заплілля з радянською владою» і завдяки цілеспрямованій політиці з другим приходом органів радянської влади набуло масового характеру [77, 22]. На підтвердження цього наводимо цифри по областях України, які входили до Карпатського краю. Так, у Дрогобицькій області станом на 1 січня 1945 р. на обліку перебували три резиденти, 25 агентів, 724 інформатори (з них по ВББ: один резидент, 10 агентів, 70 інформаторів; по РВ НКВС: два резиденти, 15 агентів, 654 інформаторів). На 1 квітня 1945 в УНКДБ Дрогобицької області на обліку перебували 13 резидентів, 45 агентів, 1 069 інформаторів (всього 1127) [60, 156]. На 1 січня 1945 р. у Станіславській області перебували два резиденти, 120 агентів, 620 інформаторів, всього – 742. На 25 лютого 1945 р. в УНКДБ Станіславської області у складі агентурно-інформативного апарату перебували 65 резидентів, 373 агенти і 2429 інформаторів [6, 56–57]. Натомість у Чернівецькій області (на 1 січня 1945 р.) було сім резидентів, 88 агентів, 351 інформатор (разом 446) [30, 41; 31, 20; 32, 81]. Загальний підсумок залучення до агентурно-інформаційної сітки по всіх західних областях України (на 1 січня 1945 р.) становив: 45 резидентів, 725 агентів, 5 628 інформаторів [32, 82]. Агентура радянських спецслужб була значною, на 1 липня 1945 р. в агентурній сітці по західних областях України перебували: 175 резидентів, 1196 агентів, 9843 інформаторів [32, 83]. Агентурно-інформативна сітка була достатньо динамічною, її чисельність поступово змінювалася за рахунок включення нових

агентів, вибуття (в ЧА-РА, ФЗН, виключення через розконспірацію, загибель, зникнення безвісти, переведення в інші органи) [59, 1–2; 18, 286; 12, 37; 62, 294; 68, 21].

Стан агентурно-інформаційної сітки допомагає простежити узагальнена довідка по УНКВС західних областей України. Зокрема, у Дрогобицькій області: на 1 жовтня 1945 р. – 87 резидентів, 138 агентів, 1755 інформаторів (разом 1980); на 1 січня 1946 р. – 92 резиденти, 176 агентів, 1821 інформатор (разом 2089); у Станіславській області: на 1 жовтня 1945 р. – 11 резидентів, 190 агентів, 1504 інформаторів (разом 1 705); на 1 січня 1946 р. – 13 резидентів, 271 агентів, 1739 інформаторів (разом 2023); у Чернівецькій області: на 1 жовтня 1945 р. – 38 резидентів, 136 агентів, 829 інформаторів (разом 1 003); на 1 січня 1946 р. – 38 резидентів, 128 агентів, 877 інформаторів (разом 1043) [30, 41]. Не слід забувати і про те, що у цей час паралельно діяла агентурна мережа інших органів.

Натомість інші документи подають дещо вищі цифри по усіх областях агентурно-інформативного апарату. Агентурно-інформативна сітка НКВС Станіславської області: на 1 жовтня 1945 р. – 18 резидентів, 207 агентів, 1684 інформатори [12, 55]; агентурно-інформативна сітка НКВС Чернівецької області: 52 резиденти, 134 агенти, 1 039 інформаторів [12, 67]. У відділі ББ НКВС Закарпатської області на 1 вересня 1945 р. перебувало 12 агентів та 169 інформаторів [10, 91]. УНКВС Дрогобицької області на 1 березня 1946 р. на обліку мала: 91 резидента, 174 агенти, 104 агенти-внутрішники, 70 маршрутників, 1 843 таємних інформатори [18, 6, 67]; вже на 1 листопада 1946 р. перебували 276 агентів, 145 резидентів, 2 330 інформаторів [19, 134].

Агентурна мережа НКДБ у Станіславській області станом на 25 липня 1946 р. складала 6405 осіб: 641 агент, 142 резиденти, 5572 інформатори, 41 утримувач явочних і конспіративних квартир [2, 134; 3, 651–653].

Щодо наявності агентів існують досить суперечливі дані, які часто змінювалися, як і більшість звітних документів [3, 651–653]. Порівнюючи роботу (липень–серпень 1946 р.) з агентурою Дрогобицької і Станіславської областей, які відзначалися найбільшою концентрацією націоналістів, зауважимо: чекісти Дрогобицької працювали більш інтенсивно, оскільки там передбачалося завербувати 156 резидентів (53 фактично завербовано, 103 недовербовано), 484 агенти (77/307), 1435 інформаторів (366 фактично завербовано, 1069 недовербовано), конспіративних і явочних квартир не було (0/0). У Станіславській області передбачалося завербувати 120 резидентів (67 фактично завербовано, 53 недовербовано), 319 агентів (232 фактично завербовано, 87 недовербовано), інформаторів не було (0/0), 101 конспіративну і явочну квартиру (34 фактично завербовано, 67 недовербовано) [13, 38; 29, 36].

У 1946 р. завербовано по західних областях України 479 резидентів, 1536 агентів, 10 411 інформаторів (всього 12 426). Упродовж цього часу виключено: 102 резиденти, 1026 агентів, 5051 інформатора (всього 6179). На 1 листопада 1946 р. перебувало: 644 резиденти, 2249 агентів, 18 165 інформаторів (всього 21 058) [13, 29; 29, 28].

Серед наявних 2249 агентів було 1 275 агентів-маршрутників. До цієї категорії, як правило, УМВС і РВ МВС відносили всіх агентів, які не працювали по конкретних справах, чи були завербовані без урахування необхідності в маршрутній агентурі. Ці маршрутники здебільшого були рядовими інформаторами. Натомість агентів-внутрішників було лише 974. Але ця цифра не відповідала дійсності, оскільки більшість із них не мала доступу до оунівського підпілля і, по суті, не були внутрішниками. Наявні 974 агенти-внутрішники у середньому розподілялися по 140 на область [13, 30; 29, 29]. Відзначалося істотне збільшення резидентів. Якщо на 1 січня 1946 р. у західних областях України нараховувалося 277 резидентур, то на 1 листопада 1946 р. їх було 644, на зв'язку у резидентів перебували 3 183 інформатори [29, 27].

В УМВС Дрогобицької області на 1 січня 1947 р. перебували 143 резиденти, 278 агентів (серед них 118 агентів-внутрішники, 124 агенти-маршрутники, два агенти-вербувальники, п'ять агентів-зв'язників, 29 агентів-бойовиків) та 2334 інформатори [18, 286]. 20 лютого 1947 р. з УМВС в УМДБ передали 2088 агентів: у ВББ УМВС: чотири агенти, 16 агентів-бойовиків, чотири резиденти, один утримувач явочних квартир, 46 інформаторів; у міськрайвідділах: 115 агентів, 17 агентів-бойовиків, 90 резидентів, двоє утримувачів явочних квартир, 1 793 інформаторів [34, 4]. На 14 лютого 1947 р. в УМВС Станіславської області перебувало 3 677 особових справ на

агентурно-інформативну сітку (89 резидентів, 557 агентів, 12 утримувачів конспіративних квартир, 3002 інформатори) [36, 3]. Загалом по УМДБ Станіславської області (на 25 березня 1947 р.) перебувало агентури по лінії ОУН: 141 резидент, 495 агентів, 4112 інформаторів, 35 утримувачів конспіративних квартир [21, 106]. На 1 травня 1947 р. агентурно-інформаційна сітка по лінії відділу 2-Н складала 5119 осіб, з них: 512 агентів, 4427 інформаторів, 144 резиденти, 36 утримувачів конспіративних квартир [22, 157].

1 лютого 1948 р. у Дрогобицькій області обліковувалося: 145 резидентів, 426 агентів, 4092 інформатори [57, 27, 38–38зв.]. Головним інструментом органів держбезпеки у боротьбі проти визвольного руху все-таки був агентурний апарат. Так, за січень 1949 р. у Дрогобицькій області з 59 успішних оперативно-військових заходів 40 здійснено за агентурними даними [5, 275]. На 1 червня 1949 р. агентурний апарат складався з 5 046 осіб, в тому числі: 618 агентів, 138 резидентів, 4 263 інформатори, 28 утримувачів конспіративних квартир [24, 248].

Агентурно-інформативний апарат Управління і міськрайвідділів МДБ Станіславської області по лінії відділу 2-Н на 23 серпня 1949 р. складався з 5003 осіб (604 агенти, 4 231 інформатор, 139 резидентів, 29 утримувачів конспіративних квартир) [25, 69]. Агентурно-інформативний апарат Управління і міськрайвідділів МДБ Станіславської області по лінії відділу 2-Н на 25 жовтня 1949 р. мав 4985 осіб, у тому числі: 593 агенти, 4 230 інформаторів, 135 резидентів, 27 утримувачів конспіративних квартир [25, 130–131].

Агентурно-інформативний апарат Управління і міськрайвідділів МДБ Станіславської області по лінії відділу 2-Н на 1 січня 1950 р. дещо зменшився і складався з 4970 осіб (600 агентів, 4211 інформаторів, 132 резидентів, 27 утримувачів конспіративних квартир). Вербування продовжувалося і на завершальному етапі боротьби. Так, у січні 1950 р. Управління і міськрайвідділи МДБ завербували 168 осіб (17 агентів, одного резидента, 139 інформаторів, одного утримувача конспіративних квартир) [25, 197]. Натомість значно меншими масштабами роботи відзначалося УМДБ Чернівецької області, яке впродовж жовтня 1949 р. – 1 червня 1950 р. завербувало: одного резидента, 10 агентів, 47 інформаторів. За цей період виключено і передано в інші органи: одного резидента, 20 агентів, 64 інформатори [28, 49]. Станом на 1 червня 1950 р. в УМДБ Чернівецької області агентурно-інформативний апарат по лінії 2-Н складався з: 34 резидентів, 297 агентів, 1023 інформаторів, 11 конспіративних квартир [28, 49]. УМДБ Чернівецької області на 1 липня 1951 р. облікував наявних: 33 резидентів, 299 агентів, 996 інформаторів, 11 конспіративних квартир [7, 64]. На 25 серпня 1951 р. в УМДБ Дрогобицької області перебували: 51 агент, 29 резидентів, 384 інформатори, 25 утримувачів явочних квартир [46, 175]. Відтак на 25 грудня 1951 р. стало: 52 агенти, 30 резидентів, 368 інформаторів, 24 утримувачі явочних квартир [46, 203].

Водночас самі чекісти відзначали суттєві недоліки у використанні агентурно-інформативного апарату: внутрішньої агентури, здатної вести глибоку розробку підпілля, було вкрай мало, а над питаннями її здобуття органи МДБ працювали недостатньо, слабкою була робота зі створення агентурної сітки. Констатувалося: незважаючи на те, що в 1951 р. органами МДБ західних областей України в ході проведення заходів з ліквідації підпілля було негласно виведено з повинною і захоплено 576 підпільників і учасників ОУН, із цієї кількості органами МДБ завербовано тільки 70 агентів, з числа яких 22 агентів-внутрішників залишено на нелегальному становищі і введено до підпілля. У тому числі по областях: Станіславській – 241/37/10; Дрогобицькій – 111/10/2; Тернопільській – 58/7/2; Львівській – 76/3/1; Волинській – 40/4/2; Рівненській – 36/7/3; Закарпатській – 10/2/2; Чернівецькій – 4/0/0 [45, 14–15]. На думку Г. Стародубець, «найвиразнішим показником деформування суспільної моралі повстанського запілля стало масове поширення такого явища, як сексотництво» [77, 19].

У ході проведених у 1951 р. оперативних заходів спецслужби захопили 419 підпільників і учасників ОУН, з них: у Станіславській області (1951) – 196 (37 оперативно використовувалися), 1950 р. – 141; Дрогобицькій (1951) – 55 (10), 1950 р. – 133; Закарпатській (1951) – вісім (два), 1950 р. – чотири захоплено; Чернівецькій (1951) – чотири (оперативно не використовувалися), 1950 р. – вісім. Отже, разом в 1951 р. захоплено 419 (70 оперативно використовувалися), 1950 р. – 553 [14, 6]. У 1952 р. простежується тенденція до скорочення агентурної сітки в обласних УМДБ. Так, якщо 1 січня 1952 р. в агентурній сітці відділу 2-Н УМДБ Дрогобицької області перебували

307 агентів, то на 1 вересня їх залишилося 158, тобто скорочення склало на 48,5%. В агентурній сітці міськрайорганів МДБ на 1 січня 1952 р. перебували 8 260 агентів, на 1 вересня залишилося 3 876 (тобто скоротилася на 53%). У провадженні відділу 2-Н на 1 січня було 10 агентурних справ і 91 справа-формуляр. У результаті перегляду оперативних обліків для подальшої розробки у відділі 2-Н залишено відповідно дві агентурні справи і 88 справ-формулярів [58, 65]. У міськрайорганах МДБ на 1 січня у провадженні було 317 агентурних справ і 5106 справ-формулярів (заведених на учасників підпілля і їх пособників), а 1 вересня залишилося 188 (59,3%) і 2287 (44,8%) [43, 185; 58, 66].

У січні 1952 р. до розробки структур ОУН, що діяли у Станіславській області, було залучено 749 агентів і 5976 інформаторів [44, 4]. Тоді ж у Чернівецькій області по розробці учасників Буковинського окружного проводу ОУН Ю. Матвіїва-«Недобитого» працювали три агенти і п'ять інформаторів, а також агентурно-бойова група у складі чотирьох агентів-бойовиків [44, 5]. Загалом на 10 січня 1952 р. в УМДБ Дрогобицької області по оунівських провадах працювали 58 агентів, 246 інформаторів, по збройних групах – 17 агентів, 182 інформатори [44, 9]. Таким чином, вищенаведені документи засвідчують величезні масштаби залучення агентури до боротьби з українським визвольним рухом. Щоправда, її діяльність не завжди була ефективною.

Висновки. Отже, сподівання органів радянської влади на швидку та повну ліквідацію визвольного руху не виправдалися. Тому масового поширення набуло використання агентури у всіх можливих формах. Характерно, що роботі з агентурою у комплексі протиаціоналістичних заходів відводилося центральне місце. Відзначимо, що цей засіб боротьби довів свою чи не найбільшу ефективність. Однак, незважаючи на масовий тиск, використання брутальних методів боротьби репресивно-каральних органів проти українського визвольного руху, підпілля у Карпатському краї ОУН користувалося широкою підтримкою населення, що забезпечувало йому успіх у протистоянні з радянським тоталітаризмом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Burds J. *Agentura: Soviet Informants' Networks and the Ukrainian Rebel Underground in Galicia 1944 – 1948* / Jeffrey Burds // *Eastern European Policy and Society (EEPS)*. – Vol. 1. – Number 1 (winter 1997). – P. 119–120.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох книгах / І. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953: суспільно-політичний та історичний аналіз. У двох книгах / Іван Білас. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 2: Документи та матеріали. – 688 с.
4. Бурдс Д. «Москальки»: женщины-агенты и националистическое подполье на Западной Украине, 1944 – 1948 / Д. Бурдс. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.history.neu.edu/fac/burds/Burds-Moskalki.pdf> (15.11.2004). – Назва екрану.
5. Веденеев Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945 – 1980-ті роки: Монографія / Дмитро Веденеев, Геннадій Биструхін. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.
6. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 106 (1954). – Спр. 1.
7. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 106 (1954). – Спр. 2.
8. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 110 (1954). – Спр. 2. – Т. 5.
9. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 110 (1954). – Спр. 2. – Т. 8.
10. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 35 (1960). – Спр. 1.
11. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 35 (1960). – Спр. 2.
12. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 36 (1960). – Спр. 1.
13. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 36 (1960). – Спр. 3.
14. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 39 (1960). – Спр. 9.
15. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 55 (1953). – Спр. 12.
16. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 55 (1953). – Спр. 5. – Т. 1.
17. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 55 (1953). – Спр. 6. – Т. 1.
18. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 56 (1953). – Спр. 4. – Т. 3.
19. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 56 (1953). – Спр. 6. – Т. 4.
20. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 56 (1953). – Спр. 6. – Т. 5.
21. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 57 (1953). – Спр. 1. – Т. 1.

22. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 57 (1953). – Спр. 1. – Т. 2.
23. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 58 (1953). – Спр. 2. – Т. 1.
24. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 59 (1953). – Спр. 6. – Т. 1.
25. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 59 (1953). – Спр. 7. – Т. 2.
26. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 60 (1953). – Спр. 16.
27. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 60 (1953). – Спр. 3. – Т. 6.
28. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 60 (1953). – Спр. 4. – Т. 2.
29. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 70 (1953). – Спр. 6. – Т. 2.
30. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 75 (1953). – Спр. 3.
31. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 75 (1953). – Спр. 4.
32. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 75 (1953). – Спр. 5.
33. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 89 (1951). – Спр. 47.
34. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 90 (1951). – Спр. 62.
35. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 90 (1951). – Спр. 64.
36. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 90 (1951). – Спр. 66.
37. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 93 (1954). – Спр. 2.
38. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 98 (1954). – Спр. 1. – Т. 2.
39. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 98 (1954). – Спр. 14.
40. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 98 (1954). – Спр. 18. – Т. 1.
41. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 98 (1954). – Спр. 7.
42. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 2. – Т. 1.
43. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 2. – Т. 6.
44. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 8. – Т. 2.
45. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 8. – Т. 3.
46. ГДА СБУ. – Ф. 3. – Оп. 246 (1953). – Спр. 4.
47. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 22.
48. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 23.
49. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 55.
50. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 56.
51. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 63.
52. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 72.
53. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 77.
54. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 83.
55. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90.
56. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 4. – Т. 13.
57. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 180.
58. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 278.
59. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 48.
60. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 88.
61. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 10. – Спр. 24.
62. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 58.
63. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 8. – Спр. 261.
64. Ільницький В. Основні форми співпраці українського визвольного руху з різними соціальними групами населення у Карпатському краї ОУН / В. Ільницький // Східноєвропейський історичний вісник / [головний редактор В. Ільницький]. – Дрогобич: Посвіт, 2017. – Вип. 2. – С. 31–49.
65. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. / А. В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 220 с.
66. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття / Ю. Киричук. – Львів: ЛДУ імені Івана Франка, 2000. – 304 с.
67. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
68. Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 43: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946 – 1948 / [відп. ред. Петро Потічний]. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2006. – Кн. 1. – 1132 с.
69. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943 – 1959)

/ [упоряд. Анатолій Кентій, Володимир Лозицький, Ірина Павленко]. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2002. – Кн. 2: 1946 – 1947. – 572 с.

70. Методи боротьби большевиків з нами й наша протидія (Санітарна опіка. 1.1.[19]47) // Архів ЦДВР. – Ф. 9. – 7 арк.

71. Науменко К. Карально-репресивна система СРСР як головний інструмент радянзації Львівщини (1944 – 1953) / Кім Науменко // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Львівська область. – Львів: Астролябія, 2009. – Кн. 1. – С. 596–609.

72. Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках / А. М. Русначенко. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2002. – 519 с.

73. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.

74. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.

75. Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоївок НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Видання друге, доповнене / Володимир Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 184 с.

76. Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939 – 1955 рр. / Володимир Сергійчук. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.

77. Стародубець Г. Прояви сексотництва у повстанському заплілі в 1944 – 1945 рр. / Г. Стародубець // Мандрівець. – 2006. – Вип. 1(60). – С. 19–22.

78. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / [відп. ред. проф. Микола Кугутяк]. – Т. 2. – Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2009. – Кн. 1 : 1939 – 1945. – 600 с.

79. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 126.

80. Шаповал Ю. Війна після війни / Ю. Шаповал // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943 – 1959. – Київ–Торонто, 2001. – С. 9–40.

REFERENCES

1. Burds J. Agentura: Soviet Informants Networks and the Ukrainian Rebel Underground in Galicia 1944 – 1948 / Jeffrey Burds // Eastern European Policy and Society (EEPS). – Vol. 1. – Number 1 (winter 1997). – P. 119–120.

2. Bilas I. Represyivno-karalna systema v Ukraini 1917 – 1953. Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz. U dvokh knyzhakh / I. Bilas. – K.: Lybid – Viisko Ukrainy, 1994. – Kн. 1. – 432 s.

3. Bilas I. Represyivno-karalna systema v Ukraini 1917 – 1953: suspilno-politychnyi ta istorychnyi analiz. U dvokh knyzhakh / Ivan Bilas. – K.: Lybid; Viisko Ukrainy, 1994. – Kн. 2: Dokumenty ta materialy. – 688 s.

4. Burds D. «Moskalky»: zhenshchyny-ahenty y natsyonalystycheskoye podpole na Zapadnoi Ukrayne, 1944 – 1948 / D. Burds. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: URL: <http://www.history.neu.edu/fac/burds/Burds-Moskalki.pdf> (15.11.2004). – Nazva ekranu.

5. Viedenieiev D. Dvobii bez kompromisiv. Protyborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radianskykh syl spetsoperatsii. 1945 – 1980-ti roky: Monohrafiia / Dmytro Viedenieiev, Hennadii Bystrukhin. – K.: K.I.S., 2007. – 568 s.

6. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 106 (1954). – Spr. 1.

7. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 106 (1954). – Spr. 2.

8. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 110 (1954). – Spr. 2. – T. 5.

9. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 110 (1954). – Spr. 2. – T. 8.

10. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 35 (1960). – Spr. 1.

11. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 35 (1960). – Spr. 2.

12. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 36 (1960). – Spr. 1.

13. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 36 (1960). – Spr. 3.

14. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 39 (1960). – Spr. 9.

15. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 55 (1953). – Spr. 12.

16. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 55 (1953). – Spr. 5. – T. 1.

17. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 55 (1953). – Spr. 6. – T. 1.

18. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 56 (1953). – Spr. 4. – T. 3.

19. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 56 (1953). – Spr. 6. – T. 4.

20. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 56 (1953). – Spr. 6. – T. 5.
21. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 57 (1953). – Spr. 1. – T. 1.
22. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 57 (1953). – Spr. 1. – T. 2.
23. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 58 (1953). – Spr. 2. – T. 1.
24. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 59 (1953). – Spr. 6. – T. 1.
25. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 59 (1953). – Spr. 7. – T. 2.
26. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 60 (1953). – Spr. 16.
27. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 60 (1953). – Spr. 3. – T. 6.
28. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 60 (1953). – Spr. 4. – T. 2.
29. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 70 (1953). – Spr. 6. – T. 2.
30. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 75 (1953). – Spr. 3.
31. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 75 (1953). – Spr. 4.
32. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 75 (1953). – Spr. 5.
33. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 89 (1951). – Spr. 47.
34. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 90 (1951). – Spr. 62.
35. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 90 (1951). – Spr. 64.
36. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 90 (1951). – Spr. 66.
37. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 93 (1954). – Spr. 2.
38. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 98 (1954). – Spr. 1. – T. 2.
39. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 98 (1954). – Spr. 14.
40. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 98 (1954). – Spr. 18. – T. 1.
41. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 98 (1954). – Spr. 7.
42. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 99 (1954). – Spr. 2. – T. 1.
43. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 99 (1954). – Spr. 2. – T. 6.
44. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 99 (1954). – Spr. 8. – T. 2.
45. HDA SBU. – F. 2-N. – Op. 99 (1954). – Spr. 8. – T. 3.
46. HDA SBU. – F. 3. – Op. 246 (1953). – Spr. 4.
47. HDA SBU. – F. 13. – Spr. 372. – T. 22.
48. HDA SBU. – F. 13. – Spr. 372. – T. 23.
49. HDA SBU. – F. 13. – Spr. 372. – T. 55.
50. HDA SBU. – F. 13. – Spr. 372. – T. 56.
51. HDA SBU. – F. 13. – Spr. 372. – T. 63.
52. HDA SBU. – F. 13. – Spr. 372. – T. 72.
53. HDA SBU. – F. 13. – Spr. 372. – T. 77.
54. HDA SBU. – F. 13. – Spr. 372. – T. 83.
55. HDA SBU. – F. 13. – Spr. 372. – T. 90.
56. HDA SBU. – F. 16. – Op. 7. – Spr. 4. – T. 13.
57. HDA SBU. – F. 71. – Op. 6. – Spr. 180.
58. HDA SBU. – F. 71. – Op. 6. – Spr. 278.
59. HDA SBU. – F. 71. – Op. 6. – Spr. 48.
60. HDA SBU. – F. 71. – Op. 6. – Spr. 88.
61. HDA SBU. – F. 71. – Op. 10. – Spr. 24.
62. DALO. – F. P-5001. – Op. 6. – Spr. 58.
63. DALO. – F. P-5001. – Op. 8. – Spr. 261.
64. Ilnytskyi V. Osnovni formy spivpratsi ukrainskoho vyzvolnoho rukhu z riznymi sotsialnymi hrupamy naselennia u Karpatskomu kraii OUN / V. Ilnytskyi // Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk / [holovnyi redaktor V. Ilnytskyi]. – Drohobych: Posvit, 2017. – Vyp. 2. – S. 31–49.
65. Kentii A. V. Ukrainska povstanska armiiia v 1944 – 1945 rr. / A. V. Kentii. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. – 220 s.
66. Kyrychuk Yu. Narysy z istorii ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu 40–50-kh rokiv XX stolittia / Yu. Kyrychuk. – Lviv: LDU imeni Ivana Franka, 2000. – 304 s.
67. Kyrychuk Yu. Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40–50-kh rokiv XX stolittia: ideolohiia ta praktyka / Yu. Kyrychuk. – Lviv: Dobra sprava, 2003. – 464 s.
68. Litopys Ukrainskoi Povstanskoi Armii. – T. 43: Borotba z ahenturoiu: Protokoly dopyty Sluzhby bezpeky OUN v Ternopilshchyni. 1946 – 1948 / [vidp. red. Petro Potichnyi]. – Toronto; Lviv: Litopys UPA, 2006. – Kn. 1. – 1132 s.

69. Litopys Ukrainkoï Povstanskoï Armii. Nova seriia. – T. 5: Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: informatsiini dokumenty TsK KP(b)U, obkomiv partii, NKVS-MVS, MDB-KDB (1943 – 1959) / [uporiad. Anatolii Kentii, Volodymyr Lozyskyi, Iryna Pavlenko]. – K.; Toronto: Litopys UPA, 2002. – Kn. 2: 1946 – 1947. – 572 s.
70. Metody borotby bolshevykiv z namy y nasha protydiia (Sanitarna opika. 1.1.[19]47) // Arkhiv TsDVR. – F. 9. – 7 ark.
71. Naumenko K. Karalno-represyvnna systema SRSR yak holovnyi instrument radianizatsii Lvivshchyny (1944 – 1953) / Kim Naumenko // Reabilitovani istoriieiu. U dvadtsiaty semy tomakh. Lvivska oblast. – Lviv: Astroliabiia, 2009. – Kn. 1. – S. 596–609.
72. Rusnachenko A. M. Narod zburenyi: Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940 – 50-kh rokakh / A. M. Rusnachenko. – K.: Universytetske vydavnytstvo «Pulsary», 2002. – 519 s.
73. Serhiichuk V. Desiat buremnykh lit. Zakhidnoukrainski zemli u 1944 – 1953 rr. Novi dokumenty i materialy / Volodymyr Serhiichuk. – K.: Dnipro, 1998. – 944 s.
74. Serhiichuk V. OUN-UPA v roky viiny. Novi dokumenty i materialy / Volodymyr Serhiichuk. – K.: Dnipro, 1996. – 496 s.
75. Serhiichuk V. Tavruichy vyzvolnyi prapor. Diialnist ahentury ta spetsboivok NKVS-NKDB pid vyhliadom OUN-UPA. Vydannia druhe, dopovnene / Volodymyr Serhiichuk. – K.: PP Serhiichuk M.I., 2006. – 184 s.
76. Serhiichuk V. Ukrainyski zdvyh: Prykarpattia. 1939 – 1955 rr. / Volodymyr Serhiichuk. – Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2005. – 840 s.
77. Starodubets H. Proiavy seksotnytstva u povstanskomu zapilli v 1944 – 1945 rr. / H. Starodubets // Mandrivets. – 2006. – Vyp. 1(60). – S. 19–22.
78. Ukrainyski natsionalno-vyzvolnyi rukh na Prykarpatti v KhKh stolitti. Dokumenty i materialy / [vidp. red. prof. Mykola Kuhutiak]. – T. 2. – Ivano-Frankivsk: KPF «LIK», 2009. – Kn. 1: 1939 – 1945. – 600 s.
79. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlyady ta upravlinnia Ukrainy. – F. 3833. – Op. 1. – Spr. 126.
80. Shapoval Yu. Viina pislia viiny / Yu. Shapoval // Litopys UPA. Nova seriia. – T. 3: Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: dyrektyvni dokumenty TsK Kompartii Ukrainy. 1943 – 1959. – Kyiv–Toronto, 2001. – S. 9–40.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2017 р.

УДК 76(56)(045)

DOI 10.24919/2519-058x.3.101052

Victoria LYSAK,

orcid.org/0000-0001-5567-1387

PhD hab. (History), Professor

Kateryna TRYMA,

orcid.org/0000-0002-5011-4263

PhD (Political Sciences), Mariupol State University Senior Librarian
(Ukraine, Mariupol) katerynatryma@gmail.com

RURAL FAMILY IN UKRAINE IN THE SOVIET WAY OF LIFE IN THE 1950s – 1960s

This article shows the features of the functioning of Ukrainian rural family under the Soviet reality conditions in the 1950s – 1960s. The aim of the article is to study rural family in the Soviet way of living in the 1950 – 1960s. The authors thought it expedient to analyze possible sources of budget replenishment in single parent families, families of orphans and consider the financial status of such families. The problem of functioning of the family as a trace element of rural society requires studying, including the peculiarities of parenting and socialization of children in terms of the Soviet way of life.

Special attention is paid to the characteristics of social security benefits to single parent families and orphans, the possibilities of their material and spiritual consumption. Considerable attention is paid to family functions, parenting and socialization of children. The authors came to the point that rural family in the 1950s – 1960s preserved the patriarchy and traditional elements of the nation's spiritual values. First of all, this is evidenced by the functional duties of the family, that is its reproduction and processes of parenting and socialization of children.

Statistical materials consistently show that in the mid-twentieth century rural population prevailed in Ukraine. According to the social and economic conditions of those days, most peasants were united in collective farms with reference to the particular form of the production process. The peasant and his family, the possibilities of the material and spiritual consumption were entirely dependent on the working conditions, its effectiveness and capacity of rural infrastructure to ensure the needs of its residents.

The sources of this article are the documents stored in the central and the regional state archives of Ukraine. In particular, they are reporting documentation and statistical reports of regional and district social security departments on kolkhoz mutual aid funds; letters and complaints of rural citizens; oral history materials; annual statistical compilations of the national economy, census materials etc.

Thus, in the 1950 – 1960s rural family preserved patriarchy and traditional elements of spiritual values of the nation. First of all, this is evidenced by the functional responsibilities of the family, that is its reproduction and processes of parenting. Nevertheless, we may not say that conditions for the rural family existence were generally favorable to convey important knowledge for the further practical life of a village. A significant factor in the quality and level of spiritual values consumption that have to be performed by the family was the presence of parental guardianship and care. Statistics shows that in rural areas of the USSR there were many single parent families. Moreover, it was not the worst situation as smallest opportunities to transfer cultural values were typical of orphans' families.

Key words: *Ukrainian rural family, Soviet way of life, parenting, socialization of children, duties of the family, peasant.*
Ref. 20.

Вікторія ЛИСАК,

доктор історичних наук, професор

Катерина ТРИМА,

кандидат політичних наук, старший викладач,

Маріупольський державний університет

(Україна, Маріуполь) katerynatryma@gmail.com

СІЛЬСЬКА РОДИНА УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКОМУ СПОСОБІ ЖИТТЯ 1950 – 1960-х рр.

Висвітлено особливості функціонування сільської родини України в умовах радянської дійсності 1950 – 1960-х років. Прیدілена увага особливостям соціального забезпечення неповних родин та родин сиріт, мож-

ливості їх матеріального та духовного споживання. Значна увага приділена функціям родини, вихованню та соціалізації дітей. Зроблено висновки, що сільська родина у 1950 – 1960-х рр. зберігала патріархальність і традиційні елементи духовних цінностей народу. Пери за все про це свідчать функціональні обов'язки родини, тобто її репродуктивність та процеси соціалізації й виховання дітей.

Ключові слова: Українська сільська родина, радянський спосіб життя, виховання, соціалізації дітей, обов'язків в родині, селянин.

Лит. 20.

Викторія ЛЫСАК,
доктор исторических наук, профессор
Екатерина Трима,
кандидат политических наук, старший преподаватель,
Мариупольский государственный университет
(Украина, Мариуполь) katerynatryma@gmail.com

СЕЛЬСКАЯ СЕМЬЯ УКРАИНЫ В РАМКАХ СОВЕТСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ 1950 – 1960-х гг.

Освещены особенности функционирования сельской семьи Украины в условиях советской действительности 1950 – 1960-х годов. Уделено внимание особенностям социального обеспечения неполных семей и семей сирот, возможности их материального и духовного потребления. Значительное внимание уделено функциям семьи, воспитанию и социализации детей. Сделаны выводы, что сельская семья в 1950 – 1960-х гг. Сохраняла патриархальность и традиционные элементы духовных ценностей народа. Прежде всего об этом свидетельствуют функциональные обязанности семьи, то есть ее репродуктивность и процессы социализации и воспитания детей.

Ключевые слова: Украинская сельская семья, советский образ жизни, воспитание детей, социализация детей, обязанности в семье, крестьянин.

Лит. 20.

Problem Statemen. In the general history of the Ukrainian people, the Soviet period was rather short. However, its meaning to the Ukrainian society life of that time and the subsequent impact on the situation of the people are indisputable. The positive thing was the unification of ethnic Ukrainian lands within one Soviet Republic. Another feature was the increase of industrial enterprises and urban populations. Soviet policy was controversial as it was primarily focused on supporting the development of urban infrastructure.

Statistical materials consistently show that in the mid-twentieth century rural population prevailed in Ukraine. According to the social and economic conditions of those days, most peasants were united in collective farms with reference to the particular form of the production process. The peasant and his family, the possibilities of the material and spiritual consumption were entirely dependent on the working conditions, its effectiveness and capacity of rural infrastructure to ensure the needs of its residents.

The aim of the article. The article is aimed to study rural family in the Soviet way of living in the 1950 – 1960s. The authors considered it expedient to analyze possible sources of budget replenishment in single parent families, families of orphans and consider the financial status of such families. The problem of functioning of the family as a trace element of rural society requires studying, including the peculiarities of parenting and socialization of children in terms of the Soviet way of life.

Source analysis. Family, family relations and social security attracted the attention of scientists, such as L. V. Chuyko, A. H. Volkov, V. A. Byelova, V. A. Malanchuk, L. V. Kovyak, L. M. Shevchenko [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7]. On the whole, works where was analyzed the position of the Soviet family, all the more rural one, have theoretical and sociological nature and provide a brief description of the intra-family relationships, parenting etc.

The sources of this article are the documents stored in the central and the regional state archives of Ukraine. In particular, they are reporting documentation and statistical reports of regional and district social security departments on kolkhoz mutual aid funds; letters and complaints of rural citizens; oral history materials; annual statistical compilations of the national economy, census materials etc.

Content. In rural areas of the USSR, according to the census materials in 1959, there were 5.78 million of families, representing 54.4% of all families of the republic [7, 200]. The quality of performing functions assigned to the family, the preservation of spiritual values entirely dependent on the financial means of the family as well as moral and psychological atmosphere. Mutual help, family support, division of labor, cooperation in the upbringing the younger generation and in housekeeping had an impact on setting and eking out the family budget. The quality of the family was of considerable importance. Large single parent families had few opportunities to perform positively its functions.

The existence in the Soviet society of incomplete, financially weak families demanded from the government to create appropriate mechanisms to assist families and establish more or less favorable conditions for raising children. However, in this case, the social security of kolkhozniks was carried out by the collective farms and depended on their economic status, as well as on the establishment in each artel the procedure for granting pensions and aid [5, 44]. By decision of the general meeting of kolkhozniks some part of the production was to be allocated from the income to establish an aid fund for disabled members of the artel. From the latter half of the 1950s farms began to deduct 2% of their products and money to the aid fund for disabled. In 1953, these funds operated at 85% of the USSR kolkhozes with a total share of households reached 41.5%. 19 748 orphans were taken under the patronage of kolkhoz funds for disabled; they were given material aid with money and products amounting to 2 million 125 thousand rubles. Thus, for each child in the republic in rural areas on average there were 107 rubles accounted. In 1955, there were 14 thousand of kolkhoz mutual aid funds, which covered 4/5 of all kolkhozes. Members of these funds were more than 3 million kolkhozniks [6]. In some cases, kolkhozes assisted with production in kind. It was received by disabled, women giving birth, orphans. However, the system was imperfect. In 1955 from 1.8 million disabled and elderly people, and those who needed constant financial assistance, only 600 thousand were provided by kolkhoz funds, i.e. a third of socially disadvantaged villagers. In money terms 30 million rubles were paid, that is on the average 50 rubles per person [5, 45].

In sum, welfare services for vulnerable groups of rural population, especially kolkhozniks, was rather complicated. The state transferred the responsibility for those rural citizens who needed financial aid to kolkhozes, and they, in turn, to the kolkhoz mutual aid funds, but the returns to such funds entirely depended on the profitability of farms.

It should be noted that in the post-war society, government assistance for physically weak, single people was a very important matter. For example, in 1954 220 children needed patronage in the Kherson region. They were the children left without parents and transferred to the foster families. Such children were assisted in the sum of 99 996 rubles, which amounted 37 rubles per child per month [8, 5]. In 1955 the Kherson region in the presence of 192 orphans the assistance was provided in the sum of 126 719 rubles, amounting 54 rubles per child per month [9, 3]. During the following years, the number children needed help had lessened. In 1961, in kolkhoz villages in Kherson region, there were 127 children and 10 rubles per month were allocated to each them. [10, 3].

In 1961 exemplary Statute on Procedure for Assignment and Payment of Pensions and Benefits to kolkhozniks was developed. It noted that pensions and benefits were given in terms of old age, disability and survivors. There were provisions for personal pensions, aid for temporary disability, lump sum in the event of birth and death of a family member, lump sum on the prosthesis [11, 1]. In the welfare system of socially disadvantaged kolkhozniks social security bodies, rural councils, kolkhoz mutual aid funds were involved. Upon the attainment of the age of 65 and 60 men and women were entitled to a pension. Thereby, the rules determining amounts were also cited in the Statute. In terms of labor days, minimum – 5 labor days, maximum – 30 labor days. The experience of the labor in the kolkhoz was also taken into account (percent of income): 5 years – 15% and over 30 years – 70% of earnings. If in the family there were disabled dependents they received supplement to the pensions. If there is one dependent – 10%, 2 and more – 15%. The «shock work» in the public economy was also considered. If a person was once marked by the kolkhoz administration, he/she was added 5% to the pension, 2 times – 10%, 3 times – 15%. The Statute stated that pension shall be paid from the 1st day of the month and for life. Disabled persons of groups I and II were paid disability pensions if had confirmation of medical boards. Disabled persons of the III group were transferred to work by the advice of doctors. To the women giving birth kolkhoz granted 56 days' vacation before delivery and 56 – after it, and in case of abnormal

birth or the birth of the second and third child – 70 days. Assistance to women giving birth depended on the length of work at the kolkhoz, regardless of membership in the kolkhoz mutual aid fund [11, 13]. It was assumed, that 100 rubles on child mother received if worked out necessary minimum labor days and asked for help no later than six months after giving birth [11, pp. 14]. Funeral benefit amounted to 50–100 rubles depending on the number of years of work in the kolkhoz: 10 years – 50 rubles, over 10 years – 100 rubles [11, 15]. On the whole, kolkhoz mutual aid funds provided diverse support, such as money, grains, milk, fats, vegetables, trips to rest house, sanatorium.

Pension provision of kolkhozniks was due to the length of the work. For example, in 1956 in the Statute of one of the kolkhozes in Kherson region pensions for kolkhozniks unable to work amounted in the norm from 50 to 150 labor days. For male kolkhozniks above 60 and females aged 55 years, who had worked since the establishment of the kolkhoz – 150 labor days per year, from 15 years – 100 labor days, from 20 to 25 years – 125 labor days per year. Men above 65 years old and women over 60 years, who worked from 5 to 15 years, the pension was equal to 75 labor days per year, from 2 to 5 years – 50 labor days [12, 10].

Only in 1964 Union fund of social security of kolkhozniks was established, it was formed from the kolkhozes contributions and interkolkhoz businesses and organizations. Retirement, disability and survivor pensions were paid from this fund as well as payments to women giving birth and for children from low-income families [5, 49].

Checking the status of families with many children in 1952 in the kolkhozes of Poltava region showed that such families were living in scarce financial terms. The children did not have individual beds, mattresses, pillows. All together, they slept on the oven [13, 66]. Families with many children and with one breadwinner received aid from the kolkhoz, which was not enough for the normal functioning of the family. For example, the farm has allocated only 217 kg of bread to the family with four children for six months. That is, 300 grams of bread per child per day. By the way, statistical averages indicate that in 1952, 158 kg of flour and of bread were accounted for one person per year, i.e. 430 grams per day [14, 16]. Low-income families lacked high-calorie foods. However, kolkhozes helped families with many children, both with money and food, but this aid, as evidenced by the inspections was not enough. For example, to buy clothes and shoes artel allocated 300 rubles to families with many children; for the construction of houses – wood, reed, brick and 100 kg of wheat [13, 89–91].

Orphans were of special indigence. In the postwar period, there were many families with children left without parental care due to death of parents. Such children did not even have clothes to go to school [15]. In 1952, one of the members of such families, addressing party authorities, pointed out that his father died at the front in 1943, and his mother died from heavy works in 1951. All children in the family were of school age, the oldest went to the 10 form. That is, there was nobody to earn for living. They lived in the apartment and paid 35 rubles per month. «We all study at school, but for the new school year we have no books, shoes, clothes or school supplies. Before that we have not seen a single drop of milk, they give us a little fats [...] We sleep on the floor, and in winter all five of us and two hosts sleep on the bare boards or bricks» [13, 65]. Thus, the children-orphans were without sufficient intake of bread that in lack of other food products and money led to a constant feeling of hunger.

As we can see, rural families lived under different conditions regarding financial security. It was directly associated with quality indicators of work of kolkhozes, labour payment according to labour days, possibilities of family members to perform physical exertion, the number of able to work, dependents, disabled, pensioners and with the amounts of their pensions and government payments.

In modern native science, there distinguished functions that ensure the full existence of the family as a social institution, social and psychological group, they are: business and economic, generative and educational, cultural and recreational [2, 16]. Parenting or socialization of children was of particular importance. This process was closely linked to the daily practice of family life, the attitude of its members to each other and, in general, spiritual values of the nation, their preservation.

In the USSR in the 1950 – 1960s rural family as a social unit of Soviet society played an important role in the process of parenting and socialization of children. It should be noted that in rural areas this process by itself had several typical components conditioned upon the peculiarities of rural society. Firstly, it's giving to the child practical knowledge and skills that make business and economic education

component. The bases of labor education of children were labor and personal example of parents, as well as sex and age division of labor. Secondly, it's mental, physical, moral and ethical education based on both national traditions and religious beliefs, and included a component of school and ideological education that at that time was closely linked to school attendance.

In the labor education of children, the relationship between family members played the primary role. As far as clever and proper organization of economic activities, division of responsibilities among all family members, mutual aid and cooperation allowed to improve the conditions of material and cultural life. As people of working age were usually involved in the public economy, the household chores, feeding and caring for livestock, cooking for the family mainly involved teenagers and the older generation. It is known that the main flows of livestock production in the household were provided by livestock. Thus, among main issues of family life was the division of responsibilities among its members. From an early age, children performed various works in the household, such as herding geese, livestock, fed animals and participated in storing forage. The girls cleaned the house and looked after the juniors. Everybody worked – children and adults, only with different load [16; 17; 18]. While involving children in chores their socialization, gaining practical skills and knowledge, that could be required in future work activity, took place.

The significant role played organizational and control aspects. Parents necessarily checked the work done by children. By the way, it was not only the educational aspect, but also the appropriate way of rural life, a great physical exertion for adults and catastrophic lack of free time, especially at a time of intense seasonal work in the kolkhoz. Children were formed by severity. As a rule, for failure to perform tasks they were punished. Parents gave children a daily job. If the father worked in the tractor brigade and he spent several weeks at the field camp during agricultural works, he left sons a list of tasks that need to be performed in his absence. When back on the weekend, he checked the work. Physical punishment was in the form of strapping. One witness of rural life of that time told that after they tried to compete with the father and son won, this father never picked belt [17].

The workload for children was rather heavy. For example, in the villages of Khmelnytsky region children responsibilities included tending cattle in the herd. At 5 a.m. mother woke the child and he tended kolkhozniks' cows. Participants of life of that time tell: «I wanted to sleep badly. So I bind a rope to the cow and my hand and go to sleep nearby. It tends, moves slowly and drags me on a rope» [17]. Different unforeseen situations occurred with children («I went to tend geese, taking along a book. Geese were tending, I was reading, fell asleep and poultry by itself went home and neighbors drove it to the henhouse»). When the «herder» came back his mother was waiting for him with a milkmaid's yoke. He had to run away and hide until night. In such cases, grandmothers were the conciliators. It was already late at night when the grandmother came out of the house, saw his grandson in front of the house across the street and called him home [17].

Children from an early age were involved in the work in the kolkhoz [16; 17; 18]. In summer they helped their parents in brigades, and even received a salary. They worked together with father on the tractor or mother – in the field teams, participated in weeding beets and so on. When the mother was ill, teenage girls worked instead. For example, at the silage [15]. The work was hard, people had to stand on top of the unit and it was cold. As the witness said, «poor working conditions and cold wind at the silage caused a head cold for the rest of my life».

As the father was mostly involved in work at the kolkhoz, the mother provided main care after the child and the household. She got up at 5 a.m., milked cattle before pasture in a herd, quickly cooked breakfast and went to work. As came home from the work, she was cooking dinner, working in the garden, was busy at the household. In winter she got up at 6 a.m., kindled oven, cooked the meal, prepared «snacks» for children to take to school and started to do chores: twice a week she baked bread and cooked meals, once a week she washed and ironed. At that time irons were heavy and made of iron or cast iron. They were heated on the fire or filled with hot coals. Naturally, it was time consuming. In addition, children needed the attention. The juniors should be bathed, combed, got changed their clothes, put to sleep. Such concerns took the days, months, years and a lifetime. That is right – by daily example – family labor education of children was made. Senior girls helped mother, but the main workload was on the woman. There was no time for leisure [15]. Parents' main concern was to feed the children. Women's life was a constant look after children, husband and older parents. In families with many children,

all children had to pay attention to their behavior. Parents instructed children to live in friendship, to be honest, do not steal and share with each other.

The physical health of children, perhaps, was the main concern of the family. Women mainly used folk remedies and hygiene. During illness (measles or cold), they gave the children more sweets, tightly closed the light as believed that measles is afraid of darkness. They gave warm milk to drink and said to gargle with soda. The family inculcated children the sanitation and hygiene: to keep clean body and clothing, bed and house. The boys were hardened. Every Saturday they had baths. Since there were no special premises for bathrooms, the trough was simply placed in the house, people heated water and had a wash, then put on clean clothes. At the beginning of the 1950s head lice, bedbugs, fleas were a common thing. People eradicated them using traditional methods, for example by the wormwood. Bedbugs were flooded with boiling water. Later there was poison DDT. According to the rural citizens words, children brought head lice from school, and at home they deloused them with a comb. In the postwar period, there were no detergents in the village that is why family ordinary used traditional methods: they diluted sunflower ash for water softening. And in the 1950s laundry soap and toilet soap were used, with time washing powders «Lotos», «Donbass», «Vesna» and others appeared. [15].

In families, children were taught both to be hard-working and physically healthy. An important role played moral and ethical education. As before, in villages, children respectfully treated elders. They respectfully referred to the father, mother and other relatives, as well as strangers with formal «you». This tradition was spread across all regions. Tradition of referring to parents with formal «you» was typical for Ukrainian ethnic families, while in rural families of Russians and Greeks, they used informal «you» [15; 19; 17].

During social and cultural education, expressive and recreational function of the family played a crucial role. It shaped emotional and psychological climate, calmed tension in internal family relationships and stressful situations. Significant role in creating a favorable climate first of all was played by friendly attitude to each other, joint resolving of any issues. Witnesses say that parents never quarreled, at least in front of children [20]. Money were mainly at husband's hands, but spent by mutual agreement. In Ukrainian families it was the husband who was responsible to plan future family life, house improvement, family celebrations organization, arranging children for study. Perhaps this was due to the lack of literacy of Ukrainian rural women, because where the mother had education, the role in solving vitally important issues was higher [19].

In rural family as well as in the rural way of life, a Woman Mother, a Woman Hostess, Woman Worker was of a defining role. Considering numerical superiority of women in rural areas of the republic, their employment in the kolkhozes, long working hours, of great importance in the household sustenance and generally in the functioning of the family, it is clear that the main role in the rural lifestyle belonged to the rural women.

Conclusions. In the 1950 – 1960s rural family preserved patriarchy and traditional elements of spiritual values of the nation. First of all, this is evidenced by the functional responsibilities of the family, that is its reproduction and processes of parenting and socialization of children. Nevertheless, we may not say that conditions for the rural family existence were generally favorable to convey important knowledge for the further practical life of a village. A significant factor in the quality and level of spiritual values consumption that had to be performed by the family was the presence of parental guardianship and care. Statistics shows that in rural areas of the USSR there were many single parent families. Moreover, it was not the worst situation as smallest opportunities to transfer cultural values were typical of orphans' families.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Чуйко Л. В. Браки и разводы / Л. В. Чуйко – М.: Статистика, 1975. – 176 с.
2. Волков А. Г. Семья – объект демографии / А. Г. Волков. – М.: Мысль, 1986. – 271 с.
3. Белова В. А. Число детей в семье / В. А. Белова – М.: Статистика, 1975. – 176 с.
4. Маланчук В. А. Нове в культурі і побуті колгоспного селянства / В. А. Маланчук. – К.: Наукова думка, 1970. – 189 с.
5. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя в 2-й пол. XX ст. (1945 – 2000) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003 – 250 с.
6. Шевченко Л. М. Соціальне забезпечення сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» / Л. М. Шевченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені

Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. – 2009. – Вип. 15. – С. 65–69.

7. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – 210 с.
8. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. р. 2137. – Оп. 2. – Спр. 262. – 70 арк.
9. ДАХО. – Ф. р. 2137. – Оп. 2. – Спр. 286. – 59 арк.
10. ДАЛО. – Ф. р. 2137. – Оп. 2. – Спр. 460. – 38 арк.
11. ДАЛО. – Ф. р. 2137. – Оп. 2. – Спр. 434. – 16 арк.
12. ДАЛО. – Ф. р. 1953. – Оп. 3. – Спр. 14. – 325 арк.
13. Держархів Полтавської області. – Ф. 25. – Оп. 3. – Спр. 142. – 503 арк.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 438. – 209 арк.
15. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Гребенюк Валентина Леонідівна. Сmt. Володарське Донецької області. 1939 рік народження.
16. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Данік Надія Іванівна. Село Вчорайше Ружинського району Житомирської області. 1938 рік народження.
17. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Лисак Феофан Андрійович. Хутір Сатурин Деражнянського району Хмельницької області. 1937 рік народження.
18. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Білогривий Василь Федорович. Село Семенівка Чернігівської області. 1938 рік народження.
19. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Галалу Ніна Георгіївна. Село Мало-Янісоль Донецької області. 1929 рік народження.
20. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Елагіна Марія Володимирівна. Село Очеретувате Токмацького району Запорізької області. 1942 рік народження.

REFERENCES

1. Chuyko L. V. Braki i razvody / L. V. Chuyko – М.: Statistika, 1975. – 176 s.
2. Volkov A. G. Semya – obekt demografi / A. G. Volkov. – М.: Mysl, 1986. – 271 s.
3. Belova V. A. Chislo detey v seme / V. A. Belova – М.: Statistika, 1975. – 176 s.
4. Malanchuk V. A. Nove v kulturi i pobuti kolhospnogo selianstva / V. A. Malanchuk. – К.: Naukova dumka, 1970. – 189 s.
5. Kovpak L. V. Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia v 2-y pol. XX st. (1945 – 2000) / L. V. Kovpak. – К.: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2003 – 250 s.
6. Shevchenko L. M. Sotsialne zabezpechennia silskoho naselennia Ukrainy v roky khrushchovskoi «vidlyhy» / L. M. Shevchenko // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii: Zbirnyk naukovykh prats / [za zah. red. prof. P. S. Hryhorchuka]. – 2009. – Vyp. 15. – S. 65–69.
7. Ytohy Vsesoiuznoi perepysy naseleniya 1959 hoda. Ukraynskaia SSR. – М.: Hosstatyzdat, 1963. – 210 s.
8. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti (dali – DAKhO). – F. r. 2137. – Op. 2. – Spr. 262. – 70 ark.
9. DAKhO. – F. r. 2137. – Op. 2. – Spr. 286. – 59 ark.
10. DALO. – F. r. 2137. – Op. 2. – Spr. 460. – 38 ark.
11. DALO. – F. r. 2137. – Op. 2. – Spr. 434. – 16 ark.
12. DALO. – F. r. 1953. – Op. 3. – Spr. 14. – 325 ark.
13. Derzharkhiv Poltavskoi oblasti. – F. 25. – Op. 3. – Spr. 142. – 503 ark.
14. Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv vysshikh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy. – F. 582. – Op. 24. – Spr. 438. – 209 ark.
15. Osobystyi arkhiv avtora. Svidchennia pro zhyttia. Hrebenuk Valentyna Leonidivna. Smt. Volodarske Donetskoi oblasti. 1939 rik narodzhennia.
16. Osobystyi arkhiv avtora. Svidchennia pro zhyttia. Danik Nadiia Ivanivna. Selo Vchoraishe Ruzhynskoho raionu Zhytomyrskoi oblasti. 1938 rik narodzhennia.
17. Osobystyi arkhiv avtora. Svidchennia pro zhyttia. Lysak Feofan Andriiovych. Khutir Saturyn Derazhnianskoho raionu Khmelnytskoi oblasti. 1937 rik narodzhennia.
18. Osobystyi arkhiv avtora. Svidchennia pro zhyttia. Bilohryvyi Vasyl Fedorovych. Selo Semenivka Chernihivskoi oblasti. 1938 rik narodzhennia.
19. Osobystyi arkhiv avtora. Svidchennia pro zhyttia. Halalu Nina Heorhiivna. Selo Malo-Yanisol Donetskoi oblasti. 1929 rik narodzhennia.
20. Osobystyi arkhiv avtora. Svidchennia pro zhyttia. Elahina Mariia Volodymyrivna. Selo Ocheretuvate Tokmatskoho raionu Zaporizkoi oblasti. 1942 rik narodzhennia.

Стаття надійшла до редакції 8.03.2017 р.

УДК 33[(477):(470+571)]«1990/2000»

DOI 10.24919/2519-058x.3.101056

Mariia PARAKHINA,

orcid.org/0000-0002-0736-5235

PhD (History), Senior Researcher

Personel Member of Research Department,

Faculty of History, Taras Shevchenko National

University of Kyiv (Ukraine, Kyiv)

marishka8791@ukr.net

ECONOMICS AGAINST THE BACKGROUND OF GEOPOLITICAL CHALLENGES: TOWARDS UKRAINIAN-RUSSIAN ECONOMIC RELATIONS (1990s – 2000s)

The article spotlights bilateral relations between Ukraine and the Russian Federation within the period after the dissolution of the USSR that came from multi-faceted vision of correlation system between countries and were defined by a wide range of peculiarities and paradoxes. Attempts to fix a favourable format of relations just for itself, unclosed ignoring of meaning and interests of the partner, mutual accusations were changed for attempts to compromise and find optimum ways for the crisis overcoming. And the latter were more than enough and not only in interstate relations.

The social and economic development of Ukraine after restoration of state independence was disputable and dramatic. The national economy on the whole fitted into the traditional scheme of transition economies that appeared instead of the centralized, extra-market economic relations with intrinsic to it rejection of private property, almost total control of the economic domain by the state. The crisis of the Soviet system emerged within the «Era of Stagnation» transformed in independent Ukraine into a full-blown economic collapse that lasted till the end of 1990s.

The Ukrainian economy and society for a long time (partially even at present) were dependent on Soviet Union heritage – no fundamental changes in the field of fixed assets, industrial infrastructures within the first twenty years took place after the independence restoration. The market economy was embroiling with increase in public control, economic freedom – with bureaucratic centralization, public servants outrages, law enforcement and fiscal agencies, free market – with transformation of public authority into rent source and corruption – to «organic» component of economic relations. The merge of public authority and business into a «weird conglomerate where the business gains a direct access to the public authority and the public authority transforms into a business» stayed almost the most pressing issue of Ukrainian economy.

But the Russian side within the first two decades after the USSR dissolution taking its economic strength that was significantly greater than Ukrainian one, permanently tried to foist own «rules of game» to social and political elite (subject to availability of this term) of the latter; own old economic model, constantly initiating a lot of reintegration projects (like CIS) to return former republics of the Soviet Union to its imperial/neo-imperial dominance.

The matter of division of foreign property of the former USSR became one of the most charged matters in Russian-Ukrainian relations after December 1991. This problem controversially united social and economic issues extremely important for revived Ukrainian statesmanship with social and humanitarian component.

The matter of division of foreign property of the former USSR was left unsettled prior to the very beginning of the Russian aggression against Ukraine and annexation of Crimea as well as occupation of parts of Donetsk and Luhansk Oblasts districts in 2014.

Key words: Ukraine, Russian Federation, economics, international relations.

Ref. 16.

Марія ПАРАХІНА,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

науковий співробітник науково-дослідної частини

історичного факультету Київського національного

університету імені Тараса Шевченка (Україна, Київ)

marishka8791@ukr.net

ЕКОНОМІКА У КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ: ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ (1990-ті – 2000-ні рр.)

В статті висвітлено двосторонні відносини між Україною та Російською Федерацією в період після розпаду СРСР, які походили з різнопланового бачення системи співвідношення між країнами та визнача-

лися цілим рядом особливостей та парадоксів. Спроби встановити вигідний саме собі формат відносин, відкрите ігнорування позиції та інтересів партнера, взаємні звинувачення періодично змінювалися спробами компромісу та пошуком оптимальних шляхів подолання кризових явищ. А останніх було більш аніж достатньо і не лише у міждержавних стосунках.

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, економіка, міжнародні відносини.

Лит. 16.

Марія ПАРАХИНА,

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник,
научный сотрудник научно-исследовательской части
исторического факультета Киевского национального
университета имени Тараса Шевченко (Украина, Киев)
marishka8791@ukr.net

ЭКОНОМИКА В КОНТЕКСТЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ВЫЗОВОВ: К ВОПРОСУ ОБ УКРАИНСКО-РОССИЙСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ (1990-е – 2000-ные гг.)

В статье освещены двусторонние отношения между Украиной и Российской Федерацией в период после распада СССР, происходящие из-за разнопланового видения системы взаимоотношений между странами и которые определялись целым рядом особенностей и парадоксов. Попытки установить выгодный именно себе формат отношений, открытое игнорирование позиции и интересов партнера, взаимные обвинения периодически менялись попытками компромисса и поиском оптимальных путей преодоления кризисных явлений. А последних было более чем достаточно и не только в межгосударственных отношениях.

Ключевые слова: Украина, Россия, экономика, международные отношения.

Лит. 16.

Problem Statement. The social and economic development of Ukraine after restoration of state independence was disputable and dramatic. The national economy on the whole fitted into the traditional scheme of transition economies that appeared instead of the centralized, extra-market economic relations with intrinsic to it rejection of private property, almost total control of the economic domain by the state. The crisis of the Soviet system emerged within the «Era of Stagnation» transformed in independent Ukraine into a full-blown economic collapse that lasted till the end of 1990s. The essential modifications of labour differentiation took place due to the social and economic transformations, social and economic mobility increased.

Research Analysis. The problematics of Russian-Ukrainian economic relationship got special severity already in the end of 1980s, that is why national historians, political scientists and others started more boldly interpret and refer to the past and present contentious issues of Ukrainian-Russian relations.

Ukraine and Russia in the International Relations System: Strategic Outlook [12] monograph was published in 2001 being marked by National institute of international safety problems at the National Security and Defence Council of Ukraine. The book provides scientific analysis of the Ukrainian–Russian relations in a broader international context, historical sketch of their formation and development processes.

In 2003 M. Riabchuk tried to find out the reasons and results of the notorious Ukrainian ambivalence, mechanisms of its self-reproduction and effective run by power elite as well as ways of its overcoming in book Two Ukraines: Actual Frontiers, Virtual Wars having analysed topical political, economic, cultural processes [10].

The Institute of History of Ukraine National Academy of Ukraine in 2004 published a significant for national historiography three-volume sketch «Ukraine and Russia in Historical Retrospective». The third volume of the same publication is dedicated to analysis of the present state-forming process. The authors (S. V. Kulchytsky and B. O. Parakhonsky) research it from the standpoint of Ukrainian-Russian relations [11].

The national scientists had spent a lot of time in focusing on the Crimea problem crisis situation at the beginning of the 1990s. Such authors among them are to be mentioned as Director of Foreign Policy Institute, Dr. sc. pol., Prof. H.M. Perepelytsia, Dr. sc. pol. O.S. Bodruk [1, 2, 9]. The military historians and political scientists devoted a number of works for forming the armed forces and for the matter of security of our country herewith special attention was also given to problems of the Black Sea Fleet Russia and Ukraine were resolving. So, H.M. Perepelytsia noted in his research *The Division of the Black Sea Fleet as a Problem of Ukrainian National Security* that negotiations on division of the fleet were quite stressful. The Russian party constantly changed its requirements and approaches to the given matter.

The works of V.M. Lytvyn are devoted to Ukrainian foreign policy, difficulties of formation and development of international rules of Ukraine activities, its strategic alternative and selection of strategic partners in particular Russia too Lytvyn [6, 7, 8].

Purpose of our work is to find out the essence, peculiarities of forming and evolution of Ukrainian-Russian economic relations within the first two decades after the USSR dissolution.

Description of Main Information. The Ukrainian economy and society for a long time (partially even at present) were dependent on Soviet Union heritage – no fundamental changes in the field of fixed assets, industrial infrastructures within the first twenty years took place after the independence restoration. The merge of public authority and business into a «weird conglomerate where the business gains a direct access to the public authority and the public authority transforms into a business» stayed almost the most pressing issue of Ukrainian economy.

According to the world ratings, the Russian Federation economy is one of the most disequilibrium economies. It is characterized by diversified definability that identifies its self-insufficiency, functional dependency. The strong tie of the Russian economy to fuel and energy sector first and foremost, energy exports let U.S. Sen. John McCain call Russia «a great gas station» but not a country. It is impossible to attribute all of it to miscalculations of economic policy or the Soviet past. The inefficiency of economic system, its insufficient flexibility, resistance to system modifications - this is a centuries-long givenness of Russia, its civilization distinctness. This is about the factors corresponding with the ability/inability issue of present Russia to cast back its Imperial past [3, 474–475].

But the Russian party within the first two decades after the USSR dissolution taking its economic strength that was significantly greater than Ukrainian one, permanently tried to foist own «rules of game» to social and political elite (subject to availability of this term) of the latter, own old economic model, constantly initiating a lot of reintegration projects (like CIS) to return former republics of the Soviet Union to its imperial/neo-imperial dominance.

Thus, on the 21st of February 1994 State Committee of Ukraine on Control of National Board of Ukraine (the State Committee on Board) sent working materials to Kartavtsev V. S., as a Secretary of National Security and Defence Council of Ukraine at President of Ukraine, on development of Complex national program for providing territorial integrity and inviolability of borders of Ukraine [17, 44–89].

This set of documents¹ in Offers to Tentative Plan of Program Development of Complex National Program for Providing Territorial Integrity and Inviolability of Ukrainian Borders along their Parameters gave that as of the 1st of February 1994 situation on the national board of Ukraine first and foremost was characterized as an incompleteness of the national boarder legal registration; spate of activities of foreign special services at the border; growth in illegal migration scale through the territory of Ukraine; spate of organized crime structures through the border especially on illegal border crossing by people, goods and raw material, weapon and ammunition and other [13, 45].

In our opinion, the same Offers... contained quite realistic forecast on possible risks of negative development of the situation on the north-east borders of Ukraine and the Crimea. So, a possibility

---

¹ The set of documents included three components: 1) Offers to Tentative plan of Program Development of Complex National Program for Providing Territorial Integrity and Inviolability of Borders of Ukraine (10 sheets); 2) Certificate of Territorial Claims to Ukraine on the part of neighbouring countries (35 sheets); 3) Certificate of Information of the State Committee on Board of Ukraine furnished to President of Ukraine, Government and interacting authorities on territorial problems and claims of the neighbouring countries to Ukraine 1992 – 1993. (3 sheets).

to implement such crisis scenarios on the north-east oblasts of Ukraine by Russia was stated due to active efforts of separatism-supporting and anti-state political parties and organizations aimed at reaching local self-governing and economic independence for further federalization/confederation of the state: 1) secession of the eastern oblasts from Ukraine with their further possible separate existence or affiliating with Ukraine or Russia based on federation/confederation; 2) restoration of idea of Donetsk-Kryvyi Rih republic with following affiliating with Ukraine or (most likely) with Russia based on federation/confederation; 3) proclamation of Slobozhanskyi Republic (Kharkiv, Sumy, the southern part of Kursk, Belgorod and Voronezh Oblasts) with possible affiliating with the Russian Federation based on federation [13, 52].

After all, all these and similar crisis scenarios at least were used by Russia's political elite within the first two decades of existence of revived Ukraine state. 2014–2016 events confirmed once again availability of Russia's «crisis situations» on Ukraine and at Ukraine's expense.

The situation on construing of Ukrainian sovereignty over its firm land, in particular the Crimea peninsula by the Russian party was also not good.

On the 24th of September 1999, the regular talk of B.I. Tarasiuk, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, to I.S. Ivanov, Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, took place during the 54th Session of the United Nations General Assembly. The interlocutors separated a number of main problematic issues and agreed to give special priority to them. Such problematic issues were referred to as: 1) foreign property of the former USSR; 2) additional agreements on the Black Sea Fleet; 3) boundary delimitation, in particular Sea of Azov and Kerch Strait area; 4) cost estimating of Ukrainian strategic bombers that were transferred to Russia for gas debts as mutual offset [14, 124–126].

The matter of division of foreign property of the former USSR became one of the most charged matters in Russian-Ukrainian relations after December 1991. This problem controversially united social and economic issues extremely important for revived Ukrainian statesmanship with social and humanitarian component.

Nowadays a fake and distorted image of Ukraine – almost like East-European Iraq, a state – successor of fascists and pogromists, at best a candidate to authoritarian nationalistic regimes like East-European regimes of the inter-war period, appeared in the world due to effect of all unfavourable factors as well as affected by anti-Ukrainian propaganda [...]» [15, 178–179].

The matter of division of foreign property of the former USSR was left unsettled prior to the very beginning of the Russian aggression against Ukraine and annexation of Crimea as well as occupation of parts of Donetsk and Luhansk Oblasts districts in 2014.

At the same time laws and regulations governing matters of bilateral trade and economic cooperation in the end of 1990s and laid 1993–1999 with joint efforts provided for in relations between the states considering each other as strategic partners: 1) development of trade and economic cooperation based on equality and mutual benefit; 2) creation of equal opportunities for economic agents; 3) harmonization and unification of system of tariff and non-tariff trade regulation between both states according to principles of the Tariffs and Trade General Agreement; 4) equitable and mutually beneficial cooperation in economy at the same time the Parties shall refrain from the actions that may cause economic damage each other; 5) moving as soon as possible to the unified principles of indirect taxes collection in mutual trade; 6) gradual removal of trade and technical curbs as well as indirect non-tariff restrictions [4].

The situation has been complicated also by the fact that Russia uses almost all possible forms of taxation and exporting tariff restrictions to Ukraine while they are used at random for other countries. This circumstance makes an additional mechanism for slowdown of the situation settlement process where trading and economic cooperation on the whole between our countries becomes economically unprofitable not only for Ukrainian consumer but for Russian supplier too. Moreover, Russia considers introduction of export dues exclusively as its internal affair setting its amount according to market condition [16, 108].

The issues on possible abolition of crude oil and refined products duties exported to Ukraine were related to repeated insistent demands of Russia to Ukraine to join the Customs Union the Ukrainian leaders in every way avoided.

Conclusions. Both political, and trading and economic relationships of the biggest two former USSR republics – Russia and Ukraine – developed extremely controversially within the first two decades of their post-Soviet existence, they went through crisis many times caused by the Russia party. The Russian authorities taking its economic advantage and geopolitical weight recognized by the Western world tried to foist their own rules of game to Ukrainian political and business echelons, draw independent Ukraine into a sphere of its political influence and economic dominance. The fuel and energy issue, problem of Russian energy transit to Europe through Ukrainian territory were almost the most effective Russian leverage for political leaders and economy of Ukraine.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бодрук О. С. Ситеми національної та міжнародної безпеки в умовах формування нового світового порядку: 1991 – 2001 роки: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 21.01.01 // Олег Бодрук; Нац. Ін-т стратег. дослідж., Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – К., 2003. – 24 с.
2. Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспект / Олег Бодрук. – К.: НІПМБ РНБО України, 2001. – 300 с.
3. Гальчинський А. Нотатки радника Президента: Десять років з Президентом Леонідом Кучмою / Анатолій Гальчинський. – К.: Либідь, 2013. – 584 с.
4. Україна – Росія. 1990 – 2000 рр. [Текст]: документи та матеріали / Міністерство закордонних справ України, Міністерство закордонних справ Російської Федерації; упоряд. Л. М. Колотилова [та ін]; відп. ред. (з Укр. сторони) О. О. Чалий; голова ред. кол. (з Рос. сторони) Г. В. Берденніков. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 774 с.
5. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / НАН України. Ін-т історії України; [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 521.
6. Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991 – 2000 рр.) / Володимир Литвин. – К.: Альтернативи, 2000. – 360 с.
7. Литвин В. Україна: Європа чи Євразія? / Володимир Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 512 с.
8. Литвин В. Україна: Хроніка поступу. 1991 – 2001 / Володимир Литвин. – К.: Альтернативи, 2001. – 736 с.
9. Перепелиця Г. М. Розподіл Чорноморського флоту як проблема національної безпеки України / Григорій Перепелиця // Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). – К.: Альтернативи, 2001. – С. 553–558.
10. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / Микола Рябчук. – К.: Критика, 2003. – 335 с.
11. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. / Редрада: В. М. Литвин (голова), В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 3: Новітній український державотворчий процес / С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський. – 327 с.
12. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива: [Монографія] / Рада нац. безпеки і оборони України. Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки; за заг. ред. С. І. Пирожкова. – К.: НІПМБ, 2001. – 624 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5233. – Оп. 1. – Спр. 479. – 237 арк.
14. ЦДАВО України. – Ф. 5233. – Оп. 2. – Спр. 2933. – 319 арк.
15. ЦДАВО України. – Ф. 5233. – Оп. 1. – Спр. 210. – 297 арк.
16. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 15. – Спр. 8565. – 265 арк.

REFERENCES

1. Bodruk O. S. Sytemy natsionalnoyi ta mizhnarodnoyi bezpeky v umovakh formuvannya novoho svi-tovoho poriadku: 1991 – 2001 roky: Avtoref. dys... d-ra polit. nauk: 21.01.01 // Oleh Bodruk; Nats. In-t strateh. doslidzh., Nats. in-t probl. mizhnar. bezpeky. – K., 2003. – 24 s.
2. Bodruk O. S. Struktury voyennoyi bezpeky: natsionalnyi ta mizhnarodnyi aspekt / Oleh Bodruk. – K.: NIPMB RNBO Ukrayiny, 2001. – 300 s.
3. Halchynskiy A. Notatky radnyka Prezydenta: Desyat rokiv z Prezydentom Leonidom Kuchmoyu / Anatoliy Halchynskiy. – K.: Lybid, 2013. – 584 s.
4. Ukrayina – Rosiya. 1990 – 2000 rr. [Tekst]: dokumenty ta materialy / Ministerstvo zakordonykh sprav Ukrayiny, Ministerstvo zakordonykh sprav Rosiyskoyi Federatsiyi; uporiad. L. M. Kolotilova [ta in]; vidp. red.

(z Ukr.storony) O. O. Chalyi; holova red.kol. (z Ros.storony) H. V. Berdennikov. – K.: Yurinkom Inter, 2001. – 774 s.

5. Ekonomichna istoriya Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia: v 2 t. / NAN Ukrainy. In-t istoriyi Ukrainy; [red. rada: V. M. Lytvyn (holova), H. V. Boriak, V. M. Heyets ta in.; vidp. red. V. A. Smolii; avt. kol.: T. A. Balabushevych, V. D. Baran, V. K. Baran ta in.]. – K.: Nika-Tsentr, 2011. – T. 2. – S. 521.

6. Lytvyn V. Ukraina na mezhi tysyacholit (1991 – 2000 rr.) / Volodymyr Lytvyn. – K.: Alternatyvy, 2000. – 360 s.

7. Lytvyn V. Ukraina: Yevropa chy Yevraziya? / Volodymyr Lytvyn. – K.: Li-Terra, 2004. – 512 s.

8. Lytvyn V. Ukraina: Khronika postupu. 1991 – 2001 / Volodymyr Lytvyn. – K.: Alternatyvy, 2001. – 736 s.

9. Perepelytsya H.M. Rozpodil Chornomorskoho flotu yak problema natsionalnoyi bezpeky Ukrainy / Hryhoriy Perepelytsya // Ukraina: utverdzhennia nezalezhnoyi derzhavy (1991 – 2001). – K.: Alternatyvy, 2001. – S. 553–558.

10. Ryabchuk M. Dvi Ukrainy: realni mezhi, virtualni viyny / Mykola Ryabchuk. – K.: Krytyka, 2003. – 335 s.

11. Ukraina i Rosiya v istorychnii retrospektyvi: Narysy v 3-kh t. / Redrada: V. M. Lytvyn (holova), V. A. Smolii (vidp. red.) ta in. – K.: Naukova dumka, 2004. – T. 3: Novitnii ukraïnskyi derzhavotvorchyi protses / S. V. Kulchytskyi, B. O. Parakhonskyi. – 327 s.

12. Ukraina ta Rosiya u systemi mizhnarodnykh vidnosyn: stratehichna perspektyva: [Monohrafiya] / Rada nats. bezpeky i oborony Ukrainy. Nats. in-t probl. mizhnar. bezpeky; za zah. red. S. I. Pyrozhkova. – K.: NIPMB, 2001. – 624 s.

13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). – F. 5233. – Op. 1. – Spr. 479. – 237 ark.

14. TsDAVO Ukrainy. – F. 5233. – Op. 2. – Spr. 2933. – 319 ark.

15. TsDAVO Ukrainy. – F. 5233. – Op. 1. – Spr. 210. – 297 ark.

16. TsDAVO Ukrainy. – F. 2. – Op. 15. – Spr. 8565. – 265 ark.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2017 р.

УДК 061.1(497.115)

DOI 10.24919/2519-058x.3.101055

Олександр ПАВЛЕНКО,

orcid.org/0000-0003-3177-0510

аспірант відділу історії міжнародних відносин

і зовнішньої політики України Інституту

історії України Національної академії наук України (Україна, Київ) asaturov555@ukr.net

ПРОБЛЕМА СТАТУСУ КОСОВО В ПОЛІТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (1998 – 2016 рр.)

У статті розглядаються питання політики Європейського Союзу щодо визначення статусу Косово. Показано, що формування курсу ЄС відбувалося у складних умовах трансформації європейської системи міжнародних відносин. Країни ЄС, які мають проблеми із сепаратистськими рухами, не визнали незалежності Косово. Більшість країн ЄС встановила з Косово дипломатичні відносини. Європейський інтеграційний курс Сербії залежить від урегулювання питання статусу Косово. Широкий політичний консенсус з цього питання у сербському суспільстві тільки формується. Ціною вступу до ЄС для Сербії неформально вважається визнання незалежності Косово як передумови стабілізації Балкан.

Ключові слова: Балкани, Європейський Союз, Косово, трансформація європейської системи міжнародних відносин.

Літ. 23.

Alexander PAVLENKO,

PhD Student of Department of international relationship and

Foreign policy of Ukraine of Institute of history

of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine

(Ukraine, Kyiv) asaturov555@ukr.net

THE PROBLEMS OF THE STATUS OF KOSOVO IN THE POLICY OF THE EUROPEAN UNION (1998 – 2016)

A particular feature of Kosovo's internal policy development as an independent state and problematic reasons with a full international recognition of this fact is highlighted. The research studies objective and subjective historical reasons for the state formation of Kosovo Albanians starting from the latent stage of this process within former Yugoslavia and then up to the declaration of Kosovo independence. Influence of Yugoslavia's collapse, as well as of external factors on Kosovo's separation from Serbia is also explored in this dissertation. A particular feature of Kosovo's internal policy development as an independent state and problematic reasons with a full international recognition of this fact is also highlighted. Problem of Kosovo's status to the diplomacy of «power poles» in modern system of international relations within the context of NATO war against Yugoslavia in 1999 is underlined.

The paper deals with EU policy on Kosovo Status. The author shows evolution of EU policy on Kosovo Status from diplomatic mission to «humanitarian intervention». These are the need for Kosovo independents. Another problem is to make a peace for Serbian-Kosovo relationship. Problem of Kosovo's status to the diplomacy of «power poles» in modern system of international relations within the context of NATO war against Yugoslavia in 1999 is underlined. A main tendency of Serbian policy towards Kosovo after the democratic transformation of political system of this state and in conditions of Serbia's European integration aspirations was examined. NATO has been leading a peace support operation in Kosovo since Juni 1999 in support of wider international efforts to build peace and stability in the Balkan area. KFOR was established when NATO's 78-day air campaign against Milosevic's regime, aimed at putting to violence in Kosovo, was over. The operation derives its mandate from United Nations Security Council Resolution 1244 (1999) and the Military – Technical Agreement between NATO, the Federal Republic of Yugoslavia and Serbia. KFOR's original objectives were to deter renewed hostilities establish a secure environment and ensure public safety and order demilitarize the Kosovo Liberation Army, support the international humanitarian effort and coordinate with the international civil presence. KFOR continues contribute towards maintaining a safe and secure environment in Kosovo and freedom of movement for all. NATO strongly supports the Belgrad-Pristina EU-brokered Normalization Agreement. The author shows evolution of Balkans states policy on Kosovo Status from Dayton Agreements for Peace in Bosnia to independence of Kosovo. The Serb minority of Kosovo, which largely opposes the declaration of independence, has formed the Community

Assembly of Kosovo in response. Problem of Kosovo's status to the diplomacy of "power poles" in modern system of international relations within the context of NATO war against Yugoslavia in 1999 is underlined. A main tendency of Serbian policy towards Kosovo after the democratic transformation of political system of this state and in conditions of Serbia's European integration aspirations was examined.

Key words: *Balkan, European Union, Kosovo, Serbia, Yugoslavia.*

Ref. 23.

Александр ПАВЛЕНКО,

аспирант отдела истории международных отношений и внешней политики Украины Института истории Украины Национальной академии наук Украины (Украина, Киев) asaturov555@ukr.net

ПРОБЛЕМА СТАТУСА КОСОВО В ПОЛИТИКЕ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА (1998 – 2016 гг.)

В статье рассматриваются вопросы политики Евросоюза по вопросу определения статуса Косово. Показано, что определение курса ЕС происходило в сложных условиях трансформации европейской системы международных отношений. Страны ЕС, которые имеют проблемы с сепаратистскими движениями, не признали независимости Косово. Большинство стран ЕС признали независимость Косово. Широкий политический консенсус в этом вопросе только формируется. Ценой вступления в ЕС для Сербии неформально считается признание независимости Косово как предпосылки стабилизации Балкан.

Ключевые слова: *Балканы, Европейский Союз, Косово, трансформация европейской системы международных отношений.*

Лит. 23.

Постановка проблеми. Південний Захід Європи – півострів Балкани – історично вважається уразливою точкою континентальної Європи. Конгломерат різних народів із непростою історією, які пізно створювали національні держави, постійно конфліктуючи між собою, спровокував Першу світову війну. Балкани стали місцем зіткнення різних політичних сил у роки Другої світової війни. Після неї Югославія була особливим випадком у соціалістичному таборі країн Східної і Південно-Східної Європи. Але політика Й. Броз Тіто не змінила конфліктних засад співіснування балканських народів. Розпад Югославії відбувався у протифазі процесу європейської інтеграції. Внаслідок цього Балкани перетворилися на конфліктну зону у передпокої Європейського Союзу. Це поставило ключову проблему, чи ЄС «європеїзує» Балкани, аби відбуватиметься процес «балканізації» Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Західна Європа традиційно була ідеальним зразком обітованої землі, яка в період існування Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії залишалася мрією для сербів, хорватів, словенців, боснійців, косовських албанців, македонців працевлаштуватися і мати вищий рівень життя. Існування такої ідеальної альтернативи у вигляді європейської інтеграції підривало самі підвалини югославської федеративної державності [1, 44].

Для Європейського Союзу балканський виклик становить серйозну проблему як з точки зору зовнішньої безпеки, так і внутрішніх викликів крайнього націоналізму. Адже саме така націоналістична політика вважається одним зі стимулів, які привели до історичної трагедії Югославію. Ці стратегічні виклики безпосередньо впливали на формування та реалізацію політики Європейського Союзу на Балканах загалом, та зокрема щодо визнання незалежності Косово. Адаптація балканських країн до Євросоюзу можливе лише за умов остаточного замирення конфліктів у регіоні. Протекторат Євросоюзу в ідеалі мав забезпечити еволюційну трансформацію балканських країн. Євросоюз зробив значні політичні, військові та фінансові інвестиції у Косово. Але після проголошення незалежності Косово (2008 р.) балканські проблеми фактично стають частиною внутрішнього європейського простору, вимагаючи невідкладного розв'язання. Саме у Косово розміщена та ланка, потягнувши за яку, можна стабілізувати Балканський регіон. Показово, що в офіційних документах Євросоюзу лише після вступу до ЄС у 2004 р. Словенії,

а в 2013 р. Хорватії ці країни були виведені за рамки геополітичного простору Західних Балкан [2, 32].

У короткому історіографічному огляді звернемо увагу на фундаментальні дослідження, які віддзеркалюють європейський оптимістичний і песимістичний погляди на політику Євросоюзу щодо Косово. Після військової операції НАТО 1999 р. та перетворення Косово на протекторат ООН і ЄС, британський історик Т. Гордон Аш зазначав, що Євросоюз отримав шанс для уникнення сценарію балканізації Європи, проте може домогтися європеїзації Балкан [3, 119]. Натомість датчанин Ерік Хольм у монографії звертає увагу на складності формування спільної зовнішньої політики Євросоюзу якраз на прикладі проблем політики Євросоюзу щодо Косово [4, 119].

Метою статті є висвітлення ролі питання політики Євросоюзу щодо Косово як лакмусового папірця ефективності спільної зовнішньої політики ЄС в епоху, коли війна стає продовженням дипломатії іншими засобами.

Виклад основного матеріалу. Військово-політична криза навколо Косово 1998 – 1999 рр. поставила під сумнів логічність небажання європейських країн НАТО радикально збільшувати військові витрати, адже наочно показала розрив між технологічними можливостями американської зброї та її європейських аналогів. В умовах, коли значення воєнного фактору у світовій політиці стає визначальним, країни Євросоюзу мають збройні сили національних держав-членів ЄС, які нездатні поза межами структур НАТО вести бойові дії, за винятком миротворчих операцій.

Крім викликів безпеки Євросоюзу, ситуація на Балканах має економічний вимір. Десятий міжнародний транспортний коридор поєднує ЄС і Грецію та проходить через моравсько-вардарський прохід. Не менш важливий п'ятий транспортний коридор, який поєднує Трієст, Люблян, Загреб, Будапешт, Чоп, Львів та веде із ЄС до країн Східної Європи [5, 303].

Нестабільність на Балканах є викликом для стратегічного курсу ЄС щодо створення транспортних коридорів до Причорноморського регіону та Південного Кавказу. Косово належить особлива геоекономічна роль у визначенні маршрутів транспортування нафти і газу. Утім, у 1998 – 1999 рр., коли проблема Косово стала особливо актуальною для міжнародної політики, геоекономічні розрахунки більшою мірою визначали балканську політику США, а не Євросоюзу. Офіційний курс ЄС у цей час стосувався підтримання прав людини і демократичних свобод. Правда, така «м'яка сила» не завжди була ефективною за умов домінування «жорсткої сили». Такою була розстановка сил під час «гуманітарної інтервенції» 1999 р. Але в умовах витрат великих видатків на адаптацію нових країн-членів ЄС можливості додатково фінансувати європейську балканську політику були обмеженими.

Тому визначальними стали політичні механізми. Упродовж 2005 – 2006 рр. були підписані угоди про асоціацію Євросоюзу з Албанією, Боснією і Герцеговиною, Македонією. Тоді ж на заключний етап переговорів про вступ до Євросоюзу вийшла Хорватія. Крім того, 15 грудня 2007 р. Чорногорія подала заявку на вступ до Євросоюзу [7, 216].

Помітні корективи до стратегії Євросоюзу на Балканах внесла світова економічна криза. Критичність ситуації загострилася внаслідок об'єктивного збільшення потреб балканських країн в отриманні додаткової фінансової допомоги від Євросоюзу. У червні 2008 р. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун ключовим завданням Місії ООН в Косово визначив створення сприятливих умов для діяльності Місії ЄС у сфері законності і права в Косово (EULEX) [8, 1]. 28 квітня 2009 р. Албанія подала офіційну заявку на вступ до Євросоюзу. У цьому ж контексті можна розглядати відкриття 25 червня 2009 р. у Приштіні представництва Європейської Комісії [9, 1]. Фактично, невизнання незалежності Косово такими країнами-членами ЄС, як Греція, Іспанія, Кіпр, Словаччина, Румунія, вже не мало значення. Об'єктивно Євросоюз був зацікавлений у встановленні контролю над Косово, адже ця територія перетворилась на транзитний шлях для нелегальних мігрантів до країн Євросоюзу.

Цей фактор зробив політику Євросоюзу в Косово більш активною. 28 квітня 2010 р. поліція Євросоюзу провела обшук у приштінському офісі Міністерства транспорту Косово, який очолював колишній командир «Армії визволення Косово» Фатмір Лімадж [10, 1]. Сили безпеки

ЄС 6 травня 2010 р. заарештували у Приштіні Сабіта Жечі, який у квітні – червні 1999 р. був комендантом в'язниці для косовських сербів у м. Кукес [10, 2]. Ці дії демонстрували албанським радикалам реальність статусу протекторату Косово.

2 червня 2010 р. у Сараєво відбулася зустріч у форматі ЄС з лідерами балканських країн. Наголошувалось, що внаслідок стабілізації становища в Косово контингент НАТО за рік мав зменшитися з 10 тис. до 5,7 тис. військових [11, 1]. Греція оголосила, що до кінця 2010 р. скоротить свій контингент у Косово з 600 до 238 солдат. Поглиблення фінансової кризи в Греції ще більше послабило балканську політику. Аби не допустити послаблення впливу ЄС у Косово, 8 червня 2010 р. Рада Європейського Союзу прийняла рішення продовжити до 8 червня 2012 р. мандат місії ЄС з верховенства права в Косово. Бюджет цієї місії у 2010 р. склав 150 млн. євро [12, 1]. Утім, вже тоді це була надто недостатня сума, яка лише підтримувала технічну роботу місії та її співробітників, розв'язуючи тактичні, а не стратегічні задачі.

8 липня 2010 р. Європейський парламент прийняв спеціальну резолюцію, яка закликала Грецію, Іспанію, Кіпр, Румунію і Словенію [13, 2]. Миттєвих наслідків цей заклик не мав. Однак місія ЄС у Косово 23 липня 2010 р. заарештувала за звинуваченнями у корупції та відмиванні капіталів керівника Центрального банку Косово Хашима Реджепі.

Важливим напрямом політики ЄС на Балканах є відносини з Сербією. 13 вересня 2010 р. в Талліні президент Сербії Б. Тадич провів переговори з естонським президентом Т. Ільвесом. Було підтверджено, що Сербія має намір вступити до ЄС, але не поспішає визнавати незалежність Косово. Президент Естонії Т. Ільвес наголосив у відповідь, що «Євросоюзу потрібна така Сербія, яка здатна конструктивно вирішити проблему Косово» [14, 42].

17 вересня 2010 р. в Белграді побував комісар Євросоюзу з питань розширення С. Фюле. Він підтвердив, що «Сербія може стати кандидатом на вступ до ЄС найближчим часом» [15, 2]. Правда, на десяту річницю «бульдозерної революції» 2000 р. європейські експерти називали Сербію «партійною державою» із зачатковими демократичними елементами» [15, 1]. На відміну від Сербії, 9 листопада 2010 р. Європейська Комісія запропонувала надати статус кандидата на вступ в Євросоюз Чорногорії [15, 2]. Зі свого боку, Сербія продовжила реалізовувати курс, спрямований на нормалізацію відносин із сусідами. 24–25 листопада 2010 р. президент Сербії Б. Тадич здійснив візит в Хорватію, хоча Загреб одним із перших на Балканах визнав незалежність Косово, а Белград навесні 2008 р. декларував намір розвивати дипломатичні відносини з країнами, які робили це [17, 3]. В нагороду у листопаді 2010 р. Сербія отримала документ із 2 тисяч 483 питань із підготовки до вступу в ЄС [17, 1].

Третю річницю незалежності Косово 18 лютого 2011 р. відзначили без ейфорії. На той час незалежність Косово визнали 75 країн-членів ООН [18, 410]. Новою проблемою для косовської політики ЄС став внутрішньополітичний курс у Косово. Тодішнього президента Косово Б. Паколі критикували за бізнес-минуле часів концерну «Мабетекс», який давав Б. Єльцину хабарі за ремонт Кремля. Радикальні косовські албанці вважали його ледь не «рукою Москви» [16, 1].

3 міркувань визначення проєвропейського курсу Белград відновив переговори з властями Косово щодо розв'язання гуманітарних питань. 8 березня 2011 р. у Брюсселі за посередництва ЄС відбулися переговори делегацій Косово і Сербії. Власті Косово різко відкинули ідею повернення до обговорення статусу незалежності. Більше того, радикальні албанці Косово вимагали від Сербії виплат репарацій за колишню злочинну політику щодо Косово [19, 2].

1 – 15 квітня 2011 р. експерти Євросоюзу організували перший в історії Косово перепис населення. У Косово Євросоюз отримав цінний досвід створення змішаних цивільно-військових адміністрацій з метою реалізації можливостей «м'якої сили» [20, 384].

Водночас європейські скептики відзначали, що структури Євросоюзу не хочуть транзитувати косовську проблему на сепаратистські тенденції в країнах ЄС. Наприклад, Бельгія в 2010 – 2011 рр. балансувала на межі розпаду на Фландрію і Валлонію. Актуалізувалася підготовка до референдуму щодо незалежності Шотландії. Неможливо було виключати того, що з часом прецедент із визнанням незалежності Косово зіграє проти територіальної цілісності деяких країн-членів ЄС.

Утім, 4 липня 2011 р. у Брюсселі, незважаючи на скандал із торгівлею людськими органами в Косово, Верховний представник Євросоюзу з питань спільної зовнішньої політики К. Ештон прийняла прем'єр-міністра Косово Х. Тачі, який був підозрюваним у цій справі. Внаслідок цього власті Косово побачили в цьому кроці зелене світло для більш жорсткої політики щодо сербських анклавів у Косово. Однак 12 жовтня 2011 р. на фоні готовності Сербії піти на компроміс із Косово Європейська комісія рекомендувала визнати Сербію офіційним кандидатом на вступ. Зрештою, після вступу до ЄС у липні 2013 р. Хорватії було вирішено встановити тривалий мораторій на подальше розширення ЄС. Ця невизначеність сама собою залишилася вагомим фактором нестабільності на Балканах.

9 січня 2016 р. після ратифікації парламентом Косово угоди про надання сербам національно-культурної автономії на території Косово, чого від албанських властей Косово у форматі компромісу домагався Європейський Союз, радикали атакували приміщення парламенту Косово [21, 1]. На початку січня 2016 р. стало відомо, що Нідерланди і власті Косово домовилися про створення в Гаазі трибуналу з розслідувань злочинів, скоєних у 1999 – 2000 рр. «Армією визволення Косова» [22, 1].

Прем'єр-міністр Сербії А. Вучич оголосив про проведення 24 квітня 2016 р. позачергових парламентських виборів. Він зауважив, що «уряду зараз необхідна цілковита довіра громадян для того, щоб через реформи привести країну до 2020 року до дверей Європейського Союзу гідною і добре організованою», але «Сербська прогресивна партія наразилася на величезний опір від блоку магнатів, політиків і злочинців, які не зацікавлені в тому, щоб у Сербії відбувалися зміни й вона просувалася вперед. Вони повинні знати, що ми не припинимо реформи на шляху до ЄС і люди нас у цьому підтримають» [23, 5]. Так, зрештою, і сталося. Додаткові проблеми для ЄС створив розвиток внутрішньополітичної кризи в Македонії. Упродовж першої половини 2016 р. тривали антиурядові протести у столиці Македонії Скоп'є. Опозиція вимагала відставки президента Македонії Георге Іванова й перенесення запланованих на 5 червня 2016 р. виборів на пізніший строк. Президент Македонії відмовлявся скасовувати оголошену амністію корупціонерам і тим, хто організував прослуховування телефонів політиків, бізнесменів і дипломатів. У 2015 р. аналогічні протести у Македонії вже відбувалися. Тоді за посередництва європейських дипломатів напругу вдалося зняти. Але стабілізувати ситуацію в Македонії також було складно. Конфлікт у Македонії не було розв'язано внаслідок дострокових виборів 2017 р. Навпаки, посилювався конфлікт по лінії слов'янської більшості населення Македонії і місцевою албанською громадою, орієнтованою на «возз'єднання» із сусіднім Косово.

Висновки. Отже, політика Євросоюзу в Косово і на Балканах загалом має суперечливий характер у своїх концептуальних основах. З одного боку, ця політика спрямована на просування європейських цінностей в Косово, адже ця держава надзвичайно важлива для закріплення геополітичних змін на Балканах. З іншого, шантаж Сербії визнанням Косово підривав Євросоюз зсередини, позаяк демонстрував суперечності між обмеженням національного суверенітету в інтересах ефективності роботи наднаціональних структур влади, та традиціями національних інтересів країн Євросоюзу, які мають власні проблеми з сепаратистськими рухами. Ситуація навколо Косово, Сербії і Македонії приховує вагомий проблему існування в Європі двох албанських держав – власне Албанії і Косово. Спроби створення «Великої Албанії» знову могла підірвати хитку стабільність Балкан. Зрештою, Косово, як і Балкани загалом, підтримуються у статусі статус-кво кондомініумом США і Євросоюзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. *Could War: International Institutions and States Strategies in Europe 1989 – 1991.* – Cambridge, 1993. 445 p.
2. European Commission (1992). *Towards a closer Association with the Countries of Central and Eastern Europe. Report by the Commission to the European Council, Edinburgh, 11–12 December 1992.* SEC (92) 2301 final, 2 December 1992. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://aei.pitt.edu/1586/1/east_europe_close_assoc_SEC_92_2301.pdf
3. Garton Ash Timothy. *History of the Present.* – London, 1999. – 467 p.

4. Holm E. The European Anarchy. Europe's Hard Road into High Politics / Erik Holm. – Copenhagen, 2001. – 310 p.
5. Дергачёв В. А. Геополитика / В. А. Дергачёв. – К., 2000. – 446 с.
6. Zakaria F. The Post-American World / Fareed Zakaria. – New York, 2008. – 288 p.
7. Яжборовская И. С. Глобализация и опыт трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 2008. – 378 с.
8. European Union Rule of Law Mission EULEX Kosovo. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.eulex-kosovo.eu/en/front>
9. European Commission Liaison Office to Kosovo. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.eeas.europa.eu/delegations/kosovo/index_eu.html
10. Report of the Secretary General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo. 2011, 3 May. // S/2011/281. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unmikonline.org/SGReports/UIV_Sec_Gen_kosovo_report_052011.pdf
11. US Balkan policy. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.sprskapolitika.com>
12. Remarks with Kosovo Prime Minister Hashim Thaci. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.state.gov/secretary/2010/10/149400.htm>
13. European Union Rule of Law Mission EULEX Kosovo. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.eulex-kosovo.eu/en/front>
14. Шумилина И. В. «Мягкая сила» Барака Обамы: расчеты и просчеты // США – Канада: Экономика – Политика – Культура. – 2010. – № 9. – С. 41–58.
15. Стоянович Д. Сербия движется к Западу / Д. Стоянович. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.inopressa.ru/article/24Nov2010/latimes/serbia.html>
16. Розер Т. Сербия: заглухнувшая революция / Т. Розер. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.inopressa.ru/article/06oct2010/diepresse/serbia.html>
17. Робели Э. Богатый дядюшка из Приштины / Э. Робели. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.inopressa.ru/article/18Feb2011/sueddeutsche/kosovo.html>
18. Rahtfelder E. Kosovo. Geschichte eines Konflikts / Erich Rahtfelder. – Berlin, 2010. – 460 s.
19. Херольд Ф. Белград стремится к историческому компромиссу с Косово / Франк Херольд. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inopressa.ru/article/01Mar2011/berlinonline.kosovo1.html>
20. Fukuyama Fr. State Building. Governance and World Order in the Twenty First Century / Fr. Fukuyama. – Cambridge, 2004. – 160 p.
21. Косовская оппозиция устроила беспорядки в Приштине. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/108234/>
22. В Гааге будет создан суд по расследованию преступлений Армии освобождения Косова. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2590588>
23. Сергієнко Я. У Сербії відбудуться дострокові вибори / Ярослав Сергієнко // Голос України. – 2016. – 19 січня. – С. 5.

REFERENCES

1. Could War: International Institutions and States Strategies in Europe 1989 – 1991. – Cambridge, 1993. – 445 p.
2. European Commission (1992). Towards a closer Association with the Countries of Central and Eastern Europe. Report by the Commission to the European Council, Edinburgh, 11-12 December 1992. SEC (92) 2301 final, 2 December 1992. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: http://aei.pitt.edu/1586/1/east_europe_close_assoc_SEC_92_2301.pdf
3. Garton Ash Timothy. History of the Present. – London, 1999. – 467 p.
4. Holm E. The European Anarchy. Europes Hard Road into High Politics / Erik Holm. – Copenhagen, 2001. – 310 p.
5. Dergachev V. A. Geopolitika / V. A. Dergachev. – К., 2000. – 446 с.
6. Zakaria F. The Post-American World / Fareed Zakaria. – New York, 2008. – 288 p.
7. Yazhborovskaya I. S. Globalizatsiya i opyt transformatsii v stranakh Tsentralnoy i Yugo-Vostochnoy Yevropy. – М., 2008. – 378 с.
8. European Union Rule of Law Mission EULEX Kosovo. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.eulex-kosovo.eu/en/front>
9. European Commission Liaison Office to Kosovo. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: http://www.eeas.europa.eu/delegations/kosovo/index_eu.html

10. Report of the Secretary General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo. 2011, 3 May. // S/2011/281. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.unmikonline.org/SGReports/UV_Sec_Gen_kosovo_report_052011.pdf
11. US Balkan policy. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.sprskapolitika.com>
12. Remarks with Kosovo Prime Minister Hashim Thaci. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.state.gov/secretary/2010/10/149400.htm>
13. European Union Rule of Law Mission EULEX Kosovo. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.eulex-kosovo.eu/en/front>
14. Shumilina I. V. «Myagkaya sila» Baraka Obamy: raschety i proshchety // SShA – Kanada: Ekonomika – Politika – Kultura. – 2010. – № 9. – S. 41–58.
15. Stoyanovich D. Serbiya dvizhetsya k Zapadu / D. Stoyanovich. [Elektronnyi resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.inopressa.ru/article/24Nov2010/latimes/serbia.html>
16. Rozer T. Serbiya: zaglokhnuvshaya revolyutsiya / T. Rozer. [Elektronnyi resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.inopressa.ru/article/06oct2010/diepresse/serbia.html>
17. Robeli E. Bogatyy dyadyushka iz Prishtiny / E. Robeli. [Elektronnyi resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.inopressa.ru/article/18Feb2011/sueddeutsche/kosovo.html>
18. Rahtfelder E. Kosovo. Geschichte eines Konflikts / Erich Rahtfelder. – Berlin, 2010. – 460 s.
19. Kherold F. Belgrad stremitsya k istoricheskomu kompromissu s Kosovo / Frank Kherold. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.inopressa.ru/article/01Mar2011/berlinonline.kosovo1.html>
20. Fukuyama Fr. State Building. Governance and World Order in the Twenty First Century / Fr. Fukuyama. – Cambridge, 2004. – 160 p.
21. Kosovskaya oppozitsiya ustroila besporyadki v Prishtine. [Elektronnyi resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/108234/>
22. V Gaage budet sozdan sud po rassledovaniyu prestupleniy Armii osvobozhdeniya Kosova. [Elektronnyi resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2590588>
23. Serhiienko Ya. U Serbii vidbudutsia dostrokovy vybory / Yaroslav Serhiienko // Holos Ukrainy. – 2016. – 19 sichnia. – S. 5.

Стаття надійшла до редакції 16.03.2017 р.

УДК 94 (477) 94(437.1/2)

DOI 10.24919/2519-058x.3.101060

Володимир ФУРТІЙ,
orcid.org/0000-0003-2615-4895*магістр-туризмознавець факультету туризму та міжнародних комунікацій
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна, Ужгород), vovafurtyi@gmail.com***РОЗВИТОК ТУРИЗМУ НА ЗАКАРПАТТІ
В ПЕРІОД ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ 1918 – 1938 рр.**

У статті здійснено дослідження історії розвитку туристичної галузі Закарпаття у період 1918 – 1938 рр. Автор розглянув появу перших туристичних організацій та туристичних маршрутів, вивчив основні фактори, які вплинули на розвиток найпопулярніших видів відпочинку і рекреації. Розкриття теми стало можливим завдяки використанню загальнонаукових методів пізнання: аналізу, синтезу, системності, узагальнення, конкретності, історизму та діалектичного методу. У науковому доробку віддано перевагу історичним методам дослідження: історико-генетичному, історико-порівняльному, історико-синтетичному, історико-діахронному, емпіричному аналізу тощо.

Ключові слова: туризм, розвиток туризму, подорожі, відпочинок, туристичні маршрути.

Лит. 7.

Volodymer FURTIY,*master, Uzhgorod National University, faculty of Tourism and international communications,
(Ukraine, Uzhgorod), vovafurtyi@gmail.com***THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN TRANSCARPATHIA
IN THE PERIOD OF CZECHOSLOVAKIA OF 1918 – 1938**

The article studies the history of tourism development in Transcarpathia within the period of the 1918 end of 1938. The key factors, which influenced on the development of the most popular types of leisure and recreation, have been examined. The emergence of first travel organizations and travel routes, the process of improvement in providing services to tourists, have been researched. Analysis of historical and geographical aspects of tourism development in Transcarpathia enables to find out significant potential of tourist resources for the development of tourist and recreational complex in the long term. It is evident that the key benefits of tourism development are defined by regional unique features and natural conditions of the region, compared with other areas of business performance. Statistical data indicates that the tourist industry in our region with its natural, historical and cultural resources is the most perspective in Transcarpathia. A study was made possible through the use of scientific methods of knowledge: analysis, synthesis, system, specific, historical and dialectical method. In the preferred scientific heritage historical methods of research: historical and genetic, historical and comparative, historical and synthetic, historical and diachronic, empirical analysis and more.

Key words: tourism, tourism development, travel, vacation, hiking trails.

Ref. 7.

Владимир ФУРТІЙ,*магістр-туризмознавець факультета туризму та міжнародних комунікацій
ГВУЗ «Ужгородський національний університет» (Україна, Ужгород), vovafurtyi@gmail.com***РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА В ЗАКАРПАТЬЕ
В ПЕРИОД ЧЕХОСЛОВАКИИ 1918 – 1938 гг.**

В статье проведено исследование истории развития туристической отрасли Закарпатье в период 1918 – 1938 гг. Автор рассмотрел появление первых туристических организаций и туристических маршрутов, изучил основные факторы, повлиявшие на развитие самых популярных видов отдыха и рекреации. Раскрытие темы стало возможным благодаря использованию общенаучных методов познания: анализа, синтеза, системности, обобщения, конкретности, историзма и диалектического метода. В научном наследии отдано предпочтение историческим методам исследования: историко-генетическому, историко-сравнительному, историко-синтетическому, историко-диахронному, эмпирическому анализу и тому подобное.

Ключевые слова: туризм, развитие туризма, путешествия, отдых, туристические маршруты.

Лит. 7.

Постановка проблеми. Із входженням Закарпаття до складу Чехословаччини інтенсивно почали розвиватися літні і зимові види туризму, піші й лижні види туризму. Гориста місцевість, дрімучі ліси, мальовничі села – ось краєвиди, що вражали незайманою красою всіх мандрівників. Туристичну діяльність на Підкарпатській Русі називали туристикою, її вважали «модерним» спортом.

Аналіз досліджень. Необхідно відзначити, що розвиток туризму на Закарпатті в період Чехословаччини, його становлення і перспективи не є предметом широкого кола спеціальних наукових досліджень як у вітчизняній, так і чеській історіографії. У більшості публікацій наводяться загальні факти про найпопулярніші DESTINATIONI. Серед праць можна виділити дослідження М. Варваринець [1], М. Джахман [2], А. Мельник [4], Ф. Шандор [6], в яких розглядаються історичні відомості закарпатських курортів їх стан і розвиток. **Метою статті** є дослідження розвитку туризму на Закарпатті у міжвоєнний період, оскільки ретроспективний аналіз дає змогу виявити його позитивні та негативні риси.

Виклад основного матеріалу. Розвитком туризму займався Клуб чехословацьких туристів (КЧСТ), який мав свої відділення в усіх окружних центрах Підкарпатської Русі. Відділення організації надавали методичну й практичну допомогу всім мандрівникам в організації індивідуальних та групових маршрутів.

У 1921 р. в Ужгороді відкрилася жупа, яка об'єднувала 8 відділень із 1183 членами. Підрозділи організації надавали методичну і практичну допомогу всім подорожувальникам. У 1920-х рр. туристична база була ще слабо розвинута, і клуб тісно співпрацював із органами лісового господарства, які мали розвинуту інфраструктуру доріг (вузькоколійки, лісові дороги), будинки лісників та лісорубів. Лісники часто виступали також провідниками для мандрівників глухими гірськими масивами та пралісами. Біля водосховищ, гребель, загат лісівники зводили житлові будинки для охорони цих штучних водних споруд. На них постійно працювали декілька десятків лісорубів і бокарашів, для яких була створена система обслуговування й забезпечення харчами. В окремих випадках туристи для нічлігу могли використовувати добре впорядковані будинки для лісників. КЧСТ протягом 20–30-х рр. ХХ ст. зумів звести власні притулки у вигідних місцях – поблизу доріг, вузькоколієк, водосховищ, що забезпечувало більшу надійність для проживання та харчування туристів. Уже 1923-го клуб мав місця для ночівлі туристів в Ужгороді, Ужку, Мукачеві, Волівці, Міжгір'ї, Н. Бистрому, Хусті, Берегові, Солотвині, Рахові, Ясіні, Виноградіві [1, 16; 2; 7].

В Ужгороді у 1923 р. за ініціативи відділу КЧСТ видали «Туристичний путівник Підкарпатської Русі та Словаччини на схід від Кошиць». Книга авторства І. Крала та А. Свободи вийшла у друкарні «Карпатія» в Мукачеві. Крім детальних текстів, тут вміщено 15 ілюстрацій та карту. На той час це було найповніше інформаційно-туристичне видання про Підкарпатську Русь [2].

Пропаганді туристичних подорожей Закарпаттям сприяла розбудова мережі шкільних приміщень у містах і селах, готелів, ресторанів, пунктів продажу турспорядження, що дозволило і неможливим мандрівникам мати тимчасове дешеве житло й харчування. У 20–30-х рр. в Ужгороді спорудили летовище, басейн, будинок пошти, банк, школи, житлові квартири.

Про активну діяльність Закарпатського відділення КЧСТ свідчить розроблена 1928-го року ювілейна закарпатська туристична стежка (маршрут) завдовжки 343 км, до якої були підв'язані 22 промарковані бічні маршрути загальною протяжністю близько 1000 км [4].

КЧСТ вів систематичну й послідовну пропаганду здорового способу життя, рекламував зимові й літні туристичні маршрути, прокладав нові лижні траси, планував будівництво гірсько-лижних баз.

Розвитком лижного спорту опікувалася Спілка лижників Чехословацької Республіки. Також лижники організовано займалися у Соколі, Клубі чехословацьких туристів, Спілці чехословацьких офіцерів, Орлі, Робітничому спортивному об'єднанні, в скаутських та інших організаціях. На початку 30-х рр. у Воловці було побудовано лижний трамплін, де щороку проводилися лижні школи та змагання на бігових лижах, які були дуже популярними серед військових – спортсменів мукачівського та хустського гарнізонів. З Праги до Воловця ходив прямий поїзд, який по суботах і неділях доставляв лижників аж до прикордонної станції Скотарське. Пропагандистські й рекламні

матеріали про зимовий і літній відпочинок, визначні туристичні міста у Закарпатті періодично випускалися чеською і словацькою мовами, а також англійською, французькою та німецькою. Путівники й довідники про туристичні можливості Закарпаття, складені відомими спеціалістами туристичної індустрії, публікувало солідне видавництво «Орбіс». Окремо виходили книги про фольклор, церковні пам'ятки, народну архітектуру й промисли Закарпаття, друкувалися науково-популярні статті, нариси в журналах «Яс» («Сяйво»), «Зимовий спорт», ювілейному збірнику «Підкарпатська Русь», виданому 1936 року. Переконливим пропагандистським матеріалом була також творчість про Закарпаття чехословацьких письменників Івана Ольбрахта, Карела Чапека й багатьох інших [1, 16; 3].

Цікаві мандрівки та праліси приваблювали до нашого краю усе більше пішоходів-туристів, яким потрібно було розробляти й маркувати турмаршрути. Цю велику роботу взяв на себе клуб, і до 1936-го вже були досягнуті значні успіхи. Відділи КЧСТ в Ужгороді та В. Березному розмістили такі маршрути в долині р. Уж та навколишніх горах. Відділи з Мукачєва та Волівця провели таку ж роботу в околицях останнього. Через особливий клімат цю місцевість у Чехословаччині називали підкарпатським Давосом. У Рахові та Ясіні, окрім краси місцевої природи, акцентували увагу на самобутній культурі гуцулів, їхньому фольклорі та побуті [2].

По всій «Підкарпатській Русі», як тоді називали закарпатський край, розбудовували десятки туристичних притулків, готелів та осель. Серед закарпатських, і не тільки закарпатських, туристів назва Явірник асоціюється передовсім зі славнозвісним туристичним притулком. Збудований чехами в 1936-му р. він служив винятково для таких цілей. У Чехословаччині пішохідний туризм був дуже популярним. Існував навіть так званий Клуб чехословацького туриста, для якого розроблялися спеціальні державні програми, будувалися такі невеликі туристичні об'єкти, здавалися в оренду підприємцям і за помірну плату служили справжніми притулками для туристів-пішоходів. У двоповерховому туристичному притулку було все необхідне для відпочинку і ночівлі туристів на першому і другому поверхах просторі кімнати, обставлені – по спартанськи, уздовж стін – лави, на яких могли влаштуватися хоч і двадцять осіб одночасно. Посеред кімнати – стіл, в кутку – невелика грубка. На дворі, на галявині було ще кілька споруд: дровник, крите місце для вогнища та сінник. Це справжній притулок для тих, хто хотів переночувати, зігрітися, набрати крижаної води з потічка і йти далі в гори [5].

У 1937 р. Клуб мав у своєму розпорядженні 61 будинок на 475 ліжок, 14 споруд діяли цілодобово. Крім того, Клуб побудував 17 власних туристичних хат і притулків, ресторан у с. Невицьке, готель у Рахові, човнову станцію у Хусті [4].

Особливо швидкими темпами розширювалася база розміщення туристів. Так, станом на початок 1939 р. в Ужгороді діяли готелі «Коруна» (82 ліжка), «Берчені» (70 ліжок), «Карпатія» (50 ліжок), «Орієнт» та «Централ» (по 40 ліжок). У Мукачєві – готель «Зірка» (на 70 ліжок), у Берегові – готелі «Гранд» (на 40 ліжок), «Донат» (на 26 ліжок), будинок товариства «Соколи» (на 15 ліжок), у Виноградіві – «Роял» (26 ліжок), «Європа» (24 ліжка), «Карпатія» (14 ліжок), у Хусті – готель «Коруна» (40 ліжок), «Роял» (32 ліжка), «Централ» (60 ліжок) і т.д. Клуб чехословацьких туристів розбудував розгалужену мережу притулків, туристичних хат, будинків, колиб: під гірськими верховинами чи полонинами, біля водосховищ для лісосплаву, зимових і літніх стійбищ для худоби, колиб пастухів [1, 16].

До переліку найбільш відвідуваних об'єктів показу в чотирьох туристичних регіонах належали культурні, історичні, архітектурні, природні пам'ятки Ужгорода, Мукачєва, Хуста, Виноградова, Тячева, Рахова, інших окружних центрів і коронних міст попередніх історичних періодів, Солотвинські солекопальні, Лисичівська «Гамора», Синевирське озеро, 13 замків або їх руїн, понад два десятки монастирів, народні промисли Липчі, Ганичів, Великого Бичкова, Рахова, винні пивниці Ужгорода, Середнього, Бобовища, Мукачєва, Берегова, Виноградова, Іршави, праліси Тячівщини, Рахівщини, Чорний мочар із його водоплавними птахами, Ужгородська ротонда, обсерваторія на горі Піп Іван, місця археологічних розкопок городищ кельтів в урочищі Галіш і Ловачка під Мукачєвом, дакійських та римських поселень біля Великої й Малої Копані та ін. Туристи радо каталися на вузькоколіяках Ужгород – Анталівці, Берегово – Кушниця, Терєсва –

Усть Черна, Ясіня – Козмешич, напинали намети біля гірських водосховищ лісництв та колиб пастухів[6].

На 1938 р. у Чехословаччині діяло 390 відділень організації, які в управлінському плані були розділені на 37 жуп і мали у своїх лавах близько 100 000 членів [7].

Висновки. Розвиток туризму на території Закарпаття у період з 1919 до 1939 р. виявив значний потенціал туристичних ресурсів для розвитку туристично-рекреаційного комплексу. Велася активна розбудова туристичної інфраструктури – доріг, залізниць, готелів, закладів харчування, вдосконалювалася якість пропонованих послуг, з'явився інтерес до пам'яток історії, архітектури, народних промислів, побуту. Організації туризму у Чехословаччині приділялася велика увага з боку держави. Таким чином, можна сказати, що ЧСР залишила перспективний план для подальшого розвитку туризму на Закарпатті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Варваринець М. 90 років закарпатському туризму / М. Варваринець // Старий замок Паланок. – 2009. – 21 березня. – С.16.
2. Джахман М. Клуб чехословацьких туристів: перші кроки галузі в нашому краї / М. Джахман. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novzak.uz.ua/news/klub-chehoslovackyh-turystiv>
3. Значки змагань з лижного спорту на Підкарпатській Русі (Закарпатті) 30-х років ХХ ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://znachkyzakarpatya.blogspot.com/2012/01/blog-post_17.html
4. Мельник А. Особливості становлення організованого туризму Закарпаття / А. Мельник, Ж. Собоу // Наукові записки. – № 2. – 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://geography.tnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/12/20.pdf>
5. Туристичний притулок Явірник отримає нове життя. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bereznyj.com.ua/news/235-turystychnyi-prytulok-jav-rnyk-otryma-nove-zhyttja.html>
6. Шандор Ф. Розвиток туризму / Ф. Шандор. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakarpattia.com/?p=795>
7. Historie KČT. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kct.cz/cms/historie-kct>

REFERENCES

1. Varvrynets M. 90 rokiv zakarpatskomu turyzmu / M. Varvrynets // Staryi замок Palanok. – 2009. – 21 bereznia. – S.16.
2. Dzhakhman M. Klub chekhoslovatskykh turystiv: pershi kroky haluzi v nashomu krai / M. Dzhakhman. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://novzak.uz.ua/news/klub-chehoslovackyh-turystiv>
3. Znachky zmahany z lyzhnoho sportu na Pidkarpatskii Rusi (Zakarpatti) 30-ky rokiv XX st. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://znachkyzakarpatya.blogspot.com/2012/01/blog-post_17.html
4. Melnyk A. Osoblyvosti stanovlennia orhanizovanoho turyzmu Zakarpattia / A. Melnyk, Zh. Sobov // Naukovi zapysky. – № 2. – 2016. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://geography.tnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/12/20.pdf>
5. Turystychnyi prytulok Yavirnyk otrymaie nove zhyttia. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://bereznyj.com.ua/news/235-turystychnyi-prytulok-jav-rnyk-otryma-nove-zhyttja.html>
6. Shandor F. Rozvytok turyzmu / F. Shandor. [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu: <http://www.zakarpattia.com/?p=795>
7. Historie KČT. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.kct.cz/cms/historie-kct>

Стаття надійшла до редакції 08.03.2017 р.

УДК 338.483.12:728.81

DOI 10.24919/2519-058x.3.101051

Роман КОРСАК,

orcid.org/0000-0002-7886-0671

доктор історичних наук, професор кафедри туристичної інфраструктури і сервісу ДВНЗ
«Ужгородський національний університет» (Україна, Ужгород), korsakr@i.ua

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДІЛОВОГО ТУРИЗМУ У СВІТІ

У статті комплексно проаналізовано тенденції та сучасний розвиток ділового туризму у світі. Проаналізувавши світовий досвід розвитку ділового туризму, можна констатувати, що його найбільшими лідерами у світі є країни Західної Європи та Північної Америки. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що діловий туризм – ефективний засіб доступності наукових цінностей та дієве джерело збереження і пізнання суспільної спадщини

Автор використав загальнонаукові та спеціальнонаукові методи дослідження. Зокрема, метод аналізу, синтезу, діалектичний метод, метод історизму, історико-хронологічний тощо. У науковому доробку віддано перевагу історичним методам дослідження: історико-генетичному, історико-порівняльному, історико-синтетичному, історико-діахронному, емпіричному аналізу тощо.

Ключові слова: діловий туризм, конгресовий туризм, науковий туризм, екологічний туризм, конференції, освітній туризм.

Літ. 24.

Roman KORSAK,

PhD hab. (History), Professor of tourism infrastructure and services department,
Uzhgorod National University (Ukraine, Uzhgorod), korsakr@inbox.ru

TRENDS OF BUSINESS TOURISM IN THE WORLD

The article comprehensively analyzes the current trends and the development of business tourism in the world. Analyzing the international experience of business travel, we can say that the greatest leaders of business tourism in the world are the countries of Western Europe and North America. The background research is due to the fact that business tourism is an effective means availability of scientific values and effective source of knowledge preservation and social heritage.

The paper uses general science and special scientific methods. In particular, the method of analysis, synthesis, dialectical method, historicism, historical and chronological method more. In the preferred scientific heritage historical methods of research: historical and genetic, historical and comparative, historical and synthetic, historical and diachronic, empirical analysis and more.

Keywords: business tourism, congress tourism, scientific tourism, eco-tourism, conferences, educational tourism.

Ref. 24.

Roman KORSAK,

доктор исторических наук, профессор кафедры туристической инфраструктуры и сервиса
ГВУЗ «Ужгородский национальный университет» (Украина, Ужгород), korsakr@inbox.ru

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ДЕЛОВОГО ТУРИЗМА В МИРЕ

В статье комплексно проанализированы тенденции и современное развитие делового туризма в мире. Проанализировав мировой опыт развития делового туризма, можно констатировать, что его лидерами в мире являются страны Западной Европы и Северной Америки. Актуальность темы исследования обусловлена тем, что деловой туризм – эффективное средство доступности научных ценностей и действенный источник сохранения и познания общественной наследия.

Автор использовал общенаучные и специальные научные методы исследования. В частности, метод анализа, синтеза, диалектический метод, метод историзма, историко-хронологический и др. В научной работе отдано предпочтение историческим методам исследования: историко-генетическому, историко-сравнительному, историко-синтетическому, историко-диахронному, эмпирическому анализу.

Ключевые слова: деловой туризм, конгресный туризм, научный туризм, экологический туризм, конференци, образовательный туризм.

Лит. 24.

Постановка проблеми. Популярність ділового туризму пов'язана насамперед з тим, що на сучасному етапі у суспільній свідомості відбуваються істотні зміни у розумінні глобальних процесів, які забезпечують прогресивний розвиток суспільства. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що діловий туризм є ефективним засобом доступності наукових цінностей та дієвим джерелом збереження і пізнання суспільної спадщини через його використання.

Аналіз досліджень. Водночас зауважимо, що діловий або як його ще називають – науковий туризм, у вітчизняній бібліографії достатньо мірою не досліджується. Сучасний стан вітчизняного ділового туризму в Україні досліджують: Т. Казакова (діловий туризм у галузі індустріального туризму) [1], О. Ляховин, К. Міщук та М. Черезова (мовний, освітній і науковий туризм: формування, розвиток термінології та педагогічні аспекти) [4; 7; 12]. Проблеми та перспективи розвитку ділового туризму в Україні аналізує С. Нікітенко [8].

Що стосується зарубіжної літератури, то ця тема опосередковано розглядається іноземними авторами, зокрема, Н. Красовською [3], Р. Балтером [14], Ю. Холодиліною та ін. [10; 11; 13; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23]. Маємо констатувати, що в українській і зарубіжній літературі означена проблематика висвітлена недостатньо.

Мета статті – дослідити особливості розвитку та сучасний стан ділового туризму у світі.

Виклад основного матеріалу. Діловий туризм є одним з найбільш динамічніших сегментів ринку сучасних подорожей. Це пояснюється зростанням у світі інтересу до таких ділових заходів:

- конференцій;
- симпозіумів;
- нарад;
- семінарів;
- виставок і ярмарків.

Бізнесмени та вчені беруть участь у форумах, щоб зустрітися з колегами, обмінятися науковим досвідом і найновішою інформацією, провести переговори, відволіктися від звичної обстановки та долучитися до пропонованої культурної програми [2, 89–98].

Якщо у 30-ті рр. ХХ ст. щорічно проводилось близько 200 міжнародних конференцій, то сьогодні їхня щорічна кількість перевищує 9 тис., причому близько 80 % припадає на країни Західної Європи та Північної Америки. Перші три позиції за кількістю міжнародних симпозіумів і нарад посідають:

1. США;
2. Франція;
3. Велика Британія.

Німеччина, яка займає четверте місце, відома своїми виставками та ярмарками, популярність яких пояснюється такими чинниками:

1. Сприятливою кон'юнктурою у багатьох галузях промисловості;
2. Підвищеним попитом на інвестиційні товари і розвиненою інфраструктурою.

Так, неоднаразово ця європейська країна отримувала право проводити всесвітню виставку «Експо» у Ганновері – відомому конгресовому та виставковому центрі. Зокрема, у 2000 р. тут було представлено 189 країн, що розмістилися у 53-х павільйонах на площі 170 га. Основну частину площі зайняла експозиція на тему «Людство – Природа – Технологія» [3, 79–85].

Необхідно відзначити, що сьогодні найбільшими центрами конгресово-виставкової діяльності в Європі та Америці є такі міста: Амстердам (Нідерланди), Барселона та Мадрид (Іспанія), Брюссель (Бельгія), Вашингтон (США), Женева (Швейцарія), Копенгаген (Данія), Лондон (Великобританія), Париж (Франція).

Щороку державні та ділові особи з'їжджаються до Давоса (Швейцарія) на форуми з актуальних питань розвитку світового господарства. Ці міста мають відповідну матеріально-технічну базу та широкі можливості для організації дозвілля іноземних гостей. Конференції відбуваються у конгрес-центрах, готелях, театрах і концертних залах, університетах та інших закладах. Остан-

нім часом міжнародні заходи дедалі частіше проводяться у будівлях, які мають історичне значення, – у замках чи нетрадиційних спорудах. Користуються популярністю конгреси на борту суден. Часто симпозиуми і конференції проходять у теплу пору року на узбережжях морів чи озер.

Особливе значення для просування туристичного продукту мають спеціалізовані туристичні виставки та біржі. Основними цілями таких міжнародних заходів є, зокрема, вивчення попиту на туристичні послуги, укладання договорів, встановлення ділових контактів та ін. [9, 169–173].

Виставки можуть бути двох типів: всесвітніми та регіональними.

Найбільш значні міжнародні виставки і ярмарки є щорічними і проводяться у визначений період року – перед початком літнього чи зимового сезону за заздалегідь визначеними датами і тривають до одного тижня.

Вони супроводжуються такими заходами: прес-конференціями та виставками літератури: проспектів, буклетів, листівок, календарів, карт, схем та путівників, значків, іншої сувенірної продукції тощо

Відзначимо, що кількість таких заходів постійно зростає. Тільки у Європі щорічно організується понад 200 міжнародних туристичних виставок і бірж [2, 89–98; 22, 48–59].

Зокрема, одна з найбільших у світі туристичних виставок – Міжнародна туристична біржа (ITB). Вона проводиться у Берліні з 1966 р. щорічно в березні протягом 7 днів. Один день виділяється тільки для професійних учасників, а в інші дні біржа відкрита для усіх охочих. У ній беруть участь представники державних міністерств, відомств, комітетів і рад з туризму, національні й регіональні туристичні організації, турфірми, туроператори і турагенти, готелі і готельні ланцюги, авіа- та круїзні компанії, структури систем бронювання та ін. У рамках біржі проводяться переговори між представниками закордонних організацій і комерційних туристичних компаній [5, 67–70].

У виставковому комплексі розміщуються величезні павільйони світових лідерів на ринку туризму – Німеччини, США, Франції, Іспанії, а також стенди початківців.

Робота берлінської біржі будується за принципом тематичних днів. Наприклад, вони можуть присвячуватися екологічному туризму в Європі, перспективам розвитку туристичного руху в Африці тощо. У межах обраних тем організатори виставки пропонують широку програму спеціалізованих заходів: презентацій, “круглих столів”, форумів [6].

Найбільшою в Європі за кількістю відвідувачів стала Міжнародна туристична виставка (SIT) у м. Штутгарті, що проводиться щорічно в партнерстві з різними країнами. Вона перевершує останнім часом Берлінську міжнародну туристичну біржу.

Всесвітній ринок подорожей у Лондоні проводиться з 1980 р. щорічно в листопаді–грудні протягом 5 днів за участю турфірм, представників туріндустрії і засобів інформації. Поряд із укладанням угод важливим завданням Лондонського ринку є ознайомлення з нововведеннями у сфері туризму [2, 89–98].

Щорічно наприкінці січня – на початку лютого в Мадриді відбувається Міжнародна туристична виставка-біржа ФІТЮР, яка посідає особливе місце в календарі міжнародних туристичних подій – саме тут визначаються цінові та інші тенденції на ринку туризму в новому сезоні [6].

Виставка-біржа ФІТЮР – це перегляд передусім іспанського та латиноамериканського туристичних продуктів, через що її називають своєрідним мостом між Європою і Америкою. Чверть виставкової площі займають стенди країн Центральної та Південної Америки: Бразилії, Домініканської Республіки, Венесуели, Ямайки, Гондурасу та ін. У виставці також беруть участь туристичні фірми з країн Північної, Центральної та Східної Європи, зі США та Канади, в яких відпочинок в Іспанії користується високим попитом. У 2005 р. виставка відзначила свій 25-літній ювілей. До її роботи були приурочені численні конференції та семінари, форум з ділового та наукового туризму [3, 79–85].

Щорічно у середині листопада в Лондоні відбувається Всесвітня туристична виставка, призначена винятково для налагодження прямих контактів між спеціалістами різних країн. У дні її роботи організатори проводять низку благочинних акцій, а зібрані кошти спрямовують у фонд Британського Червоного Хреста. Маємо констатувати, що кожного року кількість і географія учасників лондонської виставки розширюються, а кількість експонатів збільшується на 100–

120 одиниць. Для їх розміщення потрібні додаткові площі, знайти які стає все складніше, тому організатори виставки розглядають питання про її переміщення у більш потужний виставковий комплекс Лондона або в інше місто Великої Британії.

Міжнародна туристична біржа у Мілані відома далеко за межами Італії, оскільки на неї з'їжджаються представники туристичного бізнесу з усього світу. Найбільшою є експозиція Італії, яка зазвичай займає кілька павільйонів. Як завжди, на виставці потужно представлені такі країни: Франція, Іспанія, Німеччина, Австрія та США.

Також тут є стенди країн, які не часто беруть участь у роботі лондонської та берлінської бірж. Наприклад, 1998 р. у Мілані велику цікаву експозицію розгорнула Куба. У межах цієї виставки щорічно реалізуються різноманітні тематичні програми, презентуються найновіші технології туризму [6].

Великим авторитетом користуються також:

1. Ляйпцигський ярмарок подорожей;
2. Міжнародний салон з туризму і подорожей, що проводиться щорічно у середині лютого у Парижі протягом 7–10 днів;
3. Міжнародна туристична біржа в Мілані – у другій половині лютого протягом 5 днів;
4. Міжнародна туристична виставка країн Азійського регіону (Гонконг);
5. Міжнародний туристичний ярмарок (Чикаго);
6. Міжнародна виставка «Туризм» (Гетеборг);
7. Міжнародна туристична виставка «Філоксенія» (Салоніки) та ін.

Можемо зазначити, що виставковий рух, як підвид ділового туризму, поживляється в усьому світі. Зростає кількість виставок і ярмарків, розширюються їх географія та коло учасників, урізноманітнюються напрями. Сьогодні проводяться спеціалізовані виставки:

1. Готельного та ресторанного господарства;
2. Спортивного, екологічного, пізнавального та конгресового туризму;
3. Ярмарки туристичного і спортивного спорядження тощо. Вважаємо, що за короткий час цей сегмент туристичного ринку став одним із найпотужніших і стабільних у світовому діловому туризмі [24, 9–12].

Висновки. Отже, можна зробити висновки, що діловий туризм – порівняно новий вид туристичної індустрії. З приводу незначної кількості досліджень цього виду туризму виникло різне його трактування (науковий, конгресний, освітній тощо). Основною відмінною ознакою ділового туризму від будь-яких інших видів туризму є активна участь туриста у турі, а не просто отримання цікавої інформації та споглядання об'єктів. Проаналізувавши світовий досвід розвитку ділового туризму, можна констатувати, що найбільші лідери ділового туризму у світі – країни Західної Європи та Північної Америки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Казакова Т. А. Науковий туризм у галузі індустріального туризму / Т. А. Казакова // Туристична індустрія: сучасний стан та пріоритети розвитку: матер. IV Міжнар. наук-практ. конф. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2011. – Вип. 6. – С. 118–123.
2. Конон П. С. Міжнародний бізнес-туризм: Інтерпретація дефініції та перспективи розвитку у XXI ст. / П. С. Конон // Вісник ДНУ. Серія: Світове господарство і міжнародні економічні відносини. – 2012. – Вип. 4. – С. 89–98.
3. Красовская Н. А. Генезис конгрессного туризма и факторы, определяющие его развитие / Н. А. Красовская // Экономический журнал. – 2016. – № 2 (42). – С. 79–85.
4. Ляховин О. Мовний, освітній і науковий туризм: формування і розвиток термінології (на матеріалі української, російської і німецької мов) / О. Ляховин // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2011. – Вип. 52. – С. 164–170.
5. Максимок М. Н. Оценка состояния и перспективы развития делового туризма в Украине / М. Н. Максимок // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 234. – С. 67–70.
6. Мальська М. П. Міжнародний туризм і сфера послуг: підручник / М. П. Мальська, Н. В. Антонюк. – К., 2008. – 661 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/603-mjnarodniy-turizm-sfera-poslug-malska-mp.html>

7. Мішук К. С. Можливості і форми освітнього туризму в розвитку професійних компетенцій менеджера / К. С. Мішук, В. В. Стадник // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2012. – № 4. – Т. 1. – С. 91–94.
8. Нікітенко С.І. Діловий туризм в Україні: проблеми та перспективи розвитку / С. І. Нікітенко // Наукові праці Чорноморського державного університету імені П. Могили. – 2006. – Т. 52. – Вип. 39. – С. 139–143.
9. Холодилина Ю. Е. Ресурсный потенциал региона как основа развития научного туризма / Ю. Е. Холодилина // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2012. – № 8 (132). – С. 169–173.
10. Холодилина Ю. Е. Социально-экономическая эффективность формирования региональной системы научного туризма / Ю. Е. Холодилина // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2014. – № 8 (169). – С. 148–153.
11. Холодилина Ю. Е. Теоретические аспекты развития научного туризма в регионе / Ю. Е. Холодилина // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2011. – № 13 (132). – С. 500–506.
12. Черезова М. В. Педагогічні ознаки екскурсії / М. В. Черезова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – №10. – С. 96–103.
13. Blangy S. Ecotourism in Europe: Two Views / S. Blangy, P. Hanneberg // The Ecotourism Society Newsletter. – 1995. – № 5(2). – P. 1–3.
14. Bulter R. Tourism and Indigenous Peoples / R. Bulter, T. Hinch. – London: ITBP, 1996. – 134 p.
15. Gordes K. Millennium Trails and Scenic Byways: Recreation in the 21st Century / K. Gordes // The Journal of Physical Education, Recreation & Dance. – 2001. – № 72. – P. 21–32.
16. Higgins B. R. The Global Structure of the Nature Tourism Industry: Ecotourists, Tour Operators and Local Businesses / B. R. Higgins // Journal of Tourism Research. – 1998. – № 7 (3). – P. 20–39.
17. Jafari J. Anatomy of the travel industry / J. Jafari // Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly. – 1983. – Vol. 24. – № 1. – P. 71–77.
18. Ksan historical village. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ksan.org/index.htm>.
19. Kurek W. Turystyka na obszarach gyryskich Europy / W. Kurek. – Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przejrzanej Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2004. – 214 s.
20. Macintosh R. W. Tourism: principles, practices, philosophies. / R. W. Macintosh, Ch. R. Goeldner, J. R. B. Ritchie. – New York, 1995. – 421 s.
21. Malinowski G. Etnoturistika – turistika etnizna w Polsce / G. Malinowski. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://artelis.pl/artykuly/9521/etnoturistika-touristika-etnizna-w-polsce>.
22. Novacká L. Cestovný ruch, technika služieb, delegát a sprievodca / Ludmila Novacká a kolektív. – Bratislava: Vydavateľstvo «Ekonóm». – 2011. – 471 s.
23. Ritchie J.R.B. Culture as determinant of the attractiveness of a tourism region / J.R.B. Ritchie, M. Zins // Annals of Tourism Research. – 1998. – April-june. – P. 256.
24. UNWTO Tourism highlights 2016. – Edition. – 16 s.

REFERENCES

1. Kazakova T. A. Naukovyi turizm u haluzi industrialnogo turizmu / T. A. Kazakova // Turystychna industriia: suchasnyi stan ta prioriteti rozvytku: mater. IV Mizhnar. nauk-prakt. konf.– Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU im. T. Shevchenka», 2011. – Vyp. 6. – S. 118–123.
2. Konon P. S. Mizhnarodnyi biznes-turizm: Interpretatsiia defynitsii ta perspektyvy rozvytku u XXI st. / P. S. Konon // Visnyk DNU. Serii: Svitove gospodarstvo i mizhnarodni ekonomichni vidnosyny. – 2012. – Vyp. 4. – S. 89–98.
3. Krasovskaya N. A. Genezis kongressnogo turizma i faktory, opredelyayushchie ego razvitie / N. A. Krasovskaya // Ekonomicheskii zhurnal. – 2016. – № 2 (42). – S. 79–85.
4. Liakhovyn O. Movnyi, osvittii i naukovyi turizm: formuvannia i rozvytok terminolohii (na materialii ukraińskoi, rosiiskoi i nimetskoi mov) / O. Liakhovyn // Visnyk Lvivskoho universytetu. – Serii: filolohichna. – 2011. – Vyp. 52. – S. 164–170.
5. Maksymyuk M. N. Otsenka sostoyaniya i perspektivy razvitiya delovogo turizma v Ukraine / M. N. Maksymyuk // Kultura narodov Prichernomor'ya. – 2012. – № 234. – S. 67–70.
6. Malska M. P. Mizhnarodnyi turizm i sfera poslug: pidruchnyk / M. P. Malska, N. V. Antoniuk. – K., 2008. – 661 s. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://westudents.com.ua/knigi/603-mjnarodny-turizm-sfera-poslug-malska-mp.html>
7. Mishchuk K. S. Mozhlyvosti i formy osvithnogo turizmu v rozvytku profesiinykh kompetentsii menedzhera / K. S. Mishchuk, V. V. Stadnyk // Visnyk Khmelnytskoho natsionalnogo universytetu. Ekonomichni nauky. – 2012. – № 4. – Т. 1. – S. 91–94.

8. Nikitenko S.I. Dilovyi turizm v Ukraini: problemy ta perspektyvy rozvytku / S. I. Nikitenko // Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni P. Mohyly. – 2006. – T. 52. – Vyp. 39. – S. 139–143.
9. Kholodilina Yu. Ye. Resursnyy potentsial regiona kak osnova razvitiya nauchnogo turizma / Yu. Ye. Kholodilina // Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2012. – № 8 (132). – S. 169–173.
10. Kholodilina Yu. Ye. Sotsialno-ekonomicheskaya effektivnost formirovaniya regionalnoy systemy nauchnogo turizma / Yu. Ye. Kholodilina // Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2014. – № 8 (169). – S. 148–153.
11. Kholodilina Yu. Ye. Teoreticheskie aspekty razvitiya nauchnogo turizma v regione / Yu. Ye. Kholodilina // Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2011. – № 13 (132). – S. 500–506.
12. Cherezova M. V. Pedagogichni oznaky ekskursii / M. V. Cherezova // Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. – 2009. – № 10. – S. 96–103.
13. Blangy S. Ecotourism in Europe: Two Views / S. Blangy, P. Hanneberg // The Ecotourism Society Newsletter. – 1995. № 5(2). – P. 1–3.
14. Bulter R. Tourism and Indigenous Peoples / R. Bulter, T. Hinch. – London: ITBP, 1996. – 134 p.
15. Gordes K. Millennium Trails and Scenic Byways: Recreation in the 21st Century / K. Gordes // The Journal of Physical Education, Recreation & Dance. – 2001. – № 72. – P. 21–32.
16. Higgins B. R. The Global Structure of the Nature Tourism Industry: Ecotourists, Tour Operators and Local Businesses / B. R. Higgins // Journal of Tourism Research. – 1998. – № 7 (3). – P. 20–39.
17. Jafari J. Anatomy of the travel industry / J. Jafari // Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly. – 1983. – Vol. 24. – № 1. – P. 71–77.
18. Ksan historical village. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ksan.org/index.htm>.
19. Kurek W. Turystyka na obszarach gurskich Europy / W. Kurek. – Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przejrzenej Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2004. – 214 s.
20. Macintosh R. W. Tourism: principles, practices, philosophies. / R. W. Macintosh, Ch. R. Goeldner, J. R. B. Ritchie. – New York, 1995. – 421 s.
21. Malinowski G. Etnoturistika – turistika etnizna w Polsce / G. Malinowski. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://artelis.pl/artykuly/9521/etnoturistika-touristika-etnizna-w-polsce>.
22. Novacka L. Cestovne ruch, technika sluhieb, delegat a sprievodca / L. Novacka a kolektiv. – Bratislava: Vydavateľstvo «Ekonom». – 2011. – 471 s.
23. Ritchie J.R.B. Culture as determinant of the attractiveness of a tourism region / J.R.B. Ritchie, M. Zins // Annals of Tourism Research. – 1998. – April-june. – P. 256.
24. UNWTO Tourism highlights 2016. – Edition. – 16 s.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2017 р.

УДК 338.483.12:728.81

DOI 10.24919/2519-058x.3.101043

Іван ГОДЯ,

orcid.org/0000-0002-4027-8811

кандидат економічних наук, факультет туризму та міжнародних комунікацій, кафедра туристичної інфраструктури і сервісу, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна, Ужгород), dz2352@gmail.com

РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ В ЗАКАРПАТТІ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ

У статті досліджується стан розвитку історико-культурного туризму Закарпаття, який має достатній потенціал для успішного функціонування, свідченням чого є популярність таких маршрутів, як «Замки Закарпаття», «Палаці Закарпаття», «Дерев'яні храми Закарпаття», «Древні кам'яні храми Закарпаття», «Монастирі Закарпаття», «Стежками опришків», «Карпатська Україна» та ін. Проте дуже проблемною залишається сфера охорони і використання артефактів минулого краю. Акцентовано на необхідності удосконалення законодавчого забезпечення охорони та використання об'єктів культурної спадщини. На сьогодні в Закарпатті необхідно зберегти 1637 пам'яток культурно-історичної спадщини краю, які взяті під охорону держави, серед них – 177 національного значення, до яких передовсім належать середньовічні замки і унікальні пам'ятки сакральної дерев'яної архітектури. Розв'язання цієї проблеми потребує значних фінансових вливань, серйозних організаційних заходів і підключення до неї численних громадських організацій. Інакше ми назавжди втрачимо те, що віками створювали наші предки.

Ключові слова: історико-культурний туризм, археологічні пам'ятки, замки, музеї, охорона пам'ятників, збереження спадщини.

Лит. 12.

Іван HODYA,

PhD (Economy), faculty of Tourism and international communications. department of tourism infrastructure and services, Uzhgorod National University (Ukraine, Uzhgorod), dz2352@gmail.com

DEVELOPMENT OF HISTORICAL AND CULTURAL TOURISM IN TRANSCARPATHIA: ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES

The article examines the state of historical and cultural tourism in Transcarpathia, which has the potential for a successful operation, evidenced by the success of the most popular routes like «Castles of Transcarpathia», «Palaces of Transcarpathia», «Wooden Churches of Transcarpathia», «Monasteries Transcarpathia», «Carpathian Ukraine» and others. However, a problem is the scope of protection and use of land artifacts of the past. The attention to the need for improvement of the legal protection and use of cultural heritage. Today in Transcarpathia must save 1637 monuments of cultural and historical heritage of the land, which are under state protection, among them – 177 of national importance, which primarily includes medieval castles and unique monuments of sacral wooden architecture. Solving this problem requires significant financial investments, major organizational activities and connect to a numerous NGOs. Otherwise we will lose all that for centuries our ancestors created.

Keywords: historical and cultural tourism, archaeological sites, castles, museums, monuments protection, preservation of heritage.

Ref. 12.

Іван ГОДЯ,

кандидат экономических наук, факультет туризма и международных коммуникаций, кафедра туристической инфраструктуры и сервиса ГВУЗ «Ужгородский национальный университет» (Украина, Ужгород), dz2352@gmail.com

РАЗВИТИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА В ЗАКАРПАТЬЕ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ

В статье исследуется состояние развития историко-культурного туризма Закарпатья, имеющее достаточный потенциал для успешного функционирования, свидетельством чего является популярность

таких маришутів, як «Замки Закарпаття», «Дворці Закарпаття», «Деревянные храмы Закарпаття», «Древние каменные храмы Закарпаття», «Монастыри Закарпаття», «Тропами опришків», «Карпатская Украина» и др. Однак дуже проблемною остається сфера охорони і використання артефактів прошлого края. Акцентовановнимание на необходимости совершенствования законодательного обеспечения охраны и использования объектов культурного наследия. На сегодня в Закарпатье необходимо сохранить 1637 памятников культурно-исторического наследия края, взятых под охрану государства, среди них – 177 национального значения, к которым в первую очередь относятся средневековые замки и уникальные памятники сакральной деревянной архитектуры. Решение этой проблемы требует значительных финансовых вливаний, серьезных организационных мероприятий и подключения к ней многочисленных общественных организаций. Иначе мы навсегда потеряем то, что веками создавали наши предки.

Ключевые слова: історико-культурний туризм, археологічні пам'ятники, замки, музеї, охорона пам'ятників, збереження насліддя.

Лит. 12.

Постановка проблеми. Закарпатська область володіє значною кількістю пам'ятників дерев'яної народної архітектури XVII – XIX ст., є багато адміністративних, культових і житлових кам'яних споруд VII – VIII ст., тут збережено 118 дерев'яних церков, збудованих упродовж останніх п'яти століть. В області на облік взято більше 700 пам'яток історії та культури, в тому числі понад 100 пам'яток архітектури. Пам'ятки архітектури Закарпаття охоплюють період у понад 1000 років і репрезентують всі основні стилі європейської архітектури. Водночас сфера охорони і використання історичних пам'яток Закарпаття лишається, на думку П. Федаки, однією з найбільш проблемних в області, оскільки вона потребує значних фінансових вливань, серйозних організаційних заходів і підключення до неї численних громадських організацій [11, 5].

Аналіз досліджень. Різні аспекти розвитку історико-культурного туризму Закарпаття досліджували І. Годя [1], Ю. Качій [2], Б. Кузьма [4], О. Машіка [6], П. Пеняк [7], Р. Пилип [8], М. Рутинський [9], П. Федака [11], Ф. Шандор [12] та ін. Проте ці розвідки не дають цілісної картини розглядуваної проблеми.

Мета статті – розкрити здобутки і проблеми розвитку історико-культурного туризму Закарпаття.

Виклад основного матеріалу. На території області знайдено багато археологічних об'єктів: печера Молочний камінь (Тячівський р-н), с. Рокосово (Хустський р-н), Малокопанське городище і Королівська стоянка (Виноградівський р-н) та ін. Останні два є одними з найбагатших та найцінніших надбань археології Європи. Великий залізоплавильний центр Закарпаття (III – I ст. до нашої ери), другий у Європі за кількістю та значенням знахідок, відкрито в Дякові й Новому Клиновому. Тут знайдено кілька поселень, а в них – більше десяти залізоплавильних горнів, ковальські, ювелірні та деревообробні майстерні. Розвиток землеробства, ремесел, та обміну між племенами сприяв появі виробів із міді і бронзи (III – II тисячоліття до нашої ери) [7, 274].

Найбільш визначними об'єктами культурно-історичної спадщини є замки – цінні архітектурні споруди, свідки оборонної будівельної техніки середньовіччя. Крім виконання оборонної функції, замки були також адміністративними і культурними осередками. В їх інтер'єрах збереглися цікаві архітектурні деталі, фрески, внутрішнє начиння, оздоблення, герби їх володарів тощо. Такі замки, як Ужгородський, Мукачівський «Паланок», Чинадієвський, є пам'ятками, що збереглися й активно використовуються. Руїни Невицького, Хустського, Виноградівського, Королівського замків теж стали улюбленими маршрутами для численних жителів та гостей області. На жаль, за обмеженого фінансування реставрація і ремонт замків не проводяться [12, 45].

Перлиною пам'яток архітектури є дерев'яні церкви Закарпаття. Історико-архітектурні пам'ятники дерев'яного мистецтва є важливими туристично-екскурсійними об'єктами. Насамперед це стосується Миколаївської церкви (1428) в с. Середньому Водяному, Струківська церква (1824) у селищі Ясіня, Успенської церкви (1750) у с. Діловому. Справжня гордість закарпатців – триверхі лемківські й бойківські церкви, які збереглися для нащадків як найдавніший спосіб українського храмування. Закарпатська Гуцульщина представлена п'ятизрубними церквами. Збереглися також у цьому краї й дерев'яні церкви, збудовані в готичному та бароковому стилі, що засвідчує зв'язок із заходом. Усі ці перлини дерев'яного зодчества – не просто свідчення високої

культури наших предків, а й наше обличчя перед світом, цінні пам'ятки нашої присутності в історії. На території Закарпаття збережено 118 дерев'яних церков, збудованих упродовж останніх п'яти століть, зокрема, св. Василя Великого с. Лікіцари Перечинського р-ну; св. Михайла с. Ужок Великоберезнянського р-ну; Покрови Пр. Богородиці с. Кострино Великоберезнянського р-ну; св. Духа с. Гукливий Воловецького р-ну; св. Архангела Михайла с. Крайниково Хустського р-ну; Успенська церква с. Новоселиця Виноградівського р-ну та ін. [5, 320].

Сьогодні на Закарпатті нараховується понад 100 дерев'яних храмів, проте розміщені вони на території області нерівномірно. Наприклад, у Міжгірському р-ні їх налічується 20, у Великоберезнянському і Воловецькому районах – по 11, а в Ужгородському р-ні й на Перечинщині – лише по одній дерев'яній церкві.

На сьогодні у краї діє понад 30 монастирів, найбільш відомі з стародавніх Мукачівський (жіночий, православний) – м. Мукачево (XIV ст.), Імстичівський (чоловічий, греко-католицький) – с. Імстичево Іршавського р-ну (1687), Угольський (жіночий, православний) – с. Угля Тячівського р-ну (X ст.), Драгівський (жіночий, православний) – с. Драгово Хустського р-ну (XIII ст.), Малоберезнянський (чоловічий, греко-католицький) – с. Малий Березний Великоберезнянського р-ну (1742) та ін.

Великою популярністю у туристів користуються музеї Закарпаття, серед яких є унікальні, чи не єдині в Європі, наприклад, музей ковальської справи «Кузня Гамора» в с. Лисичево Іршавського р-ну та музей сплаву лісу на річці Чорна Міжгірського р-ну. У 2011 р. музеї краю відвідали 409 тис. осіб. Це дало змогу отримати, зокрема, Закарпатському краєзнавчому музею 1 млн. 300 тис. гривень, Мукачівському замку «Паланок» – понад мільйон [10].

Закарпатський обласний краєзнавчий музей працює з 1945 р. Його зібрання нараховують близько 110 тисяч експонатів, які ознайомлюють з багатовіковою історією та культурою краю. Експозиції, залежно від тематики, об'єднані в окремі фонди, колекції, відділи. Серед найцінніших зібрань музею – етнографічні фонди, в яких лише народних вишивок налічується понад 2 тис.; одна з найбільших в Україні колекція бронзових виробів – 3 тис. предметів, більшість з яких датується XIII – XII ст. до н. е.; нумізматычна колекція; колекція вогнепальної зброї з XIV до поч. XX ст.; старовинні манускрипти та ін. [2, 6].

Закарпатський музей народної архітектури та побуту – самобутній ансамбль української національної спадщини, що складається з архітектурних перлин старовинного закарпатського села і зразків найдавніших та найпоширеніших видів народного ужиткового мистецтва. Це один із перших в Україні музеїв просто неба, відкритий для відвідувачів у червні 1970 р. Із заходу на схід розташовані взірці житла і садіб закарпатців низовинних районів – долинян, а на пагорбі – горян: бойків та гуцулів, а також житлові споруди угорського і румунського населення. У музеї під відкритим небом розміщені сім садіб, шість житлових будівель, церква, дзвіниця, школа, кузня, млин, ступа-сукновальня, корчма. Загалом, у музеї зберігається понад 14 тис. експонатів.

Закарпатський обласний художній музей належить до числа найважливіших осередків культури краю. Його було створено в 1945 р., а з 1979 р. музейна колекція переміщається в історичний центр міста і займає будову колишнього жупанату – пам'ятника архітектури 1809 р., що є яскравим взірцем класицизму. У ньому зберігається найбільш повна на теренах України колекція угорського мистецтва XVIII – поч. XX ст., що пояснюється спільністю історичної долі Угорщини і Закарпаття [4, 33].

Затисянський краєзнавчий музей відкритий для відвідувачів у 70-х рр. XX ст. в староугорській будівлі (1895). Експонати музею знайомлять відвідувачів з історією, життям та звичаями угорськомовного населення Закарпаття. На території музейного двору під відкритим небом розміщені хата вчителя, садиба бідняка, будинок середняка, греко-католицька церква – все це відображає життя та типовий побут жителів Затисянщини початку 20-х рр. минулого століття [5, 321].

Діюча кузня – унікальний пам'ятник ковальського ремесла, оригінальність якого в тому, що для приведення в дію важких ковальських молотів під час виготовлення залізних виробів для сільського господарства використовується сила падаючої води з річки Лисичанки. Саме за таким принципом працювали тут ковалі й раніше. Кузня побудована на початку XIX ст. і працювала практично без перерви аж до часів радянської колективізації. Зараз існує як музей.

Музей вишивки і стародавнього одягу розташований у центрі селища Буштино Тячівського району в приміщенні магазину «Художній салон». У ньому зібрана колекція стародавнього чоловічого і жіночого одягу, вишивок і предметів побуту, що пов'язані з ткацтвом і вишиванням. Всі експонати зібрані по селах Тереблянської долини.

Музей історії солекопалень знайомить зі способами видобування солі на теренах нашого краю в різні часи й історичні епохи. Розміщений неподалік від Солотвинського солерудника, який є одним з найбільших у Європі (запаси солі тут становлять 300 млн. тонн, товщина шару промислової розробки – 300 м).

Музей ткацтва – дивовижний за своїм внутрішнім змістом і цікавий за історією створення. Діє при загальноосвітній школі в с. Великі Береги Берегівського району. Виник і функціонує завдяки ініціативі директора школи та її учнів. Усі музейні експонати – старовинні речі, дбайливо збережені батьками школярів. Серед них – чудова колекція старовинної вишивки на домотканому полотні, вік якої понад 130 років. А ще – ціла полиця найрізноманітніших прасок, якими користувалися закарпатські господині, багато глиняних глечиків, різних за формою та призначенням, інші речі домашнього вжитку [8, 264].

Мукачівський історичний музей розташований у Мукачівському замку «Паланок», одному з небагатьох, що вціліли до наших днів. Замок є цінною пам'яткою історії та військової архітектури XIV – XVII ст. Історію замку й Закарпаття в деталях відтворюють експозиції історії, етнографії, природи та старожитностей. У 12-ти залах експонуються твори живопису, в тому числі старовинні ікони. До уваги відвідувачів – кілька меморіальних кімнат, колекція писанок Закарпаття.

Село Грушово Тячівського р-ну знамените як один із центрів культури та духовності, в якому колись було започатковано книгодрукарство в Україні (цей факт довели історики); із Грушівського монастиря поширювалася справа, заснована Кирилом і Мефодієм. Всі експонати збиралися протягом багатьох років, а їхньої кількості вистачило б, мабуть, на десятки виставкових зал. Деякі з них – унікальні та могли б стати прикрасою будь-якого столичного музею. Серед них: рукописне «Євангеліє» 600-річної давнини, старовинна церковна чаша, ікона закарпатської школи живопису, перші українські гривні, рідкісні марки різних країн тощо. Крім того, в музеї зібрано понад 200 зразків одягу, в основному гуцульського, 250 рушників ручної роботи, прялки, більшість предметів побуту (бочки, глечики, розписний посуд). Кожна з цих речей унікальна, орнаменти та вишиті мотиви не повторюються.

Отже, найвидатнішими пам'ятками культури Закарпаття вважаються Ужгородський замок, розташований на вершині Замкової гори над містом, – один з найдавніших в Україні, має вже більш як тисячу років; храм святого Юрія – перша ужгородська церква, що згадується писемними джерелами ще в 1248 р.; кафедральний греко-католицький собор і колишня резиденція мукачівських єпископів, які вже давно перетворилися на візитну картку міста над Ужем; мукачівський замок Паланок – визначний історико-архітектурний, військово-фортифікаційний та історичний пам'ятник Закарпаття XIV – XVIII ст.; Мисливський замок – палац графів Шенборнів; мукачівський Свято-Миколаївський жіночий монастир, який бере свій початок у XI ст. від нащадків великого князя Ярослава Мудрого, тобто від його дочки Анастасії і її чоловіка угорського короля Андрія I; Закарпатський музей народної архітектури та побуту під відкритим небом, в якому ніби завмерло минуле краю; Грушово як центр першодрукарства краю та Грушівський монастир; музей історії солекопалень, стара солекопальня епохи Римської імперії (I – II ст.) в Солотвині та ін.

Проте більшість середньовічних замків та фортець Закарпаття сьогодні знаходяться у руїнах. Стан багатьох з них – критичний. Пам'ятки не охороняються, а відсутність ремонтно-реставраційних робіт прискорює їхнє подальше руйнування. Стан їхньої збереженості низький і дуже низький. Як правило, такі пам'ятки практично не підлягають реконструкції та відбудові. Це зумовлює низький рівень туристичної привабливості багатьох оборонних пам'яток середньовіччя в регіоні. Тому їх усіх неможливо перетворити на музеї [9, 89–92].

Для розв'язання питання щодо першочерговості робіт з метою відновлення та підтримання в належному стані історичних пам'яток необхідне залучення різних джерел фінансування, можливо, шляхом передачі пам'яток в орендне користування з чітко визначеними умовами та режимами використання, створення на їх базі туристично-готельних комплексів.

Попри свою унікальність, археологічні пам'ятки також зіткнулися з проблемою збереження свого культурно-історичного фонду. Зокрема, селище Королево для області має неабияке значення та вартість. За умови приведення пам'ятки до належного стану, стоянка може стати перспективним туристичним об'єктом: миловидний краєвид на долину річки Тиси, незвичайність пам'ятки й археологічних знахідок, близькість до Королівського замку – все це викличе неабиякий інтерес у туристів [6, 3].

З метою забезпечення реалізації на території Закарпатської області державної політики у сфері охорони культурної спадщини у останніми роками з обласного бюджету виділяється понад 1 млн. грн. Зокрема, у 2011 р. проведено реконструкцію меморіального парку Красне Поле поблизу м. Хусту, на базі якого діє відділ Закарпатського краєзнавчого музею. За рахунок гранту, отриманого за сприяння Посольства США в Україні, здійснено ремонтно-реставраційні роботи дерев'яної церкви в с. Колодне Тячівського району. Проте для повноцінної охоронної діяльності цих коштів недостатньо.

На виконання Постанови Верховної Ради України від 27 листопада 2003 року «Про інформацію Кабінету Міністрів України про сучасний стан та перспективи охорони об'єктів культурної спадщини України, а також пам'яток історії та культури Українського народу, що знаходяться за її межами» в Закарпатті розроблено і затверджено Комплексну програму збереження і використання пам'яток культурної спадщини Закарпатської області на 2006 – 2015 роки [3]. Мета Програми полягає у створенні більш сприятливих умов для розвитку сфери охорони культурної спадщини, забезпечення належного рівня збереження і використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, удосконалення ведення обліку, здійснення їх державної реєстрації.

Висновки. Отже, позитивним фактором можна вважати значну кількість історично-культурних пам'яток в області, їх різноманітність і цінність для збереження історичної пам'яті наших предків, для розвитку туризму, значення якого в житті Закарпаття важко переоцінити. Свідченням цього є успішність таких найпопулярніших маршрутів, як «Замки Закарпаття», «Палаці Закарпаття», «Дерев'яні храми Закарпаття», «Древні кам'яні храми Закарпаття», «Монастирі Закарпаття», «Стежками опришків», «Карпатська Україна» та ін. Проте дуже проблемною залишається сфера охорони і використання артефактів нашого минулого. На сьогодні в Закарпатті необхідно зберегти 1637 пам'яток культурно-історичної спадщини краю, які взяті під охорону держави, з них: 494 – археології, 523 – історії, 93 – монументального мистецтва, 302 – архітектури та містобудування, 341 – садово-паркового мистецтва, 175 – ландшафтних, 9 – науки і техніки, в т. ч. серед них – 177 національного значення, до яких передовсім увійшли середньовічні замки та унікальні пам'ятки сакральної дерев'яної архітектури. Зрозуміло, що завдання надзвичайно об'ємне і складне. Але конче потрібне. Адже повернути втрачене вже буде неможливо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Годя І. Розвиток річкового круїзного туризму в Україні: минуле і сьогодення / І. Годя // Східноєвропейський історичний вісник. – 2016. – Вип. 1. – С. 86–91.
2. Качій Ю. З історії музейної справи на Закарпатті / Ю. Качій // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород: Патент, 1995. – Вип. 1. – С. 5–8.
3. Комплексна програма збереження і використання пам'яток культурної спадщини Закарпатської області на 2006 – 2015 роки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua/en/catalog/item/178.htm>.
4. Кузьма Б. Традиції і сучасність закарпатської школи живопису / Б. Кузьма // Живописці Закарпаття. – 2009. – Осінь. – С. 32–35.
5. Лужанська Т. Ю. Сільський туризм: історія, сьогодення та перспективи: навч. посіб. / Т. Ю. Лужанська, С. С. Махлинець, Л. І. Тебляшкіна. – К.: Кондор, 2008. – 385 с.
6. Машіка О. Стоянка первісних людей в Королеві стане музеєм під відкритим небом? / О. Машіка // Новини Виноградівщини. – 2006. – 27 верес. – С. 3.
7. Пеняк П. С. Археологічні старожитності у Зведенні пам'яток історії і культури Закарпатської області / П. С. Пеняк // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 272–276.
8. Пилип Р. І. Локальні особливості традиційної народної вишивки сорочок українців Закарпаття кінця XIX – першої половини XX ст. / Р. І. Пилип // Науковий і мистецький світ Федора Потушняка: матер. міжнар.

наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого. – Ужгород: Ліра, 2010. – С. 259–273.

9. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження: навч. посіб. / М. Й. Рутинський. – К.: ЦУЛ, 2007. – 432 с.

10. Торік музеї Закарпаття відвідали 409 тисяч гостей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://transcarpatia.net/transcarpathia/culture/5592-tork-muzeji-zakarpattya-vdvdali-409-tisyach-gostey.html>.

11. Федака П. Збереження та використання історико-культурної та архітектурної спадщини на Закарпатті / П. Федака // РІО. – 2006. – 24 листопада. – С. 5.

12. Шандор Ф. Архітектурні пам'ятники Закарпаття / Ф. Шандор, М. Палінчак // Туризм спадщини в Західній Україні. – Ужгород: Ліра, 2001. – С. 42–63.

REFERENCES

1. Hodya I. Rozvitok richkovogo kruyznoho turizmu v Ukraini: minule i s'ogodenn'a / I. Hodya // Skhidnojevropejs'kij istorichnij visnik. – 2016. – Vyp. 1. – S. 86–91.

2. Kachij Ju. Z. Z istoriji muzejnoji spravy na Zakarpatt'i / Ju. Z. Kachij // Naukovij zbisnik Zakarpats'kogo krajeznavchogo muzeju. – Uzhdorod: Patent, 1995. – Vip. 1. – S. 5–8.

3. Kompleksna programmaa zberezhennja ta vikoristann'a pamjatom kul'turnoji spadshchini Zakarpats'koi oblasti na 2006 – 2015 roky. [Elektronnij resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.carpathia.gov.ua/en/catalog/item/178.htm>.

4. Kuz'ma B. Traditsiji i suchasnist' zakarpats'koi shkoly zhivopisu / B. Kuz'ma // Zhivopistci Zakarpatt'a. – 2009. – Osin'. – S. 32–35.

5. Luzhans'ka T. Ju. Sil's'kij turizm: istorija, s'ogodennja ta perspektivi: navch. posib / T. Ju. Luzhans'ka, S. S. Makhlinets, L. I. Tebljashkina. – K.: Kondor, 2008. – 385 s.

6. Mashika O. Stojanka pervisnikh l'udej v Korolevi stane muzejem pid vidkritim nebom? / O. Mashika // Novini Vinogradivschini. – 2006. – 27 veres. – S. 3.

7. Pen'ak P. S. Arkheologichni starozhitnosti u Zvedenn'i pamjatom istopiji i kul'turi Zakarpats'koi oblasti / P. S. Pen'ak // Materiali i doslidzhenn'a z arkheologiji Prikarpat't'a i Volini. – 2006. – Vyp. 10. – S. 272–276.

8. Pilip R. I. Lokal'ni osoblivosti traditsijnoji narodnoji vishivky sorochock ukrajintsiv Zakarpatt'a kintsja XIX – pershoji poloviny XX st. / R. I. Pilip // Naukovij i mistets'kij svit Fedora Potushnjaka: mater. mizhnar. nauk. konf., prisvjachenoji 100-richju vid dnja narodzhennja vydatnogo ukrajins'kogo pis'mennika i vchenogo. – Uzhdorod: Lira, 2010. – S. 259–273.

9. Rutinskij M. Jo. Zamkovij turizm v Ukraini. Geografija pamjatom fortifikatsijnogo zodchestva ta perspektivi jikh turistichnogo vidrodzhennja: navch. posib. / M. Jo. Rutinskij. – K.: CUL, 2007. – 432 s.

10. Torik muzeji Zakarpatt'a vidvidaly 409 tisjach gostej. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://transcarpatia.net/transcarpathia/culture/5592-tork-muzeji-zakarpattya-vdvdali-409-tisyach-gostey.html>.

11. Fedaka P. Zberezhennja ta vikoristann'a istoriko-kul'turnoji ta arkhitekturnoji spadshchini na Zakarpatt'i / P. Fedaka // RIO. – 2006. – 24 listopada. – S. 5.

12. Shandor F. Arkhitekturni pamjatniki Zakarpatt'a / F. Shandor, M. Palinchak // Turizm spadshchini v Zakhidnij Ukraini. – Uzhdorod: Lira, 2001. – S. 42–63.

Стаття надійшла до редакції 24.02.2017 р.

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ, ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 338.483.12

DOI 10.24919/2519-058x.3.101058

Віталій ТЕЛЬВАК,

orcid.org/0000-0002-2445-968X

доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) telvak1@yahoo.com

Vitaly TELVAK,

PhD hab (History), Professor of Ancient History of Ukraine and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine, Drohobych) telvak1@yahoo.com

Віталій ТЕЛЬВАК,

доктор исторических наук, профессор кафедры древней истории Украины и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франка (Украина, Дрогобыч) telvak1@yahoo.com

КУЦИЙ І. ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: МІЖ СЛОВ'ЯНЩИНОЮ ТА ЄВРОПОЮ. – ТЕРНОПІЛЬ: ПІДРУЧНИКИ І ПОСІБНИКИ, 2016. – 480 с.

Доба ХІХ – початку ХХ ст. – чи не найбільш популярна у середовищі українських історіографів з огляду на визначальність цього періоду у процесах концептуального оформлення та інституційного становлення вітчизняної науки. Свідченням сказаного є тисячі праць статейного формату, сотні монографічних і дисертаційних досліджень, присвячених найбільш помітним явищам і процесам, а також інституціям та персоналіям згаданої доби. При цьому, слід погодитися з автором, що «в українському інтелектуальному просторі стосовно потрактування науково-історичних доробків учених «довгого ХІХ століття» склалася дещо специфічна ситуація» (с. 8), котра полягає в тому, що під кутом зору цивілізаційної ідентичності вони цілісно не вивчалися. Це вочевидь збіднює як творчі біографії самих представників української гуманітаристики «довгого ХІХ століття», так і нашу поінформованість про різноплановість їхньої інтелектуальної спадщини. Зрештою, в європейських історіографіях порівняно давно проаналізовано цивілізаційні уподобання їхніх творців. Тож, нарешті, це актуальне завдання, завдяки доброму історіографічному смаку та дослідницькій вправності І. Куцого, значною мірою вирішене і в нашій науці.

Авторське формулювання об'єкта та предмета дослідження, його практичного значення не викликають зауважень. Окреслені в праці мета і завдання (конкретно-історіографічного та теоретичного характеру) відповідають обраній темі та дають можливість всебічно і ґрунтовно розкрити її зміст. Новизну результатів дослідження засвідчує – на емпіричному рівні – скрупульозне виявлення й систематизація численних історіографічних джерел з проблеми, а також залучення до аналізу широкого кола новітніх публікацій багатьма мовами, котрі ще не були предметом наукознавчої рефлексії; на теоретичному – авторський погляд на методологічні засади вивчення історичних праць українських вчених крізь призму їхніх цивілізаційних уявлень, як також і деконструкція численних історіографічних стереотипів у висвітленні творчої спадщини вітчизняних гуманітаріїв.

Водночас відзначимо, що зазначені в темі і обґрунтовані у вступі хронологічні рамки не співпадають, адже очевидним видається, що «початок ХХ ст.» (як це заявлено у темі), не може тривати «до початку Української національної революції 1917 – 1921 років» (як вказано у вступі). Врешті, в самому тексті роботи більшість сюжетів обмежена власне початком Першої світової війни, а праці з пізнішого часу наведено загалом вибірково. Для прикладу, забігаючи наперед, вкажемо на відсутність навіть згадок у дисертації історико-пропагандистських видань СВУ, створених лідерами тогочасної української науки (М. Грушевським, С. Рудницьким, Д. Дорошенком

та ін.), в яких цивілізаційні пріоритети обґрунтовано навдивовижу чітко та прямолінійно. Подібну фрагментарність у вивченні української історіографії протягом 1914 – 1921 рр. спостерігаємо у всіх частинах аналізованого тексту дисертації. На наше переконання, в роботі слід було все-таки обмежитися класичними рамками «довгого XIX ст.», адже творчість наших інтелектуалів у роки війни та революції вимагає спеціального контекстуального окреслення та значного розширення проблематики, що складно «втиснути» в одну роботу.

Цілком зваженою є структура монографії. Вона відповідає поставленим завданням і дає можливість з достатньою повнотою висвітлити основні проблеми даної теми. Матеріал викладено на підставі проблемно-хронологічного підходу логічно і послідовно. Книга складається зі вступу, п'яти розділів (поділених на підрозділи), висновків та списку використаних джерел і літератури (тематично-алфавітної побудови).

Перший розділ «Українська цивілізаційна ідентичність як науковий конструкт» традиційно складається з трьох підрозділів, в яких висвітлюються основні теоретико-методологічні засади наукового пошуку, визначений стан та провідні напрями дослідження теми, характеризується й класифікується комплекс історіографічних джерел.

Найбільшою за обсягом частиною першого розділу є методологічний нарис, в якому найдокладніше у сучасній українській науці розглянуто генезу та модифікації цивілізаційного підходу як наукового конструкту. Також І. Куций ґрунтовно зупиняється на характеристиці принципів та методів історичного дослідження, вказуючи на їх пізнавальні можливості для реалізації поставлених у роботі завдань. Що важливо, автор не обмежується узвичаєним позитивістським каноном, а цілком виправдано твердить про необхідність врахування новітнього методологічного інструментарію. Вповні слушно також окреме місце у підрозділі відведене поясненню підставових для дослідження понять і термінів. Загалом, відзначимо коректність методологічних спостережень дисертанта та його заслуги в узагальненні історіографічної «біографії» конструкту «цивілізаційна ідентичність».

Разом із тим відзначимо, що більшої обґрунтованості вимагає припущення автора, що «українські історики «довгого XIX століття» не мали змоги ознайомитися із цивілізаційними теоріями безпосередньо із першоджерел» (с. 24). Для нас залишається незрозумілим, що могло стати на заваді, припустимо, опрацюванню українськими гуманітаріями знаного твору М. Данилевського? Певна суперечність також заходить у твердженнях І. Куцого про те, що, з одного боку, «поняття цивілізація у нашому тексті є цілком нейтрально-описовим, без жодних суб'єктивно-емоційних підтекстів» (с. 26), а з другого – «не поділяємо позитивістського погляду про можливість цілком об'єктивного пізнання та повної безсторонності», а «цивілізаційна ідентичність України – не є другорядним питанням у сфері світоглядних переконань автора» (с. 56). Звісно, історик повинен намагатися бути максимально об'єктивним і контролювати свої емоції у ставленні до об'єкту вивчення, але також має усвідомлювати, що не може бути «нейтральним» вже за самою своєю людською природою.

Поважне методологічне значення для роботи, на наше переконання, має й проблема селекції обраних об'єктами дослідження представників української історіографії. На жаль, їй не знайшлося самостійного осмислення в методологічному підрозділі. Натомість, обраний хронологічний період вочевидь вимагає відповіді на питання – чия творча спадщина заслуговує на те, щоби бути у центрі дослідницької уваги, а кого, з огляду на компілятивність доробку чи вторинність поширюваних ідей можна лише згадати або й цілковито промовчати без шкоди для реалізації завдань дослідження. Про обрані персоналії дисертант стисло згадує лише при формулюванні об'єкту дисертаційного дослідження, вказуючи, що його насамперед цікавлять «праці українських істориків кінця XVIII – початку XX ст., насамперед автора «Історії Русів», М. Маркевича, Д. Бантиш-Каменського, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, Д. Зубрицького, Б. Дідицького, О. Партицького, Ф. Свистуна, О. Єфименко, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Аркаса, О. Барвінського, Д. Яворницького, М. Грушевського, С. Томашівського та ін.» (с. 8). Вже з цього неповного переліку очевидною постає проблема спеціальної методологічної рефлексії стосовно персоналіїного ряду роботи, адже незрозуміло, наприклад, як до названого складу потрапив Микола Аркас, котрий сам визнавав свій дилетантизм і чия безпорадна у фаховому сенсі та ком-

пілятивна, за односпайною оцінкою тогочасних оглядачів, праця здобула поширення тільки тому, що виявилася першою на читацькому ринку Наддніпрянщини. Врешті, популяризаторів українського минулого рівня М. Аркаса в досліджуваній період були десятки, але звернення до їхнього доробку нічого нового нам дати не може.

Натомість, навіть не згадано представників київської школи В. Антоновича, а з львівської школи в роботі вибірково аналізуються лише твори С. Томашівського, М. Кордуби та І. Крип'якевича. Робота значно виграла, якби, для прикладу, автор згадав про вихованця київської школи документалістів Івана Линниченка, автора ренованої монографії «Взаимные отношения Руси и Польши» (1884). А як праця про ментальні мапи українських інтелектуалів може обійтися без аналізу різнопланової творчості засновника національної географії та одного з львівських вихованців М. Грушевського Степана Рудницького? Також і серед інтелектуалів москвофільського напрямку вочевидь бракує колоритної постаті професора кафедри Східної Європи Чернівецького університету Володимира Мильковича – автора голосної німецькомовної праці «Східна Європа», котрий ініціював кілька важливих дискусій з українофільськи орієнтованими колегами. І вже цілковитим упущенням, на наше переконання, виглядає практичне ігнорування історіографічної спадщини Івана Франка, в якій помітними є оригінальні розважання цивілізаційного плану, а доробок у галузі сходознавства, полоністики чи русистики надалі визнається фундаментальним для поступу української гуманітаристики. Цікаві спостереження цивілізаційного плану спостерігаємо й у творчості Лесі Українки, про що також уже неодноразово писалося в літературі.

Цікаво побудований історіографічний огляд (с. 59–80), який подається автором за хронологічно-проблемним принципом. Слід зазначити, що згаданий підрозділ не балансує на межі фактографічності, а засвідчує поряд із ґрунтовною обізнаністю автора з напівнеозорим колом різноформатних праць влучність його історіографічних оцінок доробку попередників. Разом із тим відзначимо, що аналізуючи такий тривалий історіографічний період, автору нелегко тримати в полі зору всю сукупність історіографічних опрацювань, тож мимоволі доводиться фокусуватися лише на найбільш головних опрацюваннях з теми дослідження. Попри вповні задовільну ознайомленість І. Куцого зі спадщиною попередників, з поля зору автора все-таки випало кілька важливих для теми дослідження історіографічних опрацювань. Назвемо для прикладу монографію Лукаша Адамського про Михайла Грушевського, де найповніше проаналізовано ставлення класика нашої гуманітаристики до польського цивілізаційного чинника (Adamski Ł. *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – 369 s.). Не менш важливою для теми дослідження є й книга одеської дослідниці Поліни Барвінської «Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці XIX – початку XXI ст.» (2012), де всебічно вивчена рецепція наукових здобутків українських гуманітаріїв німецькими колегами. Бракує також оригінального синтетичного дослідження Сергія Скульчика «Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття» (2010). Таких прикладів можна навести чимало.

Подібним за синтетичним характером до огляду історіографії є й аналіз надзвичайно розлогої джерельної бази дослідження. У цій справі автор вповні виправдано зіперся на давно апробовану класифікацію, в котрій виокремлено три основні взаємопов'язані між собою джерельні комплекси: «конкретний текст», «великий текст» та «історико-культурний контекст». При цьому автор, аналізуючи евристичний потенціал кожного з виокремлених джерельних рівнів, припускається, на нашу думку, певної плутанини, атестуючи кількісно найбільшу групу джерел особового походження (епістолярна та мемуарна спадщина, автобіографії, щоденники, записники тощо) такими, що «мають своєрідне допоміжне значення» (с. 85). Насправді ж, джерела цієї групи, виходячи лише з властивої їм інформаційної специфіки, виконують як вагомий «конкретний», так і «контекстуальний» функції – в залежності від наявної в них інформації. Відзначимо ще одне – цілком слушно залучивши комплекс епістолярних джерел, автор чомусь здебільшого обмежився лише листуванням між українськими діячами, тоді як більш важливим для реалізації поставлених завдань було би звернути увагу на розлогий епістолярій вітчизняних інтелектуалів з польськими, чеськими, німецькими чи російськими дослідниками. Для прикладу згадаємо, що у фонді Грушевських у

ЦДІАУК містяться надзвичайно цікаві для теми праці листи до М. Грушевського таких «зірок» тогочасного наукового та громадського життя як Альфред Єнсен, Отто Гетч, Олександр Погодін, Ян Славік та ін.

Другий розділ присвячений всебічному аналізу дискурсивних стратегій слов'янської ідентичності. І. Куций послідовно, коректно та надзвичайно ретельно аналізує ідейно-світоглядні джерела слов'янської ідентичності, концептуальні константи Слов'янщини у призмі автостереотипу «своєї» цивілізації, а також стратегії обґрунтування образу «чужого» в цивілізаційних координатах «Захід/Європа». При цьому, що дуже важливо, автор розглядає українські історіографічні феномени не відособлено, а в широкому європейському контексті, виявляючи взаємовпливи та перегукування ідей цивілізаційної ідентичності. Іншою важливою рисою дослідження І. Куця є вдалі спроби проілюструвати свої висновки та спостереження також проявами неpubлічної реакції українських інтелектуалів, насамперед, залучаючи розлогий епістолярій. Все це дозволило автору дійти вповні аргументованого висновку, що слов'янська ідентичність, зазнаючи різних трансформацій і синтезуючись з ідеєю європейської належності України, посідала домінуюче місце не тільки в епоху Романтизму, а мала вагомий вплив і впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Разом із тим відзначимо, що як у цій частині праці, так і в цілій роботі, ми практично не бачимо згадок про критичне обговорення артикульованих українськими інтелектуалами проблем – ані в науці (у вигляді рецензій), ані в публіцистиці (громадська полеміка) того часу: реконструйовані цивілізаційні концепти постають фактично як самодостатні й деякою мірою ізольовані конструкти, евристичний потенціал яких важко зрозуміти без врахування оцінок сучасників. Безперечно, залучення рецептивної літератури – як української, так і, особливо, російської та польської – значно б збагатило історіографічний аналіз і уможливило простеження функціонування згаданих концептів в інтелектуальному просторі того часу. Доволі багато, до речі, у цій справі вже зроблено дослідниками за останні чверть століття.

Цінність третього розділу полягає в тому, що тут уперше інтерпретативні моделі європейської ідентичності стали об'єктом всебічної історіографічної рефлексії. З притаманною всій праці ґрунтовністю, І. Куций послідовно з'ясовує інтелектуальні та соціокультурні передумови європейської ідентичності, простежує утвердження ідеї європейськості української історії, реконструює процес поступового обґрунтування історичного образу Московії/Росії як цивілізаційного «чужого». Як і в попередньому розділі, згадані проблеми автор всебічно вивчає за персоналіями найбільш знакових українських інтелектуалів від доби пізнього Просвітництва і до років війни та революції. У підсумку, він доходить вповні аргументованого висновку, що тільки на початок XX ст. можна говорити про певне включення історії України в цивілізаційний образ Європи, бо до цього часу проєвропейські історики твердили радше про спорідненість, близькість, односпрямованість цивілізаційного розвитку України та Європи.

Поряд із цим відзначимо, що зауважені вище ризики надмірного хронологічного розширення теми дослідження аж по роки війни і Визвольних змагань чи не найбільше даються взнаки саме у цій частині роботи. Приміром, як уже згадувалося, процес «іншування» Росії як цивілізаційного «чужого» найбільшого розмаху набув у часи Першої світової війни у численних працях, котрі вийшли під егідою СВУ головними світовими мовами, включно з турецькою. Ці публікації викликали доволі гостру критику з боку, насамперед, російських і польських інтелектуалів, що спричинило цікаву дискусію, в котрій чи не найбільш активно обговорювалася саме цивілізаційна проблематика. На жаль, про це у праці немає жодної згадки.

Також більшої аргументованості потребує декілька авторських спостережень. Так, спірним виглядає твердження, що «цивілізаційні характеристики Росії з боку О. Барвінського, О. Єфименко, М. Аркаса, М. Грушевського, Д. Багалія та ін. є більшою чи меншою мірою віддзеркаленням поглядів В. Антоновича» (с. 256). З повним переконанням можемо сказати, що, принаймні, О. Барвінський та М. Грушевський відзначалися цілковитою самостійністю в своїх оцінках цивілізаційної місії Росії, значно більш відвертих, ніж це міг зробити надзвичайно обережний в умовах постійного жандармського цькування В. Антонович. На їхні погляди також впливав змінений після першої російської революції подієвий контекст, коли засновник київської школи докумен-

талістів відійшов від активного громадського та наукового життя. Не до кінця зрозумілою є й авторська теза про те, що причиною незначної уваги українських учених до російської історії був «загальний рівень розвитку соціогуманітарних знань у XIX ст., а також тогочасний адміністративно-цензурний чинник, що не сприяли здійснювати ґрунтовні історіографічні рефлексії на цю тему» (с. 246). Причина згаданого явища, здається, лежить на поверхні – більш актуальним завданням для українських істориків було саме дослідження рідного минулого. Врешті, галицькі вчені не відчували впливу жодного «адміністративно-цензурного чинника». Тому вітчизняні інтелектуали радше опрацьовували більш актуальну міжнародну, втім і українсько-російську проблематику. Згадаємо тут, для прикладу, незаслужено забутого автором вихованця М. Грушевського Івана Джиджору – автора монографії «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 pp.» (1911).

Віднотуємо також кілька дрібних недоглядів у цій частині роботи. Так, хибним є віднесення автором до представників львівської школи М. Грушевського В'ячеслава Липинського та Дмитра Дорошенка (с. 242). Складно також назвати творчість М. Грушевського до 1917 р. «раннім» її періодом, адже на той час ученому вже минуло п'ятдесят років, а бібліографія праць нараховувала понад тисячу позицій.

Четвертий розділ книги відведений специфіці цивілізаційного «іншування» Азії. Він позначений тими ж значними перевагами та деякими упущеннями, що ми їх відноували стосовно попередніх частин. Так, уже звичною повнотою позначений аналіз цілого комплексу взаємопов'язаних проблем: реконструкція поліваріантності образів Сходу у вітчизняній інтелектуальній культурі; особливості цивілізаційної «прописки» Візантії в українській ментальній географії; українські історичні інтерпретації «мусульманської загрози»; спроби осягнення феноменальності тюрксько-кочового світу у контексті «натиску азійчани» та візії Османської імперії як репрезентанта азіатськості. Надзвичайно влучним і плідним для подальших досліджень є авторське спостереження, що стереотипна рецепція Азії розкривала значною мірою європоцентричні засади світогляду українських вчених, в тому числі й ідейних антизахідників У підсумку, І. Куций дійшов вповні аргументованого висновку, що «цивілізаційний образ азіатського Сходу не став визначальним компонентом у процесі цивілізаційної самоідентифікації – він мав радше допоміжну інструментальну функцію для контрастного увиразнення образів «своєї» та інших «чужих» цивілізаційних спільнот» (с. 361).

На відміну від попередніх частин праці, у четвертому розділі вочевидь відчувається нестача зацікавлених азіатським цивілізаційним чинником українських дослідників, адже сходознавство вочевидь не перебувало у фокусі дослідницьких інтересів наших гуманітаріїв у той час, як, врешті, і зараз. Як слушно показує автор, серед визначених ним персоналій азіатський цивілізаційний чинник осмислювався лише принагідно, а самостійністю бачення сходознавчої проблематики міг похвалитися хіба що А. Кримський. Тож саме у цьому розділі варто було згадати, приміром, численні сходознавчі студії І. Франка. Збагатило б авторський дискурс також залучення історичних праць, котрі вийшли в роки світової війни, коли з небаченою перед тим відвертістю розставлялися цивілізаційні пріоритети. Насамперед, згадаємо першу в українській науці спробу цілісного змалювання всесвітньо-історичного процесу – науково-популярну працю М. Грушевського «Всесвітня історія в короткому огляді» в шести частинах, котра почала з'являтися від 1917 р., а написана була ще в перші роки війни. Врешті, тут помічною була б узагальнююча студія Івана Патера про СВУ.

Врешті, остання частина монографічного дослідження відведена не менш цікавій проблемі осмислення українськими інтелектуалами цивілізаційного статусу Польщі крізь призму домінуючих у той час концептів її «цивілізаційної зради» та транслятора європеїзму. У цій частині автор, на наше переконання, недостатньо аргументовано підводить читача до думки про те, що процес «відпольщення» українського метанаративу був позначений меншою актуальністю й конфліктністю від процесу його «відросійщення».

І вже зовсім важко погодитися з прикінцевими висновками І. Куцого, що в Галичині «логіка політичної ситуації вимагала пом'якшення гостроти антипольської риторики й переведення її в емоційно нейтральні тони» і ця «започаткована О. Барвінським тенденція загалом збереглася в

середовищі українських істориків Галичини і на початку XX ст., зокрема серед представників школи М. Грушевського» (с. 397). Тут достатньо буде пригадати, що саме на зламі XIX – XX ст. друком вийшли четвертий-сьомий томи «Історії України-Руси», де М. Грушевський чи не найбільш послідовно серед сучасників «іншував» Польщу як цивілізаційного «чужого», всебічно та аргументовано доводив, що еліта Речі Посполитої свідомо обрала курс на руйнацію будь-яких проявів українського національного життя. Тож не випадковим було спостереження Л. Колянковського, що зі шпальт своїх наукових і публіцистичних праць львівський професор постає «смертельним ворогом польського народу» (Kolankowski L. Pomysły i idee ukraińskie Prof. M. Hruszewskiego // Świat Słowiański. – Kraków, 1908. – Rocznik IV. – Styczeń. – S. 29).

Виятково в просторі оцінок учителя працювали й представники львівської історичної школи, більшість з яких на рівні докторатів досліджувала польсько-українську проблематику XII – XVII ст. Це Б. Барвінський, В. Герасимчук, Д. Коренець, І. Кривецький, С. Рудницький, М. Стадник, О. Сушко та ін. На жаль, їхні праці не потрапили у поле зору автора. Така критичність М. Грушевського та його вихованців, звісно, не була промовчана чоловіми польськими істориками (наприклад, А. Брікнер, А. Прохаска, Т. Корзон, А. Яблоновський) і публіцистами (Ф. Равіта-Гавронський, Л. Кульчицький, Б. Дибовський, Я. Камінський та ін.). Це мало наслідком голосну польсько-українську полеміку, емоційність якої лише наростала з наближенням війни, адже була стимульована загальним протистоянням національних громад у краї, що відчували неминучість близького конфлікту у Східній Галичині. У цій різноплановій полеміці процес взаємного «іншування» фактично набув апогею.

Також у цій частині книги, на наше переконання, вочевидь не вистачає аналізу історіографічних поглядів В'ячеслава Липинського. Адже в нього, як етнічного поляка, процес «іншування» та переосмислення цивілізаційної спадщини «історичної Польщі» вирізнявся помітною оригінальністю та мав неабиякий вплив на українську інтелектуальну культуру XX ст.

У висновках І. Куций не просто зібрав підсумкові положення, представлені ним у розділах, але й стисло, у розрізі цілої теми, подав узагальнену картину становлення та модифікації цивілізаційних ідентичностей в українській історіографії доби «довгого XIX століття». Він не тільки підвів підсумки понад столітній історіографічній роботі, але й, що більш важливо, окреслив найбільш актуальні напрямки подальших наукових пошуків, реалізація яких сприятиме створенню стереоскопічної картини еволюції цивілізаційних дискурсів в українській інтелектуальній культурі.

Загалом, представлена монографія є розлогою панорамою розгортання історіографічної роботи на українських землях доби «довгого XIX століття». В такій панорамі можна називати ще чимало моментів, котрі хотілося б побачити в книзі, але це були би радше побажання, а не зауваження. Автор проявив себе вмілим стилістом, що зробило його текст цікавим для читання і прозорим для оцінювання. Окремо відзначимо, що важливою рисою монографічного дослідження є не лише фіксація автором актуального стану вивчення обговорюваних проблем, але й постійне звернення уваги на пошукові перспективи.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що праця І. Куцого засвідчує солідний фаховий рівень автора. Він зібрав і опрацював різноплановий та обширний історіографічний матеріал. Запропоновані ним висновки вносять цілковито нове розуміння проблеми витоків та модифікації цивілізаційних ідентичностей в українській гуманітаристиці доби «довгого XIX століття», спонукаючи не лише до переосмислення здавалося б бездискусійних тез, але й до продовження історіографічного пошуку.

Стаття надійшла до редакції 31.03.2017 р.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

EAST EUROPEAN HISTORICAL BULLETIN

ВИПУСК 3 ISSUE 3

Головний редактор
Василь Ільницький

Відповідальний редактор
Микола Галів

Літературне редагування
Ірина Невмержицька

Редагування англомовних текстів
Олег Шалата

Тенічний редактор
Ірина Кузан

Макетування та верстка
Василь Герман

Дизайн обкладинки
Олег Лазебний

Здано до набору 28.04.2017 р. Підписано до друку 15.05.2017 р.

Гарнітура Times. Формат 70x100 1/16.

Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 20,9. Зам. № 1217

Наклад 300 примірників

Віддруковано ПП «ПІСВІТ»

Адреса: вул. І. Мазепи, 7, м. Дрогобич, 82100 Україна

тел. факс (03244) 2-23-35, тел.: 3-38-50, 2-23-76. E-mail: posvit-druk@ukr.net